УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТЕРЕЩУК АНТОН СЕРГІЙОВИЧ

УДК 929.52:929.735-055.1(477.41)"1793/1917"(043.5)

«ЧОЛОВІЧИЙ СВІТ» ШЛЯХЕТСЬКИХ РОДИН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1793–1917 рр.)

Спеціальність: 032 Історія та археологія
Галузь знань: 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ А.С. Терещук

Науковий керівник: Кривошея Ігор Іванович, кандидат історичних наук, професор

Умань – 2025

АНОТАЦІЯ

Терещук А. С. «Чоловічий світ» шляхетських родин Київської губернії (1793–1917 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2025.

У дисертації всебічно висвітлено особливості повсякденного життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії у 1793–1917 рр. Докладно проаналізовано, як політичні, економічні та культурні процеси впливали на зміни та розвиток їхнього побуту. Окрему увагу приділено трансформаціям в освіті, соціальних практиках, родинних відносинах, господарській діяльності та дозвіллі шляхтичів у контексті загальних історичних тенденцій досліджуваного періоду.

Актуальність теми дисертації зумовлена необхідністю поглиблення наукового пошуку та комплексного аналізу повсякденного життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії. Попри наявні історіографічні напрацювання, дослідження гендерних особливостей зазначеної проблематики недостатньо розкрите в сучасній історичній науці. Відсутність ґрунтовних узагальнювальних праць, що охоплюють соціокультурні, економічні та інші аспекти повсякденного життя чоловіків шляхетського стану в межах Київської губернії, обумовлює необхідність подальших студій і заповнення цієї наукової лакуни.

Метою є комплексне дослідження приватного та публічного простору чоловіків з родин шляхти, їх ролі та місця в житті Київської губернії в умовах політики суспільних трансформацій Російської імперії щодо польського населення.

Наукова новизна дисертаційної праці полягає в тому, що на основі широкого комплексу джерел уперше здійснено спробу всебічної реконструкції повсякденного життя чоловіків польських шляхетських родин, які проживали на території Київської губернії в 1793–1917 рр. Дослідження охоплює соціальні, економічні та інші аспекти їхнього повсякдення, що дає змогу глибше зрозуміти

специфіку повсякденного життя чоловіків цього соціального прошарку в умовах динамічних суспільно-політичних змін задекларованого періоду.

Практичне значення отриманих наукових результатів полягає в тому, що основні положення та висновки сприяють поглибленню знань про історію повсякденного життя польської шляхти кінця XVIII – початку XX століття. Отримані напрацювання можуть бути використані під час підготовки наукових і навчально-методичних праць, присвячених дослідженню соціального та культурного життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії. Крім того, результати дисертації можуть слугувати основою для розроблення та вдосконалення нормативних і спеціальних навчальних курсів з історії України, історії шляхти та історії повсякденности, що сприятиме розширенню уявлень про соціокультурні процеси зазначеного періоду.

У дослідженні здійснено аналіз стану наукової розробки теми, визначено сильні та слабкі сторони ключових праць, присвячених історії повсякденного життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії в період 1793–1917 рр.

Сформовано джерельне підґрунтя, представлене різноплановими та репрезентативними матеріалами, серед яких раніше не опубліковані архівні документи, его-документи, тогочасна періодична преса та статистичні дані. Залучення цих джерел забезпечує комплексний підхід до вивчення проблематики та дає змогу повною мірою реалізувати поставлені в дисертації дослідницькі завдання.

Методологічну основу дослідження становить загальнонауковий системний підхід, ґрунтований на принципах історизму, об’єктивности, системности та наукової верифікованости. Для досягнення поставлених цілей застосовано комплекс взаємодоповнювальних методів, зокрема загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція, опис) і спеціально історичних. Серед останніх використано проблемно-хронологічний метод для визначення послідовности змін у повсякденному житті чоловіків шляхетських родин, біографічний – для дослідження індивідуальних життєвих стратегій шляхтичів, статистично-економічний – для оцінки соціально-економічного становища шляхти, а також

просопографічний метод, що дав змогу узагальнити характеристики соціальної групи. Комплексний методологічний підхід забезпечив глибоке розуміння соціокультурних трансформацій та вможливив сформулювати обґрунтовані висновки про суспільний статус, адаптаційні механізми і роль чоловіків шляхетських родин у суспільно-політичному, економічному та культурному житті Київської губернії в 1793–1917 рр.

У дослідженні підкреслено, що освіту традиційно вважали привілеєм польської шляхти, оскільки її отримання потребувало суттєвих матеріальних ресурсів та усвідомлення суспільної значущости навчання. Завдяки цьому шляхетська молодь становила вагому частку учнів гімназій і студентів університетів імперії. Після невдалих польських повстань Російська імперія активізувала політику, спрямовану на послаблення шляхти та обмеження її політичного, соціального й культурного впливу. У відповідь шляхетські родини почали сприймати освіту як засіб національного спротиву й збереження ідентичности. Виховання хлопчиків у шляхетських родинах мало важливе значення не лише для їхнього особистісного розвитку, а й для збереження спільноти. Саме через освіту формували цінності, моральні норми та світогляд, що сприяло підтримці польської культурної традиції в умовах імперської асиміляційної політики.

Здобуття вищої освіти забезпечувало чоловікам шляхетських родин не лише соціальне самоствердження, а й фінансову стабільність, особливо після реформ 1861 р., які змінили економічні основи землеволодіння. Це спонукало шляхтичів шукати нові форми забезпечення добробуту, зокрема через державну службу та освітню діяльність. У стінах університетах були організовані патріотичні організації та спільноти, які відіграли важливу роль у відновленні та становленні польської держави після Першої світової війни.

Аналіз господарсько-економічної діяльности є невід’ємним аспектом дослідження повсякденного життя шляхетських чоловіків Київської губернії. Після втрати державности та включення до складу Російської імперії польська еліта змушена була адаптуватися до нових політичних і економічних умов. Імперська

влада, прагнучи послабити польський вплив, обмежувала землеволодіння й господарську діяльність, адже маєтки та піддані забезпечували шляхті фінансову стабільність і культурне домінування в регіоні.

Зазначено, що на початку XIX ст. польська еліта зберігала значні права та привілеї, зокрема право участи в депутатських зібраннях, де обирали місцевих посадовців – підкоморіїв, суддів, засідателів, а також керівників поштової та поліцейської служб. Вони також могли звертатися до вищих органів влади з громадсько-політичними ініціативами.

Окрім державної служби, шляхта була залучена до військової служби в російській армії, що приваблювало переважно дрібних і середніх землевласників. Шляхтичі обирали військову кар'єру здебільшого з огляду на фінансову вигоду. Водночас імперська влада розглядала військову службу як засіб зросійщення польської еліти. Однак після двох національних повстань рівень довіри до шляхти значно поменшав, що призвело до скорочення її представництва, особливо в офіцерському складі.

Визначено, що скасування кріпосного права стало випробуванням для польських землевласників, це спричинило перехід від традиційного землеробства до промислового виробництва. Однією з найприбутковіших галузей у XIX ст. було цукроваріння, яке, попри значні витрати, активно розвивали на Українському Правобережжі, зокрема в Київській губернії. Его-документи шляхти містять численні свідчення про цей процес. Важливим економічним інститутом були Київські контракти (1797–1917), що сприяли торговельним угодам і формуванню нових економічних зв'язків. Водночас вони мали значення й у ширшому контексті шляхетської присутности в регіоні.

Із другої половини XIX ст. польські землевласники почали створювати спілки та товариства для захисту економічних інтересів, які, попри офіційне господарське спрямування, також відігравали роль у консолідації шляхетського середовища.

Взаємодія польської шляхти й українського селянства мала амбівалентний характер, поєднуючи мирну коегзистенцію з періодами соціальної напруги. Польська мемуаристика відображає як приклади добрих взаємин, так і конфлікти,

тоді як архівні джерела засвідчують значне протистояння. Після скасування кріпацтва частина шляхти прагнула зберегти привілеї через економічні механізми, тоді як інші адаптувалися до нових умов, налагоджуючи співпрацю із селянством. Водночас українські селяни переймали ефективніші господарські методи та певні культурні традиції шляхетського середовища.

У дослідженні проаналізовано роль та місце шляхтича в сім'ї, яка відігравала центральну роль у повсякденному житті, забезпечуючи виховання, збереження культурних традицій та соціалізацію. У шляхетському середовищі родина була осередком національної ідентичности, що сприяло збереженню традицій. У XIX ст. послаблення родинних зв'язків сприяло поширенню подружніх зрад. Попри сувору заборону та засудження з боку католицької церкви, релігійні приписи не мали значного впливу на шляхтичів, особливо на заможніші верстви, які частіше ігнорували моральні обмеження. Під впливом індустріалізації, модернізації та поширення демократичних ідей розпочався поступовий перегляд традиційної моделі родини. Проте в досліджуваний період ці зміни лише окреслилися, а кардинальні трансформації сімейних відносин відбулися вже у XX ст.

Дозвілля польської шляхти Київщини залежало від матеріального стану та індивідуальних уподобань. Популярними були полювання, картярські ігри, читання, колекціонування та подорожі. Із часом інтерес до спортивних розваг зростав, тоді як традиційні форми відпочинку втрачали популярність. Подорожі до Європи сприяли поширенню західних культурних впливів, що проявлялося в облаштуванні маєтків, одязі та формах проведення дозвілля, водночас підкреслюючи соціальний статус шляхти.

Згодом уподобання змінилися: спортивні заняття набували популярності, тоді як полювання й азартні ігри втрачали привабливість. Дозвілля виконувало не лише рекреаційну, а й соціальну функцію, підкреслюючи статус і культурний рівень шляхтича. Подорожуючи Європою, представники польської еліти прагнули відтворити отримані враження у власних маєтках, орієнтуючись на західноєвропейські зразки не лише в архітектурі та моді, а й у проведенні дозвілля.

Узагальнюючи основні результати проведеного дослідження, дисертант дійшов висновку, що після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії повсякденне життя чоловіків шляхетських родин зазнало значних трансформацій. Імперська влада здійснювала політику уніфікації новоприєднаного регіону, спрямовану на послаблення впливу польської еліти та позбавлення її панівного становища на Правобережжі, проте шляхта зберегла перевагу в земельному володінні та господарській діяльності, а спроби імперської адміністрації обмежити її економічний вплив не дали очікуваних результатів. Одним із засобів опору польської шляхти імперській політиці стала освіта, яка, попри заходи зросійщення, відігравала ключову роль у збереженні національної ідентичности та культурних традицій шляхтичів. Упродовж XIX століття відбувалися поступові зміни в етносоціальних відносинах між польською шляхтою та українським населенням, одним із ключових чинників яких стало скасування кріпацтва. Це зумовило необхідність пошуку шляхтичами нових форм економічної діяльности та адаптації до соціально-економічних умов.

У досліджуваний період простежується поступова еволюція традиційних повсякденних практик чоловіків шляхетських родин Київської губернії, яка охоплювала не лише громадсько-політичну, а й приватну та публічну сфери їхнього життя. Ці зміни відображали як загальносуспільні трансформації, так і внутрішні потреби самих шляхтичів адаптуватися до нових соціальних, культурних і політичних умов.

Ключові слова: повсякдення, щоденне життя, его-документи (спогади, щоденники, мемуари), шлюб, дозвілля (розваги), довге XIX століття, Київська губернія, Київ, університет Святого Володимира, освіта, виховання, польська шляхта, шляхетський гонор, зросійщення (русифікація), еліта, землевласники, землеволодіння, маєток (латифундія), модернізація, Листопадове повстання, Січневе повстання.

Список публікацій здобувача

Статті у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань України:

1. Терещук А. Дозвілля польського шляхтича у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Київської губернії). *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 5. С. 40–48. DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.5.178 URL: http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/178
2. Терещук А. Січневе повстання 1863–1864 рр. у спогадах Августа Іванського. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2024. Вип. 47. С. 126–134. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-126-134 URL: https://library.vspu.net/items/6674d3fa-975b-44ef-9c23-f8751706fc6f
3. Терещук А. Читацькі практики та колекціонування в житті чоловіка шляхтича XIX – початку XX ст. *Вісник аграрної історії*. 2024. № 49–50. С. 47–56. DOI: https://doi.org/10.31392/VAH-2024.49-50.5 URL: https://www.agrarian-history.com.ua/читацькі-практики-та-колекціонуванн/
4. Терещук А. Повсякденне життя у довгому XIX столітті у світлі чоловічих его-документів шляхти Київської губернії. *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 1. С. 89–98. DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.311 URL: http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/311

Статті в зарубіжних періодичних наукових виданнях:

1. Krywoszeja I. Tereshchuk A. Humań w recepcji polskiego szlachcica. Codzienne życie miasta we wspomnieniach Henryka Ułaszyna. *Textus et Studia*. 2023. № 2(34). S. 7–33. DOI: https://doi.org/10.15633/tes.09201 URL: https://czasopisma.upjp2.edu.pl/textusetstudia/article/view/4959

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Терещук А. Домашня освіта в шляхетських родинах Київщини після листопадового повстання. *Матеріали XXX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії»* : збірник наукових праць. Переяслав, 2020. С. 39–40.
2. Терещук А. Вплив культурних та соціальних аспектів на трансформацію родинних відносин у шляхетській сім'ї (на прикладі Київської губернії). *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «X Міждисциплінарні гуманітарні читання» : збірник наукових праць*. Київ, 2021. С. 44–46.

Summary

Tereshchuk A.S. «The Masculine World» of Noble Families in Kyiv Governorate (1793–1917) – Qualification research thesis based on the manuscript
Thesis aimed at obtaining PhD, specialty 032 History and archaeology – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2025.

This thesis comprehensively examines the everyday life of men in noble families of the Kyiv Governorate between 1793 and 1917. It provides a detailed analysis of how political, economic, and cultural processes influenced changes and developments in their daily routines. Special attention is given to transformations in education, social practices, family relations, economic activities, and leisure of the nobility in the context of the broader historical trends of the studied period.

The relevance of this thesis is driven by the need for an in-depth scholarly inquiry and a comprehensive analysis of the everyday life of men in noble families of the Kyiv Governorate. Despite existing historiographical contributions, the study of gender-specific aspects of this issue remains insufficiently explored in modern historical research. The lack of thorough, generalized studies encompassing the sociocultural, economic, and political dimensions of the daily lives of noblemen within the Kyiv Governorate highlights the necessity for further research to fill this academic gap.

The aim is to conduct a comprehensive study of the private and public spheres of men from noble families, as well as their roles and place in the life of the Kyiv Governorate within the context of the Russian Empire’s policy of societal transformations toward the Polish population.

The scientific novelty of this thesis lies in the first comprehensive attempt to reconstruct the everyday life of men from noble families residing in the Kyiv Governorate during the period of 1793–1917, based on an extensive range of sources. The study covers social, economic, and cultural aspects of their daily lives, providing a deeper understanding of the specific conditions in which this social stratum existed amid the dynamic socio-political changes of the studied period.

The practical significance of the obtained scientific results is that the key findings and conclusions of this thesis contribute to a deeper understanding of the history of everyday life among the Polish nobility from the late 18th to the early 20th century. The research outcomes can be utilized in the preparation of academic and educational-methodological works dedicated to the study of the social and cultural life of noblemen in the Kyiv Governorate. Additionally, the results may serve as a foundation for the development and enhancement of both normative and specialized academic courses on Ukrainian history, the history of the nobility, and the history of everyday life, thereby broadening perspectives on the sociocultural processes of the given period.

The study analyzes the state of scientific research on the topic, identifying the strengths and weaknesses of key works dedicated to the history of the everyday life of noblemen in the Kyiv Governorate during the period of 1793–1917.

A solid source base has been established, comprising diverse and representative materials, including previously unpublished archival documents, ego-documents, contemporary periodicals, and statistical data. The inclusion of these sources ensures a comprehensive approach to examining the subject and allows for the full realization of the research objectives set in the thesis.

The methodological foundation of the study is based on a general scientific systemic approach, which relies on the principles of historicism, objectivity, systematicity, and scientific verifiability. To achieve the set objectives, a combination of complementary methods has been applied, including general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction, and description) as well as specialized historical methods.

Among the latter, the problem-chronological method was used to determine the sequence of changes in the everyday life of noblemen; the biographical method helped explore individual life strategies of the nobility; the statistical-economic method assessed the socio-economic status of the nobility; and the prosopographical method allowed for the generalization of characteristics of the social group.

This comprehensive methodological approach provided an in-depth understanding of sociocultural transformations and enabled the formulation of well-founded conclusions regarding the social status, adaptation mechanisms, and role of noblemen in the socio-

political, economic, and cultural life of the Kyiv Governorate during the period of 1793–1917.

The study emphasizes that education was traditionally considered a privilege of the Polish nobility, as obtaining it required significant financial resources and an awareness of its importance. As a result, noble youth constituted a significant portion of students in gymnasiums and universities of the empire. After the failed Polish uprisings, the Russian Empire intensified its policy aimed at weakening the nobility and limiting its political, social, and cultural influence. In response, noble families began to perceive education as a means of national resistance and identity preservation. Raising boys in noble families was crucial not only for their personal development but also for maintaining the community. Through education, values, moral norms, and worldviews were shaped, supporting Polish cultural traditions in the face of imperial assimilation policies.

For noblemen, obtaining higher education ensured not only social self-affirmation but also financial stability, especially after the reforms of 1861, which altered the economic foundations of landownership. This compelled nobles to seek new means of securing their livelihood, particularly through public service and educational activities. Within university walls, patriotic organizations and communities emerged, playing a key role in the restoration and establishment of the Polish state after World War I.

The analysis of economic and commercial activities is an integral aspect of studying the daily life of noblemen in the Kyiv Governorate. After losing statehood and being incorporated into the Russian Empire, the Polish elite was forced to adapt to new political and economic conditions. The imperial authorities, seeking to weaken Polish influence, restricted landownership and economic activities, as estates and subjects provided the nobility with financial stability and cultural dominance in the region.

It is noted that in the early 19th century, the Polish elite retained significant rights and privileges, including the right to participate in deputies' assemblies, where local officials such as sub-chamberlains, judges, assessors, as well as heads of postal and police services were elected. They were also able to appeal to higher authorities with socio-political initiatives.

Apart from state service, the nobility was also engaged in military service in the Russian army, which primarily attracted small and medium landowners. Noblemen often chose a military career either for financial gain or due to the fragmentation of family estates. At the same time, the imperial authorities viewed military service as a means of Russifying the Polish elite. However, after two national uprisings, trust in the nobility significantly declined, leading to a reduction in its representation, particularly in the officer corps.

It has been determined that the abolition of serfdom posed a challenge for Polish landowners, prompting a transition from traditional agriculture to industrial production. One of the most profitable industries in the 19th century was sugar production, which, despite high costs, actively developed in Right-Bank Ukraine, particularly in the Kyiv Governorate. The ego-documents of the nobility contain numerous accounts of this process. An important economic institution remained the Kyiv Contracts (1797–1917), which facilitated trade agreements and the formation of new economic connections. At the same time, they also played a significant role in the broader context of noble presence in the region.

From the second half of the 19th century, Polish landowners began establishing unions and societies to protect their economic interests. Despite their official economic focus, these organizations also played a role in consolidating the noble community.

The interaction between the Polish nobility and the Ukrainian peasantry had an ambivalent character, combining peaceful coexistence with periods of social tension. Polish memoirs reflect both examples of good relations and conflicts, while archival sources indicate significant opposition. After the abolition of serfdom, some members of the nobility attempted to maintain their privileges through economic mechanisms, while others adapted to the new conditions by establishing cooperation with the peasantry. At the same time, Ukrainian peasants adopted more efficient economic methods and certain cultural traditions from the noble environment.

The study analyzes the role and position of the nobleman within the family, which played a central role in everyday life by ensuring upbringing, preserving cultural traditions, and facilitating socialization. In the noble environment, the family served as a

cornerstone of national identity, contributing to the preservation of traditions. In the 19th century, the weakening of family ties led to an increase in marital infidelity. Despite strict prohibition and condemnation by the Catholic Church, religious prescriptions had little influence on the nobility, especially the wealthier classes, who more frequently ignored moral restrictions. Under the influence of industrialization, modernization, and the spread of democratic ideas, a gradual reassessment of the traditional family model began. However, during the studied period, these changes were only emerging, while radical transformations in family relations took place in the 20th century.

The leisure activities of the Polish nobility in the Kyiv region depended on their material wealth and individual preferences. Hunting, card games, reading, collecting, and traveling were popular pastimes. Over time, interest in sports activities increased, while traditional forms of leisure gradually lost popularity. Travels to Europe contributed to the spread of Western cultural influences, which were reflected in the arrangement of estates, clothing, and leisure practices, while also emphasizing the social status of the nobility.

Eventually, preferences shifted: sports became increasingly popular, while hunting and gambling lost their appeal. Leisure served not only a recreational but also a social function, highlighting the status and cultural level of the nobleman. While traveling through Europe, members of the Polish elite sought to recreate their experiences in their own estates, emulating Western European models not only in architecture and fashion but also in leisure practices.

Summarizing the main findings of the research, the dissertation author concluded that after the annexation of Right-Bank Ukraine by the Russian Empire, the everyday life of men from noble families underwent significant transformations. The imperial authorities pursued a policy of unifying the newly annexed region, aimed at weakening the influence of the Polish elite and stripping it of its dominant position in the Right Bank, yet the nobility retained its advantages in land ownership and economic activities. The imperial administration's attempts to limit their economic influence did not yield the expected results. One means of resistance by the Polish nobility to imperial policy was education, which, despite Russification measures, played a key role in preserving national identity and cultural traditions.

Throughout the 19th century, gradual changes occurred in the ethno-social relations between the Polish nobility and the Ukrainian population, with the abolition of serfdom being one of the key factors. This necessitated the search for new forms of economic activity by the nobility and adaptation to new socio-economic conditions.

During the studied period, a gradual evolution of the traditional everyday practices of men from noble families of the Kyiv Governorate can be observed, encompassing not only the socio-political but also the private and public spheres of their lives. These changes reflected both broader societal transformations and the internal need of the nobility themselves to adapt to new social, cultural, and political conditions.

Keywords: everyday life, daily life, ego-documents (memoirs, diaries, recollections), marriage, leisure (entertainment), the long 19th century, Kyiv Governorate, Kyiv, Saint Vladimir University, education, upbringing, Polish nobility, noble honor, Russification, elite, landowners, landownership, estate (latifundium), modernization, November Uprising, January Uprising.

List of researcher's publications

Articles in journals included in the list of scientific professional publications of Ukraine

1. Tereshchuk A. Dozvillia polskoho shliakhtycha u druhii polovyni KhIKh – na pochatku XX st. (na prykladi Kyivskoi hubernii). Starozhytnosti Lukomoria. 2022. №5. S.40-48. . DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.5.178 URL: http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/178
2. Tereshchuk A. Sichneve povstannia 1863-1864 rr. u spohadakh Avhusta Ivanskoho. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia. Vyp. 47. S. 126-134. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-126-134
   URL: https://library.vspu.net/items/6674d3fa-975b-44ef-9c23-f8751706fc6f
3. Tereshchuk A. Chytatski praktyky ta kolektsionuvannia v zhytti cholovika shliakhtycha XIX – pochatok XX st. Visnyk ahrarnoi istorii. № 49-50. 2024. S. 47-

56. DOI:https://doi.org/10.31392/VAH-2024.49-50.5 URL: https://www.agrarian-history.com.ua/читацькі-практики-та-колекціонуванн/

4. Tereshchuk A. Povsiakdenne zhyttia u dovhomu KhIKh stolitti u svitli cholovichykh eho-dokumentiv shliakhty Kyivskoi Starozhytnosti Lukomoria. 2025. №1. C. 89-98. DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.311 URL: http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/311

Articles in foreign peer-reviewed academic periodicals

5. Krywoszeja I. Tereshchuk A. Humań w recepcji polskiego szlachcica. Codzienne życie miasta we wspomnieniach Henryka Ułaszyna. Textus et Studia. № 2(34), 2023. S. 7-33. DOI: https://doi.org/10.15633/tes.09201 URL: https://czasopisma.upjp2.edu.pl/textusetstudia/article/view/4959

Publications confirming the approbation of dissertation materials

6. Tereshchuk A. Domashnia osvita v shliakhetskykh rodynakh Kyivshchyny pislia lystopadovoho povstannia. Materialy KhKhKh Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii «Problemy ta perspektyvy rozvytku suchasnoi nauky v krainakh Yevropy ta Azii». Zbirnyk naukovykh prats. Pereiaslav, 2020. S. 39-40.
7. Tereshchuk A. Vplyv kulturnykh ta sotsialnykh aspektiv na transformatsiiu rodynnykh vidnosyn u shliakhetskii simi (na prykladi Kyivskoi hubernii) . Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «X Mizhdystsyplinarni humanitarni chytannia». Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2021. S. 44-46.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ 2

ВСТУП 18

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ 25

1.1. Історіографічний огляд проблеми 25
1.2. Характеристика джерельної бази 34
1.3. Методологічні засади дослідження 45

РОЗДІЛ 2. ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТА ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ «ЧОЛОВІЧОГО СВІТУ» У РОДИНАХ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ 55

2.1. Виховання та освіта хлопчиків у польських шляхетських родинах..... 56
2.2. Роль вищої освіти у зміцненні соціально-економічної стабільности та формуванні польської національної ідентичности 72

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ, СЛУЖБА ТА ВЗАЄМОДІЯ ШЛЯХТИЧІВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ 92

3.1. Організаційно-господарська діяльність власників маєтків..... 93
3.2. Шляхтич на приватній та державній службі 120
3.3. Етносоціальні аспекти взаємодії польської шляхти з українським селянством Київської губернії..... 133

РОЗДІЛ 4. ПРИВАТНЕ ТА ПУБЛІЧНЕ ПОВСЯКДЕННЯ ЧОЛОВІКІВ ШЛЯХЕТСЬКИХ РОДИН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 151

4.1. Роль чоловіків у сімейно-шлюбних відносинах у шляхетських родинах: традиції та виклики модерної доби 152
4.2. Дозвілля та розваги чоловіків зі шляхетських родин 163

ВИСНОВКИ 184

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 191

ДОДАТКИ 229

ВСТУП

Актуальність дослідження Повсякденне життя охоплює широкий спектр елементів та аспектів, що безпосередньо або опосередковано впливають на динаміку історичних процесів. Такі, на перший погляд, буденні сфери, як освіта, сімейні відносини, соціальна взаємодія чи професійна діяльність, тривалий час були на периферії історичних досліджень, що сприяло формуванню хибного уявлення про їхню другорядність у загальному контексті історичного розвитку.

Однак аналіз цих аспектів є необхідним для формування комплексного уявлення про суспільство того чи того періоду. Зокрема, дослідження повсякденного життя чоловіків Київської губернії дає змогу не лише глибше зрозуміти особливості соціального устрою, але й простежити вплив суспільно-політичних і культурних трансформацій, що відбувалися в регіоні. Такий підхід сприяє докладнішому аналізу змін у суспільних ролях, цінностях і практиках, що визначали повсякденне існування тогочасного населення.

Історія Київської губернії досліджуваного періоду вирізняється складністю та багатовимірністю, оскільки включає в себе низку соціально-політичних, економічних і культурних процесів, наслідки яких мають відображення й у подальших подіях регіону. Одним із визначальних факторів впливу на розвиток регіону стала інкорпорація польських земель до складу Російської імперії, а також дві невдалі спроби польських національно-визвольних повстань. Ці події становлять лише частину складного історичного контексту існування чоловіків шляхетських родин у Київській губернії.

Протягом тривалого часу як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники приділяли значну увагу вивченню цієї проблематики, висвітлюючи різні аспекти політичної та соціальної історії регіону. Попри наявність значного масиву наукових напрацювань, залишається недостатньо дослідженою сфера повсякденного життя чоловічого населення Київської губернії, що відкриває перспективи для подальших наукових студій у цьому напрямі.

Варто акцентувати на важливості гендерного питання в досліджуваній темі. Безперечно, чоловіки в тогочасному суспільстві відігравали панівну роль, адже

майже все майно (за нечисельними винятками) належало їм, батько мав одноосібну владу в сім'ї, його волі мали коритись як дружина, так і діти. Виховання та освіта базувалися на вихованні у хлопчиків лідерських якостей, а дівчаток формували як майбутніх дружин, які в усьому мали підкорятися своїм чоловікам. У XIX ст. зазнає трансформації ідеал жінки, що дає міцне підґрунтя для майбутніх гендерних змін, які відбудуться у XX ст.

Вище викладене актуалізує обрану тему дослідження «"Чоловічий світ" шляхетських родин Київської губернії (1793–1917 рр.)». Аналіз «чоловічого світу» в шляхетських родинах Київської губернії, яка перебувала під пануванням Російської імперії, дає змогу показати не тільки їхнє повсякденне життя та роль і місце чоловіка, а і трансформацію цього світу, зумовлену поступовою зміною традиційних цінностей у сім'ї під впливом розповсюдження ідей романтизму.

Метою є комплексне дослідження приватного та публічного простору чоловіків з родин шляхти, їх ролі та місця в житті Київської губернії в умовах політики суспільних трансформацій Російської імперії щодо польського населення.

Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання таких дослідницьких **завдань**:

- Проаналізувати історіографію проблеми з метою визначення рівня наукової розробленості питання та основних підходів до його дослідження;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження, визначити її інформативний потенціал і методологічні засади історичних джерел;
- дослідити особливості освіти та виховання хлопчиків у шляхетських родинах Київської губернії;
- показати роль і значення вищої освіти в соціальній і професійній мобільності та формуванні національної ідентичности польських шляхтичів;
- розглянути господарсько-економічну діяльність шляхти Київської губернії, зокрема функціонування маєтків та форми економічної активности шляхтичів;
- з'ясувати особливості залучення шляхтичів до державної та приватної служби, їхній вплив на суспільні та адміністративні процеси в регіоні;

- дослідити характер етносоціальних відносин між польською шляхтою та українським населенням у контексті економічних, культурних і політичних трансформацій;
- охарактеризувати сімейно-шлюбні відносини шляхтичів;
- висвітлити аспекти приватного та публічного життя чоловіків шляхетських родин, зокрема особливості дозвілля, розваг і громадської активности;
- розкрити динаміку змін повсякденного життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії під впливом соціально-політичних і культурних трансформацій кін. XVIII – поч. XX ст.

Об'єктом дисертаційного дослідження виступає соціум польської шляхти Київської губернії.

Предмет дисертаційної праці – «чоловічий світ» польських шляхетських родин як цілісне соціокультурне явище, яке являє собою систему ідеалів і цінностей, суспільних норм, поведінкових моделей, стереотипів, пов'язаних із маскулінністю та соціальним статусом чоловіка.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1793 р. до 1917 р. *Нижня межа* окреслена двома визначальними подіями: по-перше, 1793 р., коли внаслідок другого поділу Речі Посполитої Українське Правобережжя було інкорпороване до складу Російської імперії; по-друге, 1796 р., що позначив остаточне адміністративно-територіальне впорядкування Київської губернії, яка з незначними змінами зберігала свої межі до моменту розпаду імперії. *Верхня межа* досліджуваного періоду окреслена 1917 р., що ознаменував глибокі суспільно-політичні трансформації, зокрема Лютневу революцію, яка призвела до повалення самодержавства та докорінних змін у державному устрої Російської імперії.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Київської губернії, яка в адміністративному устрої Російської імперії включала дванадцять повітів. Водночас Київська губернія посідала одне з ключових місць серед трьох правобережних українських губерній, що входили до складу імперії. Її розташування, адміністративно-територіальна структура та соціально-економічні

особливості відігравали важливу роль у формуванні регіональної специфіки досліджуваного простору.

Методологічна основа дисертації. Вирішення поставлених завдань залежить від сукупности методів дослідження, зокрема загальнонаукових, міждисциплінарних і спеціальних. Загальнонаукові методи, використані при написанні наукової роботи: порівняльний, об'єктивности, всебічности. Такі міждисциплінарні методи, як історико-географічний, порівняльно-історичний, історико-системний, історико-хронологічний, сприяють більш ґрунтовному і комплексному дослідженню питання повсякденного життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії з 1793 р. по 1917 р.

Наукова новизна роботи полягає у висвітленні різних аспектів повсякденного життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії в 1793–1917 рр.

Зокрема, вперше:

- до наукового обігу залучено значну кількість раніше неопублікованих архівних джерел, які висвітлюють повсякденне життя шляхтичів Київської губернії в досліджуваний період;
- проаналізовано трансформацію сприйняття чоловіками шляхетських родин їхнього місця та ролі у суспільно-політичних, культурних та економічних процесах регіону;
- з'ясовано методи та форми організації домашньої освіти і виховання хлопчиків у шляхетських родинах;
- на основі его-документів та архівних матеріалів проаналізовано сприйняття та бачення чоловіків шляхетських родин польської шляхти щодо україно-польських відносин.

Удосконалено та поглиблено:

- види та форми проведення вільного часу чоловіків шляхетських родин;
- сімейно-шлюбні відносини у родинах шляхти Київської губернії в досліджуваний період.

Набули подальшого розвитку:

- систематизація джерельної бази дала змогу всебічно реконструювати повсякденне життя шляхтичів Київської губернії;
- аналіз впливу чоловіків польської шляхти на соціально-економічний, політичний і культурний ландшафт Київської губернії в досліджуваний період.

Практичне значення дисертаційної праці полягає в тому, що її результати можуть слугувати основою для подальших досліджень повсякденного життя чоловіків польської шляхти, а також сприяти розширенню та поглибленню цієї наукової тематики. Отримані висновки вможливлюють глибше розуміння історії Правобережжя України та в її контексті історії національних меншин, зокрема польської спільноти. Дослідження повсякденного життя шляхтичів на території Київської губернії сприятиме активізації краєзнавчих студій і розширенню їхньої тематики. Матеріали дисертаційної праці можуть бути використані в освітньому процесі, зокрема в підготовці лекційних курсів, курсових і магістерських робіт, а також у розробці спеціалізованих курсів з історії України та Польщі в 1793–1917 рр.

Особистий внесок здобувача полягає в здійсненні комплексного дослідження повсякденного життя чоловіків польської шляхти Київської губернії в 1793–1917 рр. Дослідження базоване на ґрунтовному аналізі широкої історіографії та розгалуженої джерельної бази, що включає раніше неопубліковані архівні матеріали, его-документи, періодичну пресу та статистичні дані. У роботі докладно розглянуто публічну та приватну сфери життя шляхтичів, зокрема виховання та здобуття освіти, економічну діяльність, культурні практики, етносоціальні відносини з українським населенням та участь у суспільно-політичному житті. Основні положення, узагальнення та висновки дисертації автор розробив особисто, що засвідчує його самостійний науковий внесок у вивчення історії повсякдення чоловіків шляхти шляхетських родин у досліджуваний період. Частина наукових публікацій за темою дисертації підготовлена одноосібно, а також у співавторстві з І. Кривошеєю, при цьому частка особистого внеску здобувача становить 50 %.

Зв'язок роботи з науковими темами, програмами, планами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідних тем кафедри історії України «Історико-регіональні аспекти історії України» (номер державної реєстрації 0116U004805) та кафедри всесвітньої історії та методик навчання «Східна Європа з найдавніших часів і до сьогодення: економічні, суспільно- політичні та культурні процеси» (номер державної реєстрації 0118U004023) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Наукова апробація результатів дослідження. Результати дослідження пройшли наукову апробацію на 15 конференціях (4 міжнародних, 8 всеукраїнських та 3 регіональних), а саме: Міжнародна науково-практична конференція «X Міждисциплінарні гуманітарні читання» (21 жовтня 2021 р., Київ); VI Всеукраїнської наукової конференції Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 160-річчя від дня народження Євгена Чикаленка (5 листопада 2021 р., Харків); Міжнародна докторантська міждисциплінарна наукова конференція «Нові методології в науці. Як молоді дослідники розуміють міждисциплінарність?» (20 травня 2021 р., Київ, Умань, Познань); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Перші карпатські етнологічні читання» (27 травня 2021 р., Івано-Франківськ); VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-біографічні дослідження в сучасній Україні: теоретико-методологічні, джерелознавчі та дидактичні аспекти» (23 вересня 2022 р., Київ); Міжнародна інтердисциплінарна наукова конференція «Losy polaków i losy ojczyzny: przegląd przez stylecia VI» (7–8 листопада 2022 р., Ченстохова – Кам'янець-Подільський – Вінниця – Вільнюс); Всеукраїнська наукова конференція «Християнські цінності в глобалізаційному світі» (10 листопада 2022 р., Умань); Всеукраїнська наукова конференція із міжнародною участю «Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVII–XXI ст.)» (листопад 2022 р., Умань); Міжнародна-наукова конференція «Young Science Beyond Borders 2023» (1–2 червня 2023 р., Познань); Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії» з нагоди 175-ї річниці від дня народження Павла Рябкова та 65-ї річниці від дня

народження Сергія Шевченка (18–19 жовтня 2023 р., м. Кропивницький); регіональна наукова конференція «П’ятнадцяті Уманські краєзнавчі читання» (26 жовтня 2023 р., Умань); X Історико-краєзнавча конференція «Черкащина в контексті історії України», присвяченої 70-річчю утворення Черкаської області (14 грудня 2023 р., Черкаси); «Історія та історик: між наукою та політикою» (до 130-річчя від дня народження М.Н. Петровського) (22 листопада 2024 р., Ніжин); II Всеукраїнська наукова конференція «Борисенківські читання» (22 листопада 2024 р., Київ); XVI Уманські краєзнавчі читання (29 жовтня 2024 р., Умань).

Участь у грантах та міжнародних програмах. Автор дисертаційної роботи пройшов наукове стажування у Варшавському університеті на факультеті «Artes Liberales». Термін стажування: 01.01.2022–31.01.2022.

Публікації. За результатами підготовки роботи опубліковано 4 одноосібні статті у фахових виданнях України, 1 статтю – в закордонному виданні у співавторстві з науковим керівником та 2 тез доповідей.

Структура дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, 4 розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (380 найменувань). Обсяг дисертації складає 240 сторінок, з яких основного тексту 172 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд проблеми

У другій половині минулого століття питання історії повсякдення почали широко вивчати західні історики. Французька історична школа «Анналів» спонукала до змін у сприйнятті історичних процесів та методів їх дослідження. За ініціативи французьких дослідників історики всієї Європи та світу загалом почали більш докладно вивчати питання: матеріального забезпечення життя, проведення вільного часу, освіти, харчування, родинних відносин тощо. У такий спосіб у ХХ ст. розпочато процес розвитку шерегу спеціальних історичних досліджень, які згодом стали фундаментом для історії повсякдення. Варто зазначити, що окремі аспекти історії щоденности студійовано й раніше. Здебільшого вони мали несистемний характер і слугували для відтворення історичного тла при дослідженні подій чи переломних моментів в історії. Також у біографічних дослідженнях могли вдаватися до відтворення рутинного повсякденного життя видатних осіб. Однак питання, пов’язані зі щоденним життям ширших суспільних верств, залишалися поза полем історичного дослідження до другої половини ХХ ст. Німецькі історики А. Людке та Х. Медік започаткували новий напрям соціальної історії «alltagsgeschichte», відомий нині як історія повсякдення. У дослідженнях вони акцентували на внутрішньому сприйнятті реальности та переживанні пересічних людей, яких називали «kleine Leute» (маленькі люди), тобто ті, які залишалися поза увагою історичного дискурсу [331, с. 395–396]. Зміна перспективи дослідження відкрила нові горизонти для аналізу історичних процесів і трансформацій. Історія повсякдення швидко почала набирати популярности серед західних істориків та представників інших суспільствознавчих дисциплін.

Історіографію повсякдення польської еліти XIX ст., на нашу думку, необхідно розділити на дві категорії. До першої належать дослідження, у яких висвітлено питання, пов’язані з розбудовою методології та понятійного апарату

історії щоденності: О. Коляструк [222; 223; 224], О. Удод [290; 291; 292; 293], Я. Потапенко [260], Т. Нагайко [249], Я. Колбушевська [345], М. Зінчук [212], М. Богуцька [328; 329] та інші. До другої належать наукові напрацювання, у яких висвітлено окремі питання повсякдення польської еліти, та ті, у яких більш змістовно вивчено присутність шляхти в Київській губернії XIX ст.: Є. Чернецький [298; 299; 300; 301], І. Кривошея [169; 350; 351; 225; 226; 227; 228; 229; 230; 231; 232; 233; 234], С. Лисенко [240], В. Шандра [302; 303; 304; 305; 306; 307; 308, 309, 310], Ю. Земський [205; 206; 207; 208; 209; 210; 211], М. Казьмирчук [217], Б. Гудь [198; 199; 339], Н. Темірова [175; 274; 275; 276; 277; 278; 279; 280; 281], Н. Щербак [314, 315], Ю. Поліщук [258; 259], О. Лобко [170], Ю. Ярцун [177; 317; 318; 319; 320; 321; 322], О. Гончарова [166; 191; 192; 193; 194; 195; 196; 197] та інші.

Ґрунтовні дослідження на тему історії повсякдення в українській історіографії почали з'являтися на початку XXI ст. Поступово ця проблематика стала одним із важливих напрямів сучасної української історіографії. Значний внесок у розвиток цього напряму зробили науковці О. Удод, О. Коляструк і Т. Заболотна, кожен із яких запропонував унікальний підхід.

У праці «Історія повсякдення як провідний напрям української історіографії» О. Удод [291] наголошує, що науково-теоретичне підґрунтя цього напряму все ще перебуває у процесі формування. Він зазначає, що історія повсякденности не лише сприяє окресленню нової проблематики, а й відкриває можливості для джерелознавчих досліджень, які дають змогу глибше аналізувати суспільні явища.

Відома ґрунтовними дослідженнями у цій сфері О. Коляструк. Наприклад, у статті «Повсякденність як об'єкт історичного дослідження: окремі методологічні зауваження» [223] вона акцентує увагу на термінологічній невизначеності та проблемі розмитих меж історії повсякденности з іншими течіями історіографії. У праці «Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації» [224] дослідниця підкреслює важливість удосконалення методології історичних студій, що вможливлює аналіз історичних процесів крізь призму життя пересічної людини.

У статті «Історія повсякденності – “панацея від усіх хвороб” чи пастка для історика» Т. Заболотна [204] звернула увагу на низку методологічних викликів. Вона порушила питання поєднання мікро- та макроісторії, інтеграції підходів суміжних дисциплін, а також різних поглядів на цей напрям серед представників різних поколінь гуманітаріїв. Т. Заболотна акцентує на тому, що відсутність єдиної системи ускладнює об’єднання окремих елементів повсякдення в цілісну картину.

Історія повсякденности як науковий напрям отримує дедалі більше визнання серед дослідників, пропонує нові підходи до осмислення історичних процесів. Ю. Зінчук у статті «Історія повсякденності як новий напрямок гуманітарних досліджень» [212] визначає її як дослідження звичного, повторюваного та побутового, що вважають «нормальним» у контексті конкретного суспільства та епохи. Важливою складовою цього підходу є аналіз поведінкових реакцій особистости на події, що визначають її повсякденне життя.

Внесок у розвиток цього напряму зробили автори збірника матеріалів Всеукраїнської конференції «Історія повсякденності: теорія та практика» [249], що відбулася в Переяславі-Хмельницькому. У ньому зібрано роботи таких дослідників, як С. Кульчицька, Т. Заболотна, Т. Нагайко, Я. Потапенко, О. Лисенко та І. Петренко, які аналізували джерельну базу, запропонували різні підходи до визначення поняття «повсякдення» та дослідили методологічні особливості, зокрема міждисциплінарні зв’язки.

У колективній праці «Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX ст.» В. Шандра, О. Крижанівська та О. Вільшанська [307] наголошують, що цей напрям виник як відповідь на кризу традиційної академічної історії. Вони вказують, що історія повсякденности, долаючи міждисциплінарні бар’єри і відкриваючи нові перспективи для переосмислення історії, стала результатом потреби в оновленні історичних досліджень.

Отже, історія повсякденности стає важливим інструментом для розширення можливостей історичного пізнання, допомагаючи розкрити нові аспекти життя суспільства та роль звичайної людини в історії, дає змогу дослідникам глибше

зрозуміти соціальні, культурні та поведінкові аспекти життя людей у різні епохи, створюючи багатовимірну картину історичних процесів.

Історія шляхти Київської губернії загалом і Правобережної України зокрема є предметом дослідження багатьох науковців, які аналізують її соціально-економічні, етнополітичні та культурні трансформації в задекларований період.

Є. Чернецький зосереджував свою увагу на генеалогії шляхти, демографічних характеристиках шляхетського населення та розробці методології дослідження цієї тематики. У співавторстві зі С. Лисенком він підготував працю «Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» [239], де висвітлено процеси нобілітації та легітимації шляхти. Особливу увагу Є. Чернецький приділяв локальним аспектам історії шляхетського стану, що дало змогу більш докладно дослідити структуру і соціальну динаміку шляхти в окремих повітах Київської губернії. Науковець також зробив значний внесок у дослідження історії шляхетського роду Браницьких, розкрив питання їх діяльности на Правобережній Україні.

Вагомий внесок у вивчення шляхетської історії зробив І. Кривошея. У його працях висвітлено різні аспекти життя польської еліти: еволюція дворянства на Правобережній Україні, історія Уманщини в XIX ст., вплив Листопадового і Січневого повстань на шляхетську присутність у регіоні, процеси декласації та легітимації шляхти, її інкорпорація до російського дворянства. Однією з важливих тем досліджень І. Кривошеї є польська освіта, зокрема Уманське василіянське училище, що відігравало значну роль у культурному та освітньому житті Правобережжя.

Соціально-економічні зміни, які відбулися на Правобережній Україні після Січневого повстання, докладно розглянуто в колективній монографії «Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів» за редакцією І. Кривошеї та Н. Моравця [351]. У роботі проаналізовано наслідки придушення повстання, зокрема зміни в поміщицькому землеволодінні та законодавчі ініціативи царату, розглянуто питання етносоціальних відносин

польських землевласників та українського селянства й наслідки повстання на становище польської шляхти в регіоні.

Б. Гудь досліджує польсько-російсько-українські етносоціальний антагонізм, стосунки між поміщиками й селянами, а також соціально-політичні й економічні процеси в житті польської шляхти. У статті «Польсько-український етносоціальний антагонізм на Київщині, Волині і Поділлі XIX – початку XX століть у дзеркалі української історіографії» [199] представлено аналіз актуального стану української історіографії на предмет дослідження антагонізму на Правобережній Україні в XIX – на початку XX ст. Питання україно-польських відносин досліджував Ю. Присяжнюк, який ґрунтовно проаналізував етносоціальні відносини між польськими землевласниками та українськими селянами. Окрему увагу приділено процесу трансформації цих відносин після скасування кріпацтва в лютому 1861 р.

У монографіях Н. Щербак [314; 315] та Ю. Поліщук [258; 259] розкрили особливості етнополітики Російської імперії щодо національних меншин на Правобережній Україні, аналізують зміни в етнополітичній, соціально-економічній і культурній сферах, зокрема ліквідацію польського шкільництва та послаблення впливу католицької церкви.

Діяльність польських землевласників на Правобережжі розкрито в дослідженнях Н. Темірової [175; 274; 275; 276; 277; 278; 279; 280], яка проаналізувала соціально-економічні трансформації в Україні на межі XIX–XX ст., а також дослідила питання зросійщення європейських територій Російської імперії.

Питання польської шляхти на Правобережній Україні були предметом наукових студій Ю. Земського [205; 206; 207; 208; 209; 210; 211]. Він висвітив і проаналізував питання станової ієрархії польської еліти, створення образу «ворога поляка» в російській суспільно-політичній думці, явище девіантної поведінки шляхетської молоді, яка в такий спосіб намагалася протидіяти несправедливим суспільним нормам тощо.

У монографії В. Шандра [302] висвітлила політику деполонізації на території Київського генерал-губернаторства, де російські землевласники отримували переваги перед польськими. Політика, започаткована ще О. Безаком і продовжена

О. Дундуковим-Корсаковим, суттєво вплинула на соціально-економічний ландшафт регіону та послабила соціоекономічні позиції польських землевласників.

Аналіз повсякденного життя польської шляхти Київської губернії від кінця XVIII ст. до 1860-их рр. здійснила Ю. Ярцун [177; 317; 318; 319; 320; 321; 322]. У статтях та дисертаційній роботі вона розглянула всі найважливіші аспекти щоденного життя польської еліти: сімейно-шлюбні відносини, дозвілля, освіта, догляд за гігієною та здоров'ям тощо. Також розглянуто питання наслідків Листопадового повстання на соціоекономічне становище польського нобілітету в Київській губернії.

Хронологічним продовженням дослідження проблематики повсякденного життя польської шляхти Київської губернії від 1862 р. до 1917 р. стала праця О. Гончарової [166; 191; 192; 193; 194; 195; 196; 197]. У дисертаційній праці та статтях дослідниця висвітила такі питання: маєток у житті польської шляхти, організація таємних освітніх закладів, правове та соціально-економічне становище, суспільно-політичне та громадсько-просвітницька діяльність польської шляхти в Київській губернії.

Отже, історія шляхти Правобережної України в довгому XIX ст. представлена значною українською історіографією. Науковці проаналізували та висвітлили в багатогранному контексті польську еліту, що охоплює соціальні, політичні, етнокультурні та освітні аспекти її розвитку.

Зарубіжна історіографія дослідження історії повсякдення шляхти випереджає українську. Провідними представниками західної науки, які вивчають історію шляхти в Україні, є швейцарський історик А. Каппелер [218], французький дослідник Д. Бовуа [182; 183; 184; 185; 326; 327] та американський – С. Беккер [325].

Праця «Росія як поліетнічна імперія» А. Каппелера [218] започаткувала нові підходи до вивчення імперської історії, зокрема політики зросійщення, дискримінації католицької церкви та соціо-етнічних аспектів. Автор підкреслює, що наслідки Січневого повстання 1863–1864 рр. позначилися на втраті польською

елітою провідних соціальних позицій, хоча шляхетська ідеологія була ключовою для ментальности та політичної культури поляків навіть у XX ст.

Найбільший внесок у дослідження польсько-російсько-українських взаємин зробив Д. Бовуа. Його тритомне дослідження об'єднано в монографії «Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр.» [184], яка стала вагомим фундаментом для вивчення історії Правобережжя XIX ст. У ній автор досліджує взаємодію трьох ключових соціальних груп: поляків, українців і росіян, – з особливою увагою до шляхти як провідного суспільного стану.

У книзі «Шляхтич, кріпак і ревізор» [185] проаналізовано механізми зросійщення шляхти Правобережної України після Листопадового повстання 1830–1831 рр. Д. Бовуа показує, як імперська влада впроваджувала свої цілі у сферах культури, релігії та освіти, і підводить до переліку причин передумови Січневого повстання.

Наступна праця французького дослідника «Битва за землю в Україні» продовжує цю тему, акцентуючи увагу на соціоекономічних трансформаціях, що відбулися після скасування кріпосного права та придушення повстання.

В останній частині трилогії – «Російська влада і польська шляхта в Україні» [182] – розглянуто інтеграцію польської шляхти до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої. У книзі висвітлено способи адаптації шляхти до нових умов у сферах освіти, науки та культури, а також наведено критичний аналіз міфів про шляхетську демократію та громадянське суспільство напередодні поділів Речі Посполитої.

В узагальнювальній монографії «Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр.» [184] Д. Бовуа дослідив антагонізми між російськими, польськими та українськими елітами в земельному питанні, релігійній політиці та освіті. Автор дійшов до висновку, що, попри тривалу історію зросійщення, Російській імперії так і не вдалося повністю асимілювати польську шляхту, яка до 1917 р. залишалася впливовою в громадсько-політичному та культурному житті.

У роботі «Nobility and Privilege in Late Imperial Russia» («Дворянство та привілеї в пізній імперській Росії») С. Беккер [325] проаналізував ставлення дворян

до військової та цивільної служби, їхню роль у державному апараті. Дослідник підкреслює, що в після реформений період дворянство повертається до землеволодіння через економічну необхідність, зменшення привабливости державної служби та зростання можливостей для обіймання виборних посад у місцевому управлінні. С. Беккер не підтримав ідеї занепаду дворянства в цей час, хоч визнав, що робота на землі допомогла зупинити його економічний занепад і забезпечити фінансову стабільність.

Отже, праці А. Каппелера, Д. Бовуа та С. Беккера є не лише цінними дослідницькими джерелами, а й створюють міцну основу для вивчення як широких, так і локальних аспектів історії шляхти Правобережної України.

Польська історіографія вже тривалий час займається дослідженням та аналізом польської шляхти на Правобережній Україні в XIX ст. На окрему увагу заслуговують студії Т. Епштейна [332; 333; 334; 335; 336; 337], М. Устшицького [374], М. Наврот-Боровської [363; 364; 365], Т. Каргола [343], А. Шварца [371].

Великий внесок у вивчення шляхти Правобережної України в XIX ст. зробив Т. Епштейн. Історик усесторонньо висвітлив діяльність і різні аспекти життя польського нобілітету. У праці «Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w.» [337], проаналізувавши всю палітру різноманіття проведення вільного часу польської еліти, він ґрунтовно дослідив інтелектуальне зацікавлення шляхетських родин.

У праці «Edukacja dzieci i młodziezy w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku» Т. Епштейн [333] висвітлив процес здобуття освіти юнаками шляхетських родин, описав увесь едукаційний шлях – від домашньої освіти до вищих навчальних закладів. Дослідник виокремив причини та мотивацію здобуття освіти, проаналізував процес трансформації зміни сприйняття вищої освіти, навівши статистичні дані кількости студентів і напрямів їх навчання у вищих навчальних закладах.

Т. Епштейн не оминув питання сімейно-шлюбних відносин у шляхетському середовищі Правобережжя. У статті «Małżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1815–1880» [334] розглянуто важливість престижу та

фінансового забезпечення родини для їхньої шлюбної стратегії. Також дослідник проаналізував і навів статистичні дані міжстанових і міжстатусних шлюбів польських землевласників.

М. Устшицький у праці «Ziemianie Polscy na Kresach 1864–1914» [374] відтворив портрет пересічного шляхтича на кресах. Історик охопив усі ключові аспекти польського нобілітету, проаналізувавши маєток, родинні відносини, релігію, реалізацію громадянських та патріотичних обов'язків, відносини із сільським населенням, ставлення до Російської імперії, цінностей та ідеалів польської шляхти.

М. Наврот-Боровська ґрунтовно проаналізувала педагогічні порадники для батьків і вчителів дітей шляхетських родин. У статті «Dom czy szkoła? Wady i zalety nauczania domowego i szkolnego na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku» [363] дослідниця протиставила тогочасних прихильників і противників приватної та публічної освіти, які вели полеміку на сторінках часописів і педагогічних порадників. У праці висвітлено головні виклики, з якими стикалися батьки шляхетських родин, прагнучи забезпечити освіту своїм дітям.

У праці «Rygorystyczne normy i swobodne obyczaje. Małżeństwa i związki pozamałżeńskie w opiniach ziemiańsko-artystokratycznych elity w połowie XIX wieku» А. Шварц [371] здійснив аналіз подружніх зрад у шляхетському середовищі, висвітливши причини та мотивації польської еліти в пошуку романтичних стосунків за межами родини.

На окрему увагу заслуговують дві колективні монографії, присвячені повсякденню польської еліти в XIX ст. Перша була опублікована 2013 р. під назвою «Życie prywatne Polaków w XIX wieku» [380] за редакцією М. Корибут-Марчіняк та М. Збжежняк. У ній розглянуто сімейне та публічні сфери життя шляхти XIX ст. Друга колективна монографія сконцентрована на висвітленні історії повсякдення чоловічого світу польської еліти. Вона була опублікована 2019 р. за редакцією Я. Кіта та М. Корибут-Марчіняк під назвою «Życie prywatne Polaków w XIX wieku "O mężczyźnie (nie)zwyczajnie"» [378].

Аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових напрацювань свідчить про значне зростання інтересу до окремих аспектів повсякденного життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії. Водночас на сьогодні відсутнє комплексне дослідження, присвячене зазначеній тематиці.

1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельна база дослідження включає раніше не опубліковані архівні матеріали, его-документи (спогади, щоденники, мемуари), тогочасні періодичні видання та статистичні дані.

Важливою групою джерел, використаних під час дослідження, є архівні матеріали. Основним джерелом для роботи стали документи Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАК) [52–105], Державного архіву Київської області (ДАКО) [1–43] та Державного архіву Черкаської області (ДАЧО) [44–51].

У Ф. 442 ЦДІАК «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ» [61–101] зберігається значна кількість документів, що висвітлюють різноманітні аспекти діяльности польської шляхти в Київській губернії. У матеріалах фонду вміщено статистичні дані про розміри земельних володінь польських поміщиків, інформацію про діяльність товариств, а також звіти про стан господарств і підприємств. Важливим елементом фондових матеріалів для дослідження були судові справи. Їх аналіз дав змогу краще висвітлити етносоціальні відносини польської шляхти та українського населення. Крім того, у документах представлено відомості з приватного життя шляхтичів. Зокрема, це описи правил проведення полювань, а також дані про участь польської шляхти у значущих релігійних і економічних подіях регіону. Ці джерела є цінним матеріалом для вивчення соціально-економічного становища та культурного життя польської еліти в межах Київської губернії.

Ф. 274 ЦДІАК «Київське губернське жандармське управління, м. Київ» [54] містить велику кількість справ, пов’язаних із дозволами публікації польських часописів, забороною та конфіскацію літератури, збором матеріалів про діяльність

організацій, таких як «Освята» тощо. Ці документи є важливим джерелом для вивчення цензурної політики, а також суспільно-політичного та культурного життя польської громади на території Київської губернії.

У Ф. 1 ДАКО «Київське губернське правління, м. Київ» [1] зберігаються матеріали, у яких розглянуто питання земельних володінь і забезпечення маєтків. У Ф. 2 ДАКО «Канцелярія Київського цивільного губернатора, м. Київ» [2–36] сконцентровано справи, пов'язані з дозволами та заборонами на придбання нерухомого майна польською шляхтою, мирові суди, заборонену література, листування ув'язнених повстанців тощо. У Ф. 282 «Київський губернський розпорядчий комітет, м. Київ» [37–41] уміщено матеріали, пов'язані з кількістю земельних наділів у польських поміщиків. Матеріали Ф. 782 «Київське дворянське депутатське зібрання, м. Київ» [42–43] містять справи, пов'язані з походженням і доведенням дворянського походження польської шляхти.

У Ф. 722 ДАЧО «Мировий посередник 1-ї дільниці Звенигородського повіту, м. Звенигородка Київської губернії» [44–46] та у Ф. 768 «Черкаський і Чигиринський повітовий земський суд, м. Черкаси Київської губернії» [47–51] уміщено матеріали про придбання, продаж, конфіскацію майна та земельних наділів польської шляхти.

Статистичні дані відігравали важливу роль у підготовці нашого наукового дослідження, забезпечуючи ґрунтовну емпіричну базу для аналізу. У цих матеріалах уміщено інформацію про землеволодіння в Київській губернії, чисельність населення з розподілом за соціальним статусом, віросповіданням і національною належністю, а також докладні описи міст, сіл та інших населених пунктів регіону.

Пам'ятні книги Київської губернії [142–147], опубліковані в різні роки, є важливим джерелом статистично-довідкової інформації, у якому висвітлено адміністративно-територіальний устрій регіону, особливості соціально-економічного та культурного розвитку повітів, міст і містечок губернії. Ці видання містять відомості про соціальну структуру населення, демографічні показники, господарську діяльність, а також характеристику основних населених пунктів,

зокрема міста Києва. Окрему увагу приділено опису церков і монастирів, що відігравали значну роль у духовному житті регіону.

У виданні «Весь Юго-Западный край» [141] представлено комплексну інформацію про різні галузі промисловости, розвиток торгівлі та кооперації, а також докладну характеристику економічного життя регіону. Видання містить статистичні дані про виробництво в трьох губерніях Південно-Західного краю – Київській, Подільській та Волинській. Матеріал структуровано за територіальним принципом з урахуванням адміністративного поділу на губернії та повіти, зокрема наведено відомості про чисельність населення, адміністративні установи, промислові підприємства та інші аспекти соціально-економічного розвитку регіону.

Зібрані дані імперський уряд активно використовував для формування і реалізації політики стосовно польської спільноти регіону. Вони слугували інструментом для моніторингу соціально-економічного становища, демографічних процесів і територіального розподілу населення, що впливало на прийняття адміністративних і політичних рішень.

Для написання наукової роботи широко використано періодичну пресу того часу, яка містить значний обсяг цінної інформації, пов’язаної з діяльністю польської шляхти в регіоні. Аналіз статей і публікацій, написаних представниками польської еліти, дав змогу відтворити суспільно-політичні переконання, цінності та ідеологічні орієнтири польського нобілітету.

У межах дослідження було проаналізовано як польськомовні, так і російськомовні періодичні видання, що мали популярність серед представників польської шляхти. Особливу увагу було приділено саме польськомовній пресі, зважаючи на її значну роль у формуванні та трансляції ідей, переконань і ціннісних орієнтацій польської шляхетської еліти.

У Києві на той час виходило 25 польськомовних періодичних видань, серед яких були як місцеві, так і ті, що надходили з інших центрів імперії, зокрема з Варшави. Окрім польськомовної преси, для дослідження також було залучено російськомовні періодичні видання. Їхній аналіз дав змогу поглибити розуміння

повсякденного життя польської шляхти, зокрема в контексті імперської політики, соціальних процесів та міжетнічних відносин.

Часопис «Kraj» [117; 119; 121; 133; 134] – польське щоденне видання, яке виходило в Петербурзі з 1882 р. до 1909 р. На відміну від інших газет того періоду, «Kraj» приділяв особливу увагу висвітленню економічних питань поряд із політичними, міжнародними та соціальними темами. Однією з характерних рис видання було регулярне публікування банківської статистики та біржових цін на останніх сторінках кожного номера. Крім того, газета пропонувала докладну інформацію про залізничні тарифи, аналіз податкових і митних зборів, огляди торговельних ринків, а також оцінки пропозицій у сфері страхових послуг.

Часопис «Dziennik Kijowski» [114; 118; 120; 122-132; 139; 140] займав важливе місце серед популярних видань шляхетського середовища. Його випуск забезпечував граф В. Грохольський, а багаторічним редактором був Й. Бартошевич. Газета виходила щоденно о шостій ранку, за винятком святкових днів, у період з 1906 р. до 1917 р. На сторінках видання висвітлено події регіонального, імперського та світового масштабу. Тематичне наповнення включало актуальні питання господарської, економічної, політичної та суспільної тематики, що були особливо важливими для польської еліти. Окрім того, у «Dziennikowi Kijowskiemu» регулярно публікували огляди матеріалів російської та польської преси, що вможливлювало читачам доступ до широкого спектра інформаційних джерел.

Часопис «Głos» [113] був щотижневим літературно-суспільно-політичним виданням, що виходило у Варшаві з 1886 р. до 1905 р. Оскільки газета виходила щотижнево, вона різнилася від щоденних більшою кількістю сторінок та формою наповнення. У «Głos» було розміщено значну кількість статей, присвячених рецензуванню літературних творів і видань, а також опубліковано уривки різних літературних творів. Поруч із літературними питаннями в часописі розглянуто політичні, суспільні та економічні аспекти публічного життя.

Часопис «Społeczeństwo» [136–138] – щотижневий науково-літературне і суспільно-політичне видання, що публікували у Варшаві в 1901–1914 рр. Його

сторінки слугували платформою для роздумів і аналізу, де автори висловлювали свої судження про ключові аспекти політичного, суспільного та економічного життя польської шляхти. Особливу увагу приділено висвітленню найважливіших політичних та економічних змін, які відбувалися як у межах імперії, так і на міжнародній арені. Видання ставило за мету сприяти формуванню обізнаности серед польської еліти щодо актуальних викликів часу та забезпечувати глибокий аналіз суспільних і економічних процесів.

У ході дослідження було проаналізовано низку урядових періодичних видань, що відігравали важливу роль у формуванні інформаційного простору Київської губернії «довгого XIX ст.». Зокрема, увагу зосереджено на двох провідних виданнях – «Кіевскіе губернскіе вѣдомости» [106; 107; 111; 112] та «Кіевлянинъ» [108], які мали значний вплив на громадську думку та відображали ключові події соціально-політичного й економічного життя регіону.

Газета «Кіевскіе губернскіе вѣдомости», що виходила в Києві впродовж 1838–1917 рр., була офіційним урядовим виданням, основною метою якого було інформування населення про діяльність місцевої адміністрації. Офіційна частина видання містила публікації про затверджені закони, урядові розпорядження, призначення на державні та муніципальні посади, а також звіти про діяльність адміністративних установ. У неофіційній частині публікували матеріали, присвячені економічному стану регіону – зокрема, аграрним і промисловим процесам, – а також приватні оголошення, повідомлення про публічні торги, продаж нерухомості, відкриття й діяльність благодійних товариств, зокрема тих, що були засновані або підтримувалися представниками польської шляхти.

Інше впливове видання – газета «Кіевлянинъ», що виходила друком у 1864–1919 рр. Часопис здобув репутацію одного з найвпливовіших періодичних видань Південно-Західного краю та був одним із найкращих провінційних газет у межах Російської імперії. На шпальтах «Кіевлянина» регулярно висвітлювали події з політичного життя краю, зокрема діяльність польських таємних гуртків, відкриття шпиталів, благодійних закладів, а також інші аспекти суспільного життя, які мали безпосереднє відношення до польської шляхти.

Джерельну базу дисертації суттєво доповнили матеріали, опубліковані на сторінках тогочасного щомісячного історико-етнографічного та літературного часопису «Кіевская старина» [109; 110], де увагу приділено передусім літературно-публіцистичним і науково-історичним статтям, які відображали суспільно-політичні настрої, історичну пам'ять, а також культурні і ментальні особливості шляхетського середовища на теренах Південно-Західного краю. Завдяки широкій тематиці публікацій та високому рівню науковості, «Кіевская старина» стала важливим джерелом для реконструкції світоглядних орієнтирів та самоідентифікаційних практик польської шляхти в умовах імперського дискурсу.

XIX ст. стало складним випробуванням для польського нобілітету. Утрата державности, поразка двох національних повстань, репресивна політика Російської імперії, соціально-економічні виклики, пов'язані зі скасуванням кріпосного права, а згодом і потрясіння Першої світової війни суттєво вплинули на шляхетське середовище. У цей непростий період автори мемуарів, щоденників і спогадів мали різні мотиви та цілі, яких прагнули досягти своєю літературною діяльністю. Водночас варто враховувати, що далеко не кожен представник шляхетської спільноти володів відповідними навичками, мав бажання або можливість займатися створенням, упорядкуванням і публікацією власних его-документів.

У межах дисертації було проаналізовано мемуарну спадщину таких представників польської шляхти: Зигмунда Котюжинського (1826–1894) [155], Тадеуша Бобровського (1829–1894) [150; 151], Августа Іванського (батька) (1832–1921) [153], Леона Ліпковського (1844–1933) [157], Генріка Улашина (1874–1956) [159; 160] та Августа Іванського (сина) (1881–1972) [153]. Усі вони в той чи в той період свого життя мешкали, навчалися або працювали на території Київської губернії, що робить їхні его-документи цінним джерелом для вивчення соціокультурної історії регіону.

Зигмунд Котюжинський був видатним цукропромисловцем, який користувався значним авторитетом у шляхетському середовищі. Його мемуари, видані 1911 р. в Кракові сином Антонієм під назвою «*Pamiętniki Zygmunta Kotiużyńskiego 1826–1894»* [155], є важливим історичним джерелом. Ця праця

базована на двох записниках автора, які, як зазначено в передмові, мають незавершений характер, що може свідчити про намір автора продовжити їх написання. Спогади Котюжинського містять докладні описи промислової активности та громадської діяльности польської шляхти в Київській губернії. Попри те, що Котюжинський не брав безпосередньої участи в Січневому повстанні, він відігравав активну роль у підтримці польських ув'язнених у Київській фортеці, організувавши збір продовольства, одягу, коштів і необхідних речей. Окрім цього, Котюжинський здійснив численні подорожі європейськими країнами, залишивши докладні описи своїх вражень від відвіданих місць і зустрічей із видатними особистостями. Загалом його мемуари становлять цінне джерело для дослідження повсякденного життя, суспільних цінностей і світоглядних орієнтирів польської шляхти Київської губернії XIX ст.

Написання та публікація его-документів нерідко відбувалися вже після смерти автора, оскільки їх оприлюднення могло спричинити критику або невдоволення осіб, згаданих у тексті. Як правило, видавцями таких матеріалів були родичі або попередньо уповноважені особи. Показовим прикладом суспільного резонансу, викликаного публікацією мемуарів, є спогади Тадеуша Бобровського.

Відповідно до заповіту автора, їхню публікацію здійснили визначені ним особи. Двотомна праця *«Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego»* [150; 151] була видана 1900 р. у Львові. З моменту публікації мемуари викликали значне обурення та критику серед польської шляхти. Хоча Бобровський висловлював скептичне ставлення до організації та перебігу Січневого повстання, найбільше невдоволення викликали його різкі висловлювання про польську шляхту. Автор відкрито критикував представників свого соціального стану, зауважуючи їхню короткозорість і моральну деградацію, а подекуди навіть висміював їхню поведінку.

Після виходу *«Pamiętników»* старше покоління шляхтичів, а також нащадки згаданих у мемуарах осіб звинувачували Бобровського у викривленні фактів та безпідставній дискредитації представників польської еліти. Зокрема, Розеслав Маршицький дав йому вкрай негативну характеристику, назвавши Бобровського

«фізично найпотворнішим, розумово найдурнішим, а морально найнікчемнішим з усіх громадян» [150, s. 8]. Деякі шляхтичі навіть прагнули скупити максимальну кількість примірників, щоб обмежити поширення книги, проте суспільний резонанс лише підвищив інтерес до мемуарів, що зробило їх бібліографічною рідкістю.

Попри гостру критику, спогади Т. Бобровського є цінним джерелом для дослідження освіти, побуту, звичаїв, соціальних відносин і загальної культури польської шляхти. Крім того, у мемуарах він пропонує критичний аналіз подій Січневого повстання, що додає цій праці історичної значущости.

Спогади Августа Іванського [153] були опубліковані 1968 р. в Лодзі. Видання містить мемуари як батька, так і сина, які мали однакове ім'я та прізвище, що зумовило їх розрізнення на *Iwański-senior* (батько) та *Iwański-junior* (син). Вступне слово до книги належить Я. Івашкевичу, який по материній лінії був двоюрідним братом молодшого Іванського. Структурно праця складається з двох частин: перша присвячена А. Іванському-старшому, друга – А. Іванському-молодшому. Хронологічно мемуари охоплюють період 1832–1939 рр.

Спогади А. Іванського (батька) містять значний масив інформації про повсякденне життя польської еліти. Вони охоплюють його біографію від дитячих років до зрілого віку (1832–1876). Автор чітко визначає мету своєї літературної праці – висвітлення наслідків Січневого повстання, з якими він безпосередньо зіткнувся, а також описує свій життєвий шлях до моменту ув'язнення в Київській фортеці та подальшого заслання до Сибіру.

Людина творчих нахилів, Іванський (батько) мало уваги приділяв господарській діяльності, проте його мемуари містять цінні свідчення про взаємини між українським селянством і польською шляхтою. Автор залишив докладні описи побуту, освітнього середовища, сімейних традицій, дозвілля та подорожей. Однак найціннішою частиною його спогадів є свідчення про повсякденне життя та настрої колишніх учасників Січневого повстання у в'язниці, а також розлогий опис етапу заслання до Сибіру та умов перебування там.

Додатковою цінністю мемуарів А. Іванського (батька) є наявність 19 ілюстрацій – як фотографій, так і картин, що зображують осіб і місця, згадані в тексті. Це значно розширює дослідницькі можливості у вивченні соціальної та культурної історії польської шляхти в другій половині XIX ст.

Леон Ліпковський походив із середньозаможної шляхти та значну частину свого життя провів у Київській губернії. Його мемуари [157] опубліковано 1913 р. в Кракові за кошти самого автора. Его-документ охоплює події 1849–1912 рр. і містить докладні свідчення про особисте життя, родинні зв'язки та соціальне середовище польської шляхти на Правобережній Україні. У вступі до спогадів Ліпковський чітко окреслює головну мету їх написання – збереження інформації про всіх близьких і далеких родичів роду Ліпковських. Автор приділяє значну увагу опису своєї родини та маєтків, які перебували в її власності. Видання містить значну кількість ілюстративного матеріалу, зокрема портрети, фотографії, зображення родинних гербів, що сприяє візуалізації викладених подій. У такий спосіб Л. Ліпковський прагнув зберегти та передати наступним поколінням пам'ять про свій рід.

Окрім генеалогічної частини, у мемуарах подано докладні описи дитячих і юнацьких років автора, які він провів разом із братом Зигмундом у селі П'ятигори. Значну увагу приділено характеристиці шляхетського побуту, зокрема родинним взаєминам, звичаям, формам дозвілля та особливостям ведення господарства. Мемуари Ліпковського є цінним джерелом для вивчення шляхетської культури, соціально-економічних відносин і міжетнічної комунікації на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Генрік Улашин – відомий польський славіст, мовознавець і професор трьох університетів: Львівського (1920–1921), Познанського (1921–1939) та Лодзького (1945–1956). Його науковий та літературний доробок становить 226 праць на мовознавчу тематику та 442 тексти публіцистичного характеру, що стосуються соціальних і світоглядних питань.

Спогади Улашина зібрав, опрацював і видав під назвою *«Z Kopiwatej na katedry uniwersyteckie. Wspomnienia»* Мірослав Скажиньський [160]. У праці

зібрано матеріали, що охоплюють життя автора від дитинства до літнього віку, хоча повне зібрання його спогадів залишається недоступним. Улашин вирізняється серед інших мемуаристів не лише глибиною своїх спостережень, а й інтелектуальним стилем викладу. Як науковець, він виявляв великий інтерес до слов'янських мов, що відображено в його коментарях і аналізі суспільного життя. У спогадах він дає критичну характеристику польського нобілітету, розмірковує про традиції українського селянства та його стосунки з польською шляхтою. Спогади Г. Улашина становлять важливе джерело для дослідження повсякденного життя польської еліти в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Яскравий стиль та аналітичний підхід роблять цей его-документ особливо цінним для вивчення суспільних та етнокультурних процесів у цьому регіоні.

Август Іванський (син), на відміну від свого батька, не окреслює чіткої мети написання своїх спогадів [153]. Вони охоплюють значний період його життя – з 1881 р. до 1939 р. Молодший Іванський був успішним підприємцем та активним учасником публічного життя, що знайшло відображення в його мемуарах. Автор докладно описує села Рижавку та Ольшанку, де вів господарство, наголошуючи на важливості впровадження новітніх методів і технологій у сільському господарстві. Він підтримував поширення капіталістичних відносин із селянами та працівниками, що було нетиповим для традиційного шляхетського землеволодіння. Також Іванський був активним учасником Уманського-Липовецького сільськогосподарського товариства, діяльність і структуру якого докладно описав у мемуарах.

Окрім господарської діяльности, він приділяв значну увагу відносинам із представниками шляхетського середовища, передаючи їхні настрої, сподівання та реакцію на зміни, що відбувалися у XX ст. Спогади містять багатий матеріал про побут, зацікавлення та цінності польського нобілітету, що є важливим джерелом для дослідження історії повсякденного життя.

Додатковою цінністю мемуарів є наявність 22 ілюстрацій і фотографій, які допомагають візуалізувати описані події, людей і місця. Завдяки цьому спогади Августа Іванського (сина) становлять вагоме джерело для дослідження

економічного, соціального та культурного життя польської шляхти на Правобережній Україні в період кінця XIX – початку XX ст.

Деякі его-документи зосереджені на висвітленні окремих подій або тематичних аспектів життя польської шляхти в XIX ст., що робить їх цінними джерелами для дослідження повсякденности. Одним із таких прикладів є щоденник Александра Грози, опублікований 1857 р. у Вільнюсі під назвою *«Mozaika kontraktowa pamiętnik z roku 1851»* [152]. У цьому творі автор докладно описав перебіг контрактів 1851 р. у Києві, що були важливою економічною та суспільною подією для польської еліти того часу. Его-документ містить щоденні записи (від 21 січня до 2 лютого), що охоплюють увесь процес – від підготовки до виїзду на контракти до повернення в маєток. Окрім хронологічного викладу подій, Гроза висловлював власні судження й оцінки про самі контракти, шляхетське середовище та його представників.

Іншим важливим джерелом особового походження є тематичні збірки спогадів шляхтичів, присвячені окремим аспектам їхнього життя. Наприклад, праця *«Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834–1920»* Вітольда Віжейського [161] містить зібрані спогади польських студентів, які навчалися у Києві в 1834–1920 рр. Віжейський упорядкував вибрані фрагменти, що стосуються освітнього процесу, надавши унікальну можливість дослідити особливості навчання польського нобілітету в Київській губернії. Ця праця висвітлює ключові аспекти студентського життя: процес вступу до університету, навчання, викладацький склад і керівництво закладу, дозвілля студентів, а також участь у забороненій політичній діяльності. Значним доповненням до спогадів є зображення та фотографії студентів і викладачів Київського університету, що надають дослідженню візуального контексту.

Отже, джерельна база дослідження охоплює раніше неопубліковані архівні матеріали, его-документи (спогади, щоденники, мемуари), тогочасну періодику та статистичні дані. Сукупність цих джерел вможливила здійснення комплексного аналізу та всебічне висвітлення багатогранности повсякденного життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії від кінця XVIII до початку XX ст.

1.3. Методологічні засади дослідження

Методологія дослідження історії повсякдення наразі перебуває на етапі пошуку чітких обґрунтувань і формування усталених підходів. Предмет історії повсякдення охоплює сферу буденного життя пересічної людини, зокрема шляхтича, у його взаємодії з владою, природним середовищем і суспільством. Цей напрям дослідження включає аналіз усієї сукупности суспільних відносин, що формуються в повсякденному житті, зокрема політичних, соціальних, економічних, сімейних і правових аспектів.

З урахуванням стану наукового вивчення поставленої проблеми, особливостей її джерельної бази, а також мети та завдань дисертації було обрано відповідні методологічні принципи та методи, які забезпечили реалізацію поставлених завдань. Теоретико-методологічну основу дослідження склала комбінація кількох ключових підходів: історичного, комплексного, системного, порівняльно-історичного та біографічного методу.

У дослідженні застосовано загальнонауковий метод, що ґрунтується на принципах об’єктивности та історизму. Принцип об’єктивности передбачав використання виключно перевіреної, достовірної інформації, формування неупереджених суджень, незалежних від світоглядних або суспільно-політичних уподобань дослідника. Це забезпечило комплексне висвітлення ролі польської шляхти в культурному, економічному та суспільно-політичному житті Правобережної України.

Застосування історичного підходу вможливило всебічний аналіз предмета дослідження, завдяки чому вдалося створити повну та деталізовану картину повсякденного життя шляхти, інтегровану в історичне тло епохи. Дослідження охопило соціальні, економічні та культурні аспекти, а також висвітлило динаміку змін у повсякденному житті під впливом кризових явищ, таких як польські національно-визвольні повстання, скасування кріпацтва, зросійщення.

Історичний підхід у роботі доповнено синергетичним і системним методами. Синергетичний метод дав змогу визначити закономірності трансформацій у

повсякденному житті шляхти під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, зокрема кризових подій. Системний підхід забезпечив розгляд досліджуваних явищ і процесів як сукупності взаємопов'язаних елементів. Це вможливило інтеграцію результатів досліджень з історії, соціології, етнографії та інших дисциплін, а також використання матеріалів із різних установ і архівів.

Дотримання принципів об'єктивности та історизму сприяло формуванню цілісної та науково значущої роботи, інтегрованої в сучасний науковий дискурс. Ці принципи заклали основу для подальших досліджень у визначеній тематиці. Зокрема, принцип об'єктивности забезпечив досягнення дослідницьких завдань, що уможливило відтворення достовірної, багатогранної картини повсякденного життя чоловіків шляхетських родин Правобережної України.

Комплексний характер дослідження сприяв глибшому аналізу структурно-функціональних взаємозв'язків у житті шляхти, а також вивченню її соціального, політичного та культурного становища в межах історичного простору Правобережної України. Такий підхід уможливив уникнення відірваности від контексту епохи й отримання цілісного уявлення про повсякденність досліджуваної соціальної групи.

Застосування методів аналізу та синтезу дало змогу дослідити функціонування різних аспектів повсякденного життя, які сукупно формували специфічний світ шляхетського побуту на території Київської губернії з притаманними йому особливостями задекларованого періоду. Метод синтезу, зокрема, забезпечив інтеграцію окремих структурних елементів дослідження в єдину цілісну систему та виявлення взаємозв'язків між ними.

Використання порівняльно-історичного методу, спрямованого на виявлення сутности явищ шляхом аналізу їхніх схожих або відмінних ознак, навіть за умови їхньої неочевидности, дало змогу ґрунтовно дослідити основні напрями діяльности польської шляхти. Цей підхід забезпечив можливість вивчення шляхетської активности в тісному зв'язку з історичними обставинами, у яких вона існувала, а також у контексті змін, що відбувалися на різних етапах історичного розвитку.

Застосування історичних порівнянь, паралелей і зіставлень дало можливість визначити як загальні закономірності в діяльності польського нобілітету, так і специфічні особливості, властиві його функціонуванню в окремих історичних умовах.

Біографічний метод у дослідженні було реалізовано через аналіз его-документів (щоденників, спогадів, мемуарів) представників польської еліти, які розкривають різні аспекти їхнього життя від дитинства до літнього віку. Ці методи забезпечили багатовимірний аналіз і стали важливим інструментом для дослідження соціокультурного середовища шляхти. Я-документи містять описи виховання та освіти в польських родинах, навчання в імперських гімназіях, особливості ведення господарства, ставлення до соціально-політичної ситуації, функціонування польських товариств, щоденний побут, а також описи проведення вільного часу.

Его-документи відіграли ключову роль у формуванні цілісного уявлення про життя польської шляхти, даючи змогу відтворити портрети як окремих особистостей, так і родин. Ці джерела демонструють суб'єктивну візію та оцінку тогочасних подій, розкривають внутрішній світ, переживання та емоції представників шляхетського стану в Київській губернії. Вони стали важливим інструментом для розуміння особистісних аспектів соціокультурного середовища і психологічних реакцій на суспільно-політичні виклики епохи.

Дослідженню властивий міждисциплінарний характер, що зумовило застосування широкого спектра методів, запозичених з інших галузей історичної науки. У процесі написання дисертації автор активно звертався до методологічних підходів історичної соціології, генеалогії, психології, літературознавства та інших суміжних дисциплін. Такий підхід забезпечив комплексний аналіз досліджуваного матеріалу, уможлививши розгляд явища не лише в історичному контексті, а й у взаємозв'язку із соціальними, психологічними та культурними аспектами польської шляхти Київської губернії в досліджуваний період.

У межах проведеного дослідження було застосовано соціокультурні методи, ґрунтовані на системному підході, який розглядає суспільство як цілісний

соціокультурний організм. Основою такого підходу є інтеграція соціального та культурного вимірів, які виникають і зазнають змін у процесі людської діяльності. Соціокультурну єдність розглянуто як цілісність, властивості якої не зведені до сукупности окремих елементів, а визначені взаємодією всіх складових системи. Системний підхід забезпечує можливість комплексного аналізу суспільства та культури як взаємопов'язаної системи.

Застосування соціокультурної методології дало змогу глибше дослідити та всебічно висвітлити трансформаційні процеси, які мали місце у польському шляхетському середовищі впродовж досліджуваного історичного періоду.

З огляду на гендерну специфіку дослідження було застосовано методології маскулінности як аналітичний інструментарій для глибшого осмислення соціокультурних процесів. Методології маскулінности становлять сукупність наукових підходів, теоретичних концепцій і дослідницьких стратегій, спрямованих на вивчення маскулінности як соціально сконструйованого феномену, що формується і змінюється під впливом історичного контексту, культурних норм, класових, етнічних, расових і сексуальних чинників. Застосування цієї методології дає змогу вийти за межі традиційного підходу до аналізу ролі чоловіка в історичних процесах, акцентуючи увагу на конкретних практиках, очікуваннях і репрезентаціях, пов'язаних з чоловічими ролями.

У контексті нашого дослідження шляхетського середовища польських родин Київської губернії методології маскулінности дали змогу більш комплексно та критично висвітлити повсякденне життя чоловіків, окреслити соціальні ролі, які вони виконували, а також виявити, як певні моделі чоловічої поведінки відтворювалися, змінювалися або трансформувалися відповідно до суспільних очікувань і норм. Такий підхід дав змогу показати, як маскулінні уявлення впливали на соціальний статус, поведінкові стратегії та взаємодію чоловіків у тогочасному суспільстві.

Ураховуючи застосування методології маскулінности, вагоме значення в дослідженні мало також звернення до методології андроцентризму, що є важливим аналітичним інструментом для критичного переосмислення джерельного

матеріалу. У межах вивчення повсякденного життя польських шляхтичів Київської губернії ця методологія дає змогу виявити домінування чоловічого досвіду в історичному наративі, часто репрезентованого як загальнолюдський або універсальний.

Застосування андроцентричної перспективи сприяє виявленню глибинних механізмів формування й трансляції специфічних моделей шляхетської маскулінности. Такий підхід дав змогу простежити, як уявлення про честь, гідність, владу та авторитет були інтегровані у структуру повсякденних практик чоловіків-шляхтичів та як ці уявлення слугували інструментами підтримки патріархальних ієрархій у соціальному та культурному житті шляхетського середовища.

Отже, у дисертаційній праці застосовано методологічний інструментарій, ґрунтований на принципах історизму, об'єктивности та системности, які забезпечують цілісність наукового підходу. Успішний добір методів і принципів дослідження дав змогу чітко окреслити мету роботи та ефективно виконати поставлені завдання.

Завдяки різноманітним методологічним підходам удалося не лише ґрунтовно дослідити реалії щоденного життя польської шляхти Київської губернії в кінці XVIII – на початку XX ст., але й окреслити її основні напрями діяльности в соціально-економічному, культурному та політичному житті регіону. Це дало змогу не лише зрозуміти її роль у локальному контексті, але й визначити місце шляхти в ширших історичних процесах, що відбувалися на Правобережній Україні в зазначений період.

У дослідженні також було сформульовано та представлено понятєвий апарат, що забезпечив теоретичну основу для аналізу обраної тематики. Чітке визначення ключових понять і термінів уможливило не лише їх уніфікацію, але й уникнення двозначности в трактуванні явищ і процесів, пов'язаних із повсякденним життям польської шляхти на Правобережній Україні.

У межах дослідження використано терміни «повсякденність», «его-документи», «чоловічий світ» «Київська губернія», «довге XIX століття», «шляхта» та «дворянство», які розглянуто з огляду на специфіку досліджуваної

проблематики. Їх застосування сприяло точності аналізу та висвітленню особливостей повсякденного життя польської шляхти в контексті історичних, соціальних і культурних процесів, характерних для Київської губернії в досліджуваний період.

Історія повсякденности є напрямом історичних досліджень, зосередженим на аналізі повсякденного, рутинного життя індивідів і соціальних груп, де акцентовано на їхніх переживаннях, оцінках, судженнях, суб'єктивному досвіді та внутрішньому світі. Цей підхід передбачає висвітлення не лише зовнішніх обставин, але й внутрішніх механізмів адаптації, стратегії поведінки, а також ціннісних орієнтирів, які визначали життєвий уклад окремих осіб чи спільнот. Завдяки аналізу цього аспекту історичного виміру дослідники мають можливість більш комплексно та всебічно висвітлити історичні події та процеси.

Важливою методологічною особливістю досліджень історії повсякденности є залучення его-документів – джерел особистого характеру, що охоплюють мемуари, спогади, щоденники, листування, записки, приватні нотатки тощо. Ці матеріали не лише дають можливість відтворити об'єктивний перебіг подій, але й розкрити суб'єктивний досвід їхніх учасників, включаючи їхні думки, емоції, світоглядні орієнтири та взаємодію з навколишнім середовищем.

У науковій літературі для позначення таких джерел послуговуються термінами «его-документи», «я-документи» та «документи особового походження». У роботі їх використано як синоніми.

Залучення его-документів сприяє глибшому розумінню соціокультурного контексту повсякденного життя, оскільки вони відображають специфіку часу, простору та особистого досвіду. Такий підхід дає можливість дослідникам аналізувати не лише макроісторичні процеси, але й мікроісторичні аспекти, що формують повсякденність, забезпечуючи більш комплексний погляд на минуле.

Чоловічий світ являє собою цілісну систему знань, ідеалів, орієнтирів і цінностей, що визначають світогляд, поведінкові моделі та соціальні установки чоловіків. Він формується під впливом історичних, культурних, соціальних і психологічних чинників, що обумовлюють специфіку чоловічого сприйняття

дійсности та його ролі в суспільстві. Ця система відіграє ключову роль у процесі соціалізації, визначаючи норми, очікування і стереотипи, пов'язані з маскулінністю та соціальним статусом чоловіка.

Київська губернія як адміністративно-територіальна одиниця створена за указом російського царя Петра I від 29 грудня 1708 р. з адміністративним центром у Києві, упродовж свого існування зазнала суттєвих змін у складі та структурі. У XIX – на початку XX ст. губернія охоплювала 12 повітів, серед яких Київський, Бердичівський, Васильківський, Звенигородський, Канівський, Липовецький, Радомишльський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Черкаський і Чигиринський.

На початку XIX ст. населення Київської губернії становило 1 110 224 осіб (за даними 1810 р.), із часткою польського населення на рівні 7–8 %. У той час більшість населення була зосереджена в сільській місцевості. Зокрема, 1806 р. в Києві, найбільш населеному місті губернії, проживало 6 712 осіб чоловічої статі, тоді як загальна чисельність міського чоловічого населення Київської губернії становила 22 676 осіб [247, с. 31].

Наприкінці XIX ст. аграрне виробництво в губернії було сконцентроване у великих поміщицьких землеволодіннях, що домінували в економічному ландшафті регіону. Станом на 1914 р. адміністративно-територіальна структура Київської губернії включала 12 міст, 111 містечок і 7344 інших населених пунктів [178]. Поступова урбанізація, розвиток міст і трансформація економіки сприяли зміні соціальної та демографічної структури регіону і формуванню нових умов для життя та господарської діяльности.

Концепція «довгого XIX століття», запропонована британським істориком Еріком Гобсбаумом, охоплює період від початку Французької революції – 1789 р. до початку Першої світової війни – 1914 р. Цей хронологічний відрізок позначений масштабними соціальними, політичними та економічними трансформаціями, серед яких ключовими є індустріалізація, поширення націоналістичної ідеології та посилення імперіалістичних процесів. Зазначені зміни Е. Гобсбаум докладно проаналізував у праці «Епоха революцій: Європа 1789–1848» (Hobsbawm E. J. The

Age of Revolution: Europe 1789–1848. London: Weidenfeld & Nicolson, 1962). Ця концепція стала теоретичним підґрунтям для переосмислення фундаментальних історичних явищ і процесів, що визначили траєкторію розвитку європейських суспільств у зазначений період.

У контексті нашого дослідження нижньою хронологічною межею визначено 1793 р., що співвіднесено з другим поділом Речі Посполитої та початком активної інтеграції українських земель Правобережжя до складу Російської імперії. Саме з цього часу розпочаті суттєві трансформації у правовому, соціальному та культурному статусі польської шляхти в нових імперських умовах.

Верхню межу охопленого періоду становить 1917 р. – рік революційних потрясінь у Російській імперії, які призвели до краху монархії, радикального оновлення соціальної структури та остаточного зникнення шляхетського стану як окремої соціальної групи. Отже, дослідження охоплює період існування та поступової трансформації польської шляхти в умовах імперського правління.

Хронологічні рамки роботи повністю відповідають концепції «довгого XIX століття», що охоплює період від Французької революції до початку Першої світової війни та революцій 1917 р. Такий підхід дозволяє цілісно простежити еволюцію повсякденних практик, ідентичностей і життєвих стратегій польського дворянства у змінних соціально-політичних реаліях імперського простору.

В енциклопедії історії України термін «шляхта» визначено так: «назва привілейованої верстви на українських землях у другій половині XIV – на початку XX ст. Термін походить від середньоверхньонімецького slachte (рід, плем’я), що утворилося від slahan (бити, удаватися в когось, бути подібним); в українську мову потрапив після приєднання території Галицько-Волинської держави до Королівства Польського. Ознаками шляхтича були наявність герба та усвідомлення приналежності до шляхетської спільноти як у межах окремого регіону (земля, повіт, воєводство), так і державного утворення в цілому» [245].

Після поділів значні території Речі Посполитої ввійшли до складу Російської імперії. Відразу розпочався процес інкорпорації цього привілейованого стану до імперської дворянської системи. Російський уряд різними механізмами прагнув

асимілювати польську аристократію, зрівнюючи її у правах із дворянським станом. В офіційних документах шляхту називали дворянами, що відображало політику уніфікації соціальних станів, тому в історичних дослідженнях терміни «шляхта» та «дворянин» використовують як синоніми.

У нашому дослідженні основну увагу зосереджено на чоловіках, які походили з польських шляхетських родин і ідентифікували себе як носіїв шляхетської культури. При цьому акцентовано на тій частині шляхти, яка не ототожнювала себе з козацькими родами і чітко позиціонувала свою належність до традиційної польської шляхетської спадщини.

З огляду на значну чисельність і соціальну диференціацію шляхетського стану, у фокус дослідження потрапили ті його представники, які володіли земельними наділами, оскільки саме вони мали найбільший вплив на соціальні, освітні та економічні аспекти життя Київської губернії в досліджуваний період. Найбільш чисельною та репрезентативною групою серед них були середньозаможні шляхтичі, повсякденне життя яких висвітлено в дослідженні.

У дисертації також розглянуто представники аристократичної верхівки та безземельної або збіднілої шляхти, однак переважно як контрастні маркери, що дають змогу виявити соціокультурні особливості саме середньозаможної групи. Аналіз засвідчує, що соціальний статус, економічне становище та характер господарської діяльности суттєво впливали на формування моделей повсякдення шляхти різних категорій. Водночас як аристократи, так і безземельні шляхтичі, а також діячі культури шляхетського походження становлять окремі дослідницькі проблеми. Їхній життєвий досвід значною мірою зумовлений матеріальними умовами, освітнім рівнем і суспільною роллю, потребує подальшого глибшого аналізу в межах спеціалізованих історико-соціальних студій.

Отже, попри наявність значного масиву наукових праць, написаних як українськими, так і зарубіжними дослідниками, присвячених різним аспектам діяльності польської шляхти на теренах Київської губернії в кінці XVIII — на початку XX ст., питання повсякденного життя чоловіків шляхетських родин досі залишаються недостатньо висвітленими в історичній науці. Зокрема,

малодослідженими залишаються такі аспекти, як роль чоловіків у родинній структурі, рівень їхньої освіти та залученість до суспільного і громадського життя, а також специфіка їхнього приватного існування в контексті соціокультурного середовища зазначеного регіону.

Дослідження здійснено на основі широкої джерельної бази, до якої увійшли его-документи (листування, мемуари, щоденники), архівні фонди та матеріали періодичної преси. Використання зазначеної кількості джерел дозволило реалізувати основну мету дисертаційної.

Методологічну основу дослідження становлять такі підходи: історичний, комплексний, системний, порівняльно-історичний, біографічний, маскулінний та соціокультурний методи. Їхнє комплексне застосування забезпечило можливість всебічного аналізу окресленої проблематики, дозволило простежити динаміку соціокультурних трансформацій та окреслити способи адаптації до змін у політичному та соціальному контекстах досліджуваного періоду.

РОЗДІЛ 2. ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТА ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ «ЧОЛОВІЧОГО СВІТУ» У РОДИНАХ Польської ШЛЯХТИ

Освіту та освіченість традиційно вважали одним із ключових привілеїв польської шляхти, оскільки здобуття знань вимагало не лише значних матеріальних ресурсів, а й усвідомлення батьками важливости навчання для майбутнього їхніх дітей. Завдяки цьому представники шляхетських родин складали значну частку учнів гімназій і студентів університетів Київської губернії впродовж досліджуваного періоду.

Після невдалих спроб польських національно-визвольних повстань Російська імперія активізувала політику, спрямовану на послаблення впливу шляхти та позбавлення її традиційного панівного становища в регіоні. Для досягнення цієї мети уряд розробив низку механізмів, спрямованих на обмеження політичних, соціальних і культурних позицій шляхти. Відчуваючи цей тиск, польська шляхта почала змінювати своє ставлення до освіти, усвідомлюючи її як засіб національного спротиву та збереження власної ідентичности. Виховання молодого покоління в дусі польських традицій стало важливим інструментом передачі культурних цінностей, мови та історичної пам’яті, що вможливило збереження спадщини Речі Посполитої навіть за умов посиленого зросійщення.

Здобуття вищої освіти слугувало не лише засобом соціального самоствердження, а й гарантією фінансової стабільности, особливо в умовах поступового скорочення прибутків від маєтків. Після скасування кріпацтва 1861 р. традиційні економічні моделі землеволодіння зазнали значних трансформацій, що змусило шляхтичів шукати нові способи забезпечення власного матеріального добробуту, зокрема через отримання престижної освіти та працевлаштування в адміністративних або освітніх установах.

Виховання та освіта хлопчиків у шляхетських родинах відігравали не лише роль особистісного розвитку, а й мали важливе значення для збереження й відтворення шляхетської спільноти загалом. Саме під час виховання відбувалося формування системи цінностей, морально-етичних норм і світоглядних орієнтирів, які передавали наступним поколінням. У результаті це впливало на суспільну

думку, що сприяло збереженню польської культурної традиції в умовах імперської політики асиміляції.

2.1. Виховання та освіта хлопчиків у польських шляхетських родинах

Виховання і передання знань батьків дітям розпочинається з раннього віку. Мова, базові елементи етикету та шаблони поведінки діти несвідомо переймають від своїх батьків і дорослих членів родини. Сім'я має велике значення для виховання дітей і формування в них необхідних навичок для подальшого життя. Вплив родини на формування майбутнього покоління усвідомлювали тогочасні публіцисти, педагоги, психологи та філософи. У XIX ст., а особливо в його другій половині, починає поставати багато часописів і праць педагогічного змісту, у яких акцент зроблено на важливості сім'ї в навчанні дітей. Також у них можна було знайти велику кількість порад для батьків і вчителів у навчанні дітей. Паралельно з цим шляхетський загал усвідомлював надзвичайно велику роль польської освіти за відсутности власної державности. Батьки все більше використовували виховання як інструмент для збереження своєї національної та культурної ідентичности.

Як зазначають Кшиштоф Якубяк та Моніка Наврот-Боровська, на виховання дітей важливий вплив має родина та взаємини в ній. Усе, що в ній та з нею відбувається прямо чи опосередковано, має значний вплив на нащадків. Джерелом взаємодій у сім'ї є повсякденне життя та рутина, у якій згодом починають брати участь і самі діти. Ці взаємодії можна поділити на усвідомлені та неусвідомлені. До першої категорії належать відносини, під час яких відбуваються заходи, спрямовані на збільшення практичних або теоретичних знань і виховання відповідних норм поведінки в дітей. Такі дії передбачають мету, яку батьки заздалегідь окреслюють у ході комунікації. До другої категорії належать неусвідомлені дії батьків, які мають значний вплив на формування особистості дитини [352, s. 16–17].

У вихованні дітей брали участь не тільки батьки та вчителі, а й усі члени родини: дідусі, бабусі, старші брати чи сестри та ін. Вплив родинного кола сприяв збереженню польських традицій та історичної пам'яті, адже в навчальних закладах Київської губернії після Листопадового повстання панувала російська системи

освіти з притаманною їй ідеологією та прагненням викоренити польський вплив. Хлопчики, спостерігаючи за поведінкою батьків, дідусів, дядьків та старших братів, несвідомо переймали їх моделі поведінки. У такий спосіб ще в ранньому віці в дітей шляхетських родин формували світоглядну позицію, шаблони поведінки, систему цінностей і переконань, які вони потім передавали своїм дітям. Це забезпечувало тяглість шляхетської культури та польської ідентичности.

Освітній процес у поміщицьких родинах можна поділити на два основні етапи, які різняться віковими групами та характером навчання. Перший етап охоплював дітей віком від 4 до 7 років, другий – від 7 до 11 років. Початковий етап не мав єдиної усталеної форми й у різних родинах міг істотно відрізнятися: у деяких випадках він не передбачав систематичного навчання і був зведений переважно до організованих ігор. Водночас у багатьох сім'ях освітній процес розпочинався досить рано – уже в чотири- чи п'ятирічному віці. Другий етап був спрямований на підготовку юнаків до подальшого навчання в середніх навчальних закладах. Для цього батьки залучали вчителів або інших осіб, які могли забезпечити належний рівень освіти [333, с. 37].

Процес осмисленого навчання елементарних навичок і предметів у хлопчиків шляхетських родин розпочинався у віці від чотирьох до шести років. Зазвичай роль першого вчителя виконувала мати. Наприклад, Т. Бобровський згадує, що його мати навчала своїх дітей читати, писати та базових арифметичних знань [150, с. 140–141]. Г. Улашин також указує на участь матері в початковій освіті. Вона приділяла йому багато часу, розмовляючи та читаючи різні дитячі книжки [160, с. 130]. Мати А. Іванського (батька) більше акцентувала свою увагу саме на фізичному стану своїх дітей, а не на навчанні, яке розпочалося у віці семи років із приватними вчителями [153, с. 40]. Л. Ліпковський у мемуарах описував матір із великою повагою та шаною, характеризуючи її «ангельську доброту та лагідність» як до своїх дітей, так і до дітей чоловіка від першого шлюбу [157, с. 25]. У XIX ст. закріплюється образ матері-полячки, яка піклується про домашній затишок і виховання дітей. Вона мала їх передусім навчити польських і релігійних традицій,

а також базових навичок, таких як читання та письма. Цей ідеал жінки-берегині закріплено в різних видах мистецтва і творчости тогочасних шляхетських митців.

У домашній освіті хлопчиків, окрім матері, брали участь також учителі та прислуга. У ранньому віці батьки намагалися навчити дітей базових речей, таких як читання, письма та простих математичних обчислювань. Окрім цього, хлопчиків навчали базових аспектів догляду за рослинами. Прогулюючись фільварком із дітьми, мати розповідала про господарську діяльність, чим із раннього віку зацікавлювала пошану до земельних володінь і маєтку [333, с. 37]. Однак дорослі не завжди навчали своїх дітей необхідних предметів для подальшого навчання та господарювання, концентруючись лише на догляді за станом їх здоров'я та самопочуття. Дорослі були переконані, що більш важливо, аби дитина була здорова, а необхідну освіту вона отримає згодом у навчальному закладі.

Домашнє навчання здійснювали приватні вчителі, священнослужителі, викладачі навчальних закладів чи освічена прислуга. Аристократичні родини мали можливість наймати велику кількість учителів, які навчали різних дисциплін. Середньозаможна шляхта зазвичай обмежувала себе одним або двома педагогами, які викладали всі необхідні предмети [369, с. 130–131]. Моніка Наврот-Боровська зазначає, що батьки прагнули знайти вчителя іноземця чи який вільно володіє іноземною мовою. Вони вважали, що так дітям від малечку буде легше опанувати іноземну мову й у майбутньому їм буде простіше реалізуватись [263, с. 37]. Наприклад, Л. Ліпковський згадує про бонну німку Маргариту, яка вчила його німецької мови та вчительку Кларису Табарін, яка навчала французької мови [157, с. 26].

Навчання в Київській губернії після Листопадового повстання в більшості державних навчальних закладах проводили російською мовою, що могло значно ускладнити навчання молодих шляхтичів. Р. Оришевський у спогадах середню освіту до Січневого повстання описував так: «Школа була російською за духом, а мовою викладання була російська, проте навчалася там переважно польська молодь» [161, с. 24]. Із метою вирішення цієї проблеми батьки шукали приватні навчальні заклади чи пансіонати для своїх синів, де зазвичай навчання проходило

німецькою або французькою мовами. Батьки шукали російськомовних учителів, які могли допомогти у вивченні російської мови, адже вдома батьки з дітьми спілкувалися здебільшого польською чи в деяких випадках французькою мовами. Знання російської потребувало додаткового навчання, бо саме знання цієї мови нерідко ставало на заваді вступу до гімназій та ліцеїв хлопчикам шляхетських родин, які погано володіли імперською мовою. Наприклад, батьки Г. Улашина, коли син розпочав підготовку до вступу до гімназії, найняли для нього двох росіян: Артура Дорсета, а згодом його брата Віктора. Вони обидва були студентами Київського університету, та головним їх завданням було навчити Генріка російської мови [159, с. 130].

З. Котюжинський у спогадах зазначає, що для нього і його старшого брата наймали гувернантку, яка навчала їх базових знань. Згодом, коли батьки почали планувати їх подальше навчання, було прийнято рішення найняти вчителя. Ним став Лемковський, який проводив навчання всіх предметів російською мовою. Зигмунд уважав, що найвірогідніше батьки прийняли таке рішення, щоб їхнім дітям було простіше соціалізуватись у тогочасному суспільстві [155, с. 179].

Учителі задавали тон та атмосферу педагогічного процесу в шляхетських маєтках. Однак батьки мали сильний вплив на навчальний процес, що могло понизити авторитет і вплив вчителя в очах молодих шляхтичів. Протягом усього досліджуваного періоду відчутною проблемою було знайти доброго вчителя, особливо це стосувалося менш забезпечених середньозаможних шляхетських родин.

Початкова домашня освіта в кожній шляхетській родині могла мати свої відмінності та особливості, адже вона зазнавала впливу багатьох різних чинників: фінансових можливостей сім'ї, рівня освіченості батьків, методів навчання вчителя, гувернантки чи особи, які виконували цю функцію, та ін. Можна виокремити основні та найпоширеніші дисципліни і методи навчання, які використовували при вихованні шляхтичів.

Хлопчики зазвичай прокидалися в проміжку між 7 і 8 годиною ранку. Після сніданку в окремих маєтках організовували заняття з гімнастики або рухливі ігри,

однак у більшості випадків навчальний процес розпочинали безпосередньо після прийому їжі, і тривав він до полудня. Після завершення занять відбувався обід, якому могла передувати або яким могла завершуватися прогулянка чи активний відпочинок на свіжому повітрі. У другій половині дня розпочинався наступний навчальний блок, що тривав до 18–19 години. Зазвичай навчали хлопчиків читання, письма, польської історії, Святого Письма та арифметики [333, с. 44–45]. Читанням Святого Письма та вивченням молитов зазвичай займалася мати. Шляхтичів із дитинства навчали різних молитов: «Ojciec nasz», «Zdrowaś Maryo», «Wierzę w Boga» та «Pod Twoją obronę» [157, с. 25–26]. Також хлопчиків навчали співу та грі на музичних інструментах. Наприклад, А. Іванський (батько) після двох років навчання гри на фортепіано міг виконати полонез Огінського, чим дуже пишалися його батьки [153, с. 40]. Л. Ліпковський від літнього скрипаля Сервачинського навчився гри на фортепіано [157, с. 28], однак, на відміну від Іванського, не пов’язав свого життя з музикою.

На домашню освіту хлопчиків мав сильний вплив шляхетський образ чоловіка. Полювання було важливим атрибутом та елементом польського нобілітету. Юних шляхтичів батьки брали із собою на полювання та навчали верхової їзди і поводженню зі зброєю. Згодом відбувалися заняття з фехтування.

Після трьох поділів Речі Посполитої в шляхетському суспільстві розпочалися процеси, скеровані на відновлення втраченої держави за допомогою формування та підвищення самоусвідомлення серед польського суспільства за допомогою освіти. Важливим елементом виховання дітей у родині був патріотичний акцент. Панівна атмосфера в сім’ї та особливо шанобливе ставлення до рідної мови були одними з провідних чинників патріотичного виховання. Культивування традицій, оповіді з минулих подій боротьби і повстань за відновлення незалежности Речі Посполитої та екскурсії до місць битв – методи, якими батьки та рідні виховували в молодому поколінні патріотичні почуття. Л. Ліпковський разом із братами із захопленням слухали розповіді батька Генріка Ліпковського про його участь у Листопадовому повстанні. Він завжди наголошував своїм дітям на єдності та повазі один до одного задля збереження благополуччя їх родини [157, с. 6–8]. Ці дії батьків можна

вважати реакцією на політику Російської імперії, яка прагнула витіснити польську культуру та позбавити шляхту панівного становища в регіоні. За відсутности легальної можливости відстоювати свої національні інтереси домашнє виховання постало певним інструментом формування в майбутнього покоління патріотичних ідей і цінностей, що сприймалося як протидія традиційній освіті.

У тогочасних педагогічних часописах точилася дискусія прихильників домашньої, тобто приватної, та шкільної публічної освіти. Одним з аргументів домашнього навчання педагоги називали патріотичний аспект, який був відсутній у російській шкільній програмі. Автори статей наголошували на важливості цього аспекту освітнього процесу молоді [363, с. 40–41].

Прагнення старшого покоління привити любов до батьківщини в нащадків могла іноді набувати незвичного вигляду. Анна Ліпковська мала дивний звичай прощатися зі своїм найулюбленішим онуком Балтазаром Подгорським. Вона завжди при собі тримала табакерку із зображенням Тадеуша Костюшка, яку змушувала тричі цілувати кожного разу, промовляючи: «Благословляю тебе від імені Костюшків, Монюшків – поцілуй». А. Ліпковська прожила понад 100 років, тому цей «ритуал» Балтазар змушений був продовжувати навіть дорослим шляхтичом [157, с. 82–84].

На час приєднання колишніх територій Речі Посполитої до складу Російської імперії на цих землях уже функціонувала освітня система, затверджена Сеймом 1773 р. Відповідальність за її організацію та управління було покладено на Едукаційну народну комісію (Комісію національної освіти), яка здійснила адміністративно-територіальний поділ держави на десять освітніх округів, два з яких були розташовані на Правобережній Україні: Волинський округ із центром у Кременці та Український округ із центром у Вінниці. На території Царства Польського було сформовано шість округів, підпорядкованих головному училищу в Кракові, а на території Великого князівства Литовського – чотири округи з головним навчальним закладом у Вільно [266, с. 80]. Після включення територій Речі Посполитої до складу Російської імперії діяльність Едукаційної народної комісії була припинена, що спричинило необхідність реформування місцевої

освітньої системи. Однак цей процес значно затягли через відсутність чіткої концепції розвитку освіти на новоприєднаних землях. Імператриця Катерина ІІ вагалася у виборі між німецькою та французькою освітніми моделями. Спочатку надали перевагу німецькій системі, яка сприяла вихованню лояльних і відданих підданих імперії, проте під впливом імператора Священної Римської імперії Йосипа ІІ Катерина ІІ зрештою зупинилася на австрійській моделі освіти. Її інтеграційне спрямування відповідало імперській політиці, оскільки, на думку верхівки, сприяло консолідації різноетнічного населення Російської імперії, незважаючи на значні мовні та культурні відмінності [165, с. 43].

На сторінках російськомовного історико-культурного часопису «Кіевская старина» було підкреслено новаторство і значущість польської освітньої системи для розвитку освітнього середовища для Українського Правобережжя, а також для територій, що в минулому входили до складу Речі Посполитої. Польську освітню модель розглянуто як одну з ключових у формуванні інтелектуального потенціалу місцевого населення. Водночас у статті наголошено на необхідності трансформації цієї системи відповідно до політичних та ідеологічних вимог Російської імперії [109, с. 262].

1803 р. розпочали реформування шкільництва в Київській, Волинській і Подільській губерніях на базі Віленського навчального округу. Усі навчальні заклади були передані під контроль Міністерства народної освіти. Територію Російської імперії було поділено на шість освітніх округів, кожен із яких перебував у підпорядкуванні відповідного університету. Ця адміністративна реформа сприяла централізації системи освіти та забезпеченню державного контролю над навчальним процесом. Університети, які керували освітніми округами, відповідали не лише за організацію навчального процесу, а й за кадрову політику, навчальні програми та дисциплінарний нагляд за учнями і викладачами. Ключові ролі в реалізації освітніх реформ належали куратору Віленського навчального округу Адамові Чартористому та візитатору училищ Київської, Волинської та Подільської губерній Тадеушеві Чацькому. Завдяки їх діяльності в регіоні було значно збільшено кількість світських шкіл. Проте кількісна диспропорція між

духовними та світськими закладами освіти була значною [253, с. 30–31] як у чисельності шкіл, так і в кількості вчителів та учнів. За даними Д. Бовуа, на Правобережній Україні 1804 р. із 349 вчителів 254 працювали в духовних семінаріях. 1822 р. з 11 000 учнів середніх шкіл понад 4 800 навчалося у світських школах, проте майже 6 200 – в орденських школах при монастирях. Загальна кількість учнів духовних навчальних закладів становила 12 200 осіб [184, с. 30–33].

Кульмінацією реформи шкіл, розпочатої 1803 р., було відкриття Т. Чацьким 1805 р. Кременецької гімназії, яка 1818 р. отримала статус ліцею. Завдяки значним фінансам і висококваліфікованим педагогічним працівникам Кременецький ліцей був елітарним закладом освіти для вихідців із магнатських родин. Після поразки Листопадового повстання (1830–1831 рр.) Кременецький ліцей було ліквідовано, а його матеріальні надбання стали підґрунтям для відкриття в Києві університету 1834 р.

У 1870-х рр. було розпочато реформу середньої освіти, спрямовану на диференціацію навчальних закладів відповідно до майбутньої професійної підготовки учнів. Класичні гімназії мали на меті підготувати випускників до подальшого навчання в університетах. Водночас реальні училища орієнтували своїх вихованців на здобуття вищої технічної освіти, що відповідало потребам розвитку промисловости та економіки [309, с. 403]. У другій половині XIX ст., особливо після скасування кріпацтва, усе більшої популярности поміж польського нобілітету набувають профільні навчальні заклади та гімназії. Це відзначала польська преса, указуючи, що в такий спосіб батьки намагалися дати своїм дітям більш практичну освіту. 1889 р. у Південно-Західному краї було 10 класичних гімназій і 4 прогімназії. Загальна кількість учнів складала 5 177 осіб, із них 1 454 – католицького віросповідання, що становило 28 % від загальної кількости учнів. Реальних шкіл на Правобережній Україні було 4 із загальною кількістю учнів 573, з яких 277 осіб були католицького віросповідання, що становило 48 % від загальної кількости [113, с. 202].

На початку XX ст. Київ залишався містом із найбільшою кількістю шкіл у регіоні. Окрім гімназій, у столиці губернії було 68 елементарних шкіл, три дитячі

садки та одна ремісничa школа. Загалом 1913 р. у початкових і середніх освітніх закладах освіти Києва навчалося 13 847 дітей [127, с. 4].

Наприкінці XVIII й до початку XX ст. здобуття середньої освіти та підготовка до вступу у вищий навчальний заклад для юнаків польської шляхти Київської губернії могло відбуватися трьома основними шляхами: шляхом приватного навчання, у світських освітніх установах або в духовних закладах. Після здобуття початкової, здебільшого домашньої, освіти хлопчиків відправляли на подальше навчання до шкіл, але були випадки, коли батьки продовжували приватне навчання для своїх синів. Для дітей, які не встигали чи не могли самотужки опанувати навчальний матеріал у школі, батьки наймали репетиторів, у такий спосіб комбінуючи домашню та шкільну освіту. Як пише Т. Епштейн, частими були випадки, коли учні не складали іспиту в гімназіях тому, що польські учні на недостатньому рівні володіли російською [333, с. 36–37]. У таких випадках батьки часто були вимушені наймати репетиторів із російської мови та продовжувати домашню освіту [333, с. 38–40]. Тогочасні педагогічні порадники наголошували на важливості шкільної освіти для формування юнаків. Шляхтичі, окрім навчальних дисциплін, мали навчитися позиціонувати себе в суспільстві та відстоювати свою позицію. Такого було не можливо навчитися в теплих стінах родинного маєтку. Педагоги вважали, що для розвитку соціальних навичок хлопчиків необхідно відправляти на подальше навчання до шкіл і гімназій [363, с. 37].

Здебільшого середню освіту здобували в навчальних закладах, розташованих у межах Київської губернії або Російської імперії, що сприяло збереженню зв’язків із сім’єю та полегшувало фінансове утримання учнів. Польські шляхтичі навчалися в Києві, Білій Церкві, Умані, Одесі, Кам’янці-Подільському, Житомирі, Львові. Однак деякі батьки ухвалювали рішення відправити своїх синів на навчання до більш віддалених освітніх установ, прагнучи надати їм кращі умови для здобуття знань.

Прикладом такого підходу є звернення дворянина А. Пашкевського до канцелярії з офіційним клопотанням про надання дозволу на навчання його 11-річного сина у Варшаві. З огляду на юний вік хлопця передбачено, що

В. Пашковська, його мати, супроводжуватиме сина та проживатиме разом із ним, щоб забезпечити належний догляд і нагляд за навчальним процесом. Така практика була поширеною серед дворянських родин, які прагнули гарантувати своїм дітям не лише якісну освіту, а й комфортні умови проживання та виховання під безпосереднім наглядом близьких родичів [22, арк. 1–8].

Найвпливовішим чернечим орденом на Правобережній Україні в першій третині XIX ст. був Василіянський орден. Окрім поширення католицької віри, він відігравав важливу роль у розвитку освіти та культурного життя регіону. Їх школи при монастирях діяли в Овручі, Каневі та Умані. На початку XIX ст. василіяни завдяки своїм навчальним закладам здобули значний суспільний вплив. Популярність василіянських шкіл зумовлена тим, що місцеве населення надавало перевагу освітнім установам, заснованим орденами монахів, оскільки вони користувалися більшим рівнем довіри, ніж світські навчальні заклади.

Дослідники зазначають, що василіянські школи мали не лише виразний польський характер, а й певною мірою інтегрували світські освітні підходи. Водночас навчання в цих закладах було обмеженим для дітей парафіяльного духовенства, що свідчить про певну соціальну диференціацію доступу до освіти. Василіянські монастирі спрямовували частину своїх коштів на навчання дітей із малозабезпечених родин, тоді як вихованці зі шляхетських сімей (які складали майже 70 % від усіх учнів) навчалися за рахунок батьків. Фінансові ресурси, зокрема прибутки монастирів і внески заможних родин, використовували для забезпечення високого рівня освіти: придбання книг, навчальних посібників, обладнання для кабінетів природничих наук, а також створення шкільних бібліотек і музеїв [351, с. 71–72].

Із початку XIX ст. і до повстання 1830–1831 рр. у навчальному закладі щорічно здобували освіту майже 800 учнів, більшість із яких були католиками. Навчання у василіянській школі розпочиналося з ранкової молитви о 7:00. 8:00–10:00 та 14:00–16:00 – заняття. Вільний від основних занять час відведено для самостійної роботи учнів, яка включала практичні вправи з іноземних мов, а також різноманітні позашкільні активності, що проходили за межами монастирських

закладів. Особливу увагу приділено освітнім екскурсіям природничого та хімічного спрямування, заняттям із рисунка та фізичним вправам. Такий підхід сприяв не лише закріпленню набутих знань, а й всебічному розвитку учнів, поєднуючи інтелектуальне, естетичне та фізичне виховання. Наприклад, видатні учні Уманської василіянської школи С. Гощинський, М. Грабовський і Б. Залеський виступили ініціаторами створення літературного гуртка. Саме в межах його засідань уперше представлено поетичні твори цих письменників – визначних представників «української школи» в польській літературі. Діяльність гуртка сприяла розвитку літературної творчости та формуванню національно-культурної ідентичности серед студентської молоді [255, с. 94].

Окрім закладів освіти при монастирях, поширеним напрямом здобуття середньої освіти серед юнаків шляхетських родин були класичні та реальні гімназії. У цих навчальних закладах більшість учнів були зі шляхетських родин. Наприклад, у Білоцерківській гімназії 1848 р. навчалося 168 учнів, з яких 162 – шляхетського походження [255, с. 87]. Ця тенденція зберігалася й після Січневого повстання. В Уманській прогімназії 1888 р. із 33 учнів 21 були католиками. Така пропорція учнів наштовхнула Г. Улашина на висновки, що 2/3 учнів були вихідцями зі шляхетських родин [159, с. 196].

А. Іванський (батько) після домашньої освіти був відправлений на подальше навчання в пансіонат, де він і його брат мали підготуватися до вступу в перший клас гімназії. Проте знайти відповідний було не простим завданням. Спочатку їх відправили до Немирова, де вони навчалися в німця Оппермана. Потім продовжили навчання в іншого німця в Києві, а згодом розпочали навчання в іншому закладі. Проте жоден із трьох пансіонатів не надавав достатнього рівня освіти. Урешті батьки змогли знайти відповідний навчальний заклад у Києві, яким опікувався француз Хедоуін. Після року навчання в пансіонаті А. Іванський вступив до третього класу в Першу Київську гімназію [153, с. 41–43].

З. Котюжинський у віці дев’яти років після домашньої освіти пішов для подальшого навчання у Злотопольську школу. Під час навчання він із братом Конрадом проживали в учителя українця Клопотовського, дім якого знаходився

неподалік школи. Протягом трьох років Котюжинський разом із братом навчалися в Злотопольській школі. Зигмунд мав значні успіхи у навчанні й навіть закінчив перший рік із відзнакою. Після закінчення Злотопосольської школи вони вступили до Вінницької гімназії. Котюжинський зазначає, що в цьому навчальному закладі значну увагу приділяли саме дисципліні та порядку. Учителі з повагою ставалися до учнів, якщо ті дотримувалися правил гімназії. У такий спосіб культивувалося вміння виконувати накази та підкорятися вчителям. На успішність звертали меншу увагу й могли ставити завищені оцінки учням, які гірше навчалися, але вирізнялися правильною поведінкою. Також він згадує про встановлення приязних стосунків з іншими учнями цієї школи та пануючу дружню атмосферу у закладі. Рівень освіти у Вінницькій гімназії був на низькому рівні, що спонукало батька знайти кращий навчальний заклад для своїх синів. Навчання у Вінниці тривало два роки, після чого батьки відправили синів на подальше навчання до Києва у другий державний пансіонат, де Котюжинський вступив відразу у п’ятий клас. У спогадах Зигмунд наголошує на значній різниці між вінницьким і київським закладами освіти в дисципліні та ставленні вчителів до учнів. Київська школа вирізнялася суворішою дисципліною та більш агресивною атмосферою серед учнів. Учителі більше не приділяли значної уваги до поведінки учнів, але з погордою ставилися до всіх у навчальному закладі. Після закінчення шостого класу З. Котюжинському вдалося вступити до Київського університету без складання іспитів [155, с. 2–4].

Г. Улашин середню освіту здобував у трьох навчальних закладах. Відбувалося воно в такій послідовності: спочатку в Умані, потім рік у Варшаві, потім знову в Умані, а завершив отримання середньої освіти вже в Одесі [159, с. 235–236].

Л. Ліпковський разом із двома братами, Зигмундом і Станіславом, проходили базовий гімназійний курс навчання, який їм викладав Александр Яблоновський. Потім для підготовки до вступу в Київський університет брати Ліпковські розпочали навчання на станції Людвіка Груджінського в Києві. Сам пан Груджинський навчав їх латинської та англійської мов, а інші вчителі з гімназій викладали необхідних предметів для подальшого вступу до університету. Окрім

підготовчих предметів, вони мали заняття з малювання та музики. Також були заняття верхової їзди з професором із Київського університету [157, с. 109–110].

На прикладі спогадів можна стверджувати, що після домашнього навчання хлопчиків зі шляхетських родин зазвичай направляли на подальше навчання у школи, пансіонати та гімназії. Проте, як зазначає Т. Епштейн, деякі заможні дворяни могли дозволити собі продовжити домашнє навчання своїх синів. У такий спосіб вони в родинному маєтку здобували не тільки початкову освіту, а й середню. Продовження домашнього навчання було дуже дорогим і вимагало значних фінансів. Батьки мали найняти велику кількість учителів та організувати необхідне матеріальне забезпечення. Для подальшого навчання синів у маєтках слід було працевлаштувати декількох учителів із різних дисциплін, придбати відповідні підручники та знайти приміщення для проведення уроків. Наприклад, у № 36 газети «Кіевскіе губернскіе вѣдомости» за 1857 р. було опубліковано оголошення вчителя, який пропонував викладання французької, англійської, німецької та російської мов. У зверненні педагог зазначав не лише вимогу щодо забезпечення його харчуванням, але й очікувану винагороду в розмірі 600 рублів, що, ймовірно, було встановленою платою за повний курс навчання [107, с. 262].

Саме фінанси та складність забезпечити дітей усім необхідним у подальшому домашньому навчанні критикували тогочасні педагоги та публіцисти в часописах: облаштування відповідного навчального приміщення з глобусом, мапами, фізичними приладами та іншими необхідними для навчання знаряддям було дуже коштовним для шляхетських родин. Окрім значних фінансів, дискусію вели про проблеми соціалізації хлопчиків, які навчалися вдома, адже вони були позбавлені спілкування з однолітками, окрім родичів та сусідських дітей, що ускладнювало налагодження стосунків із незнайомцями. Також педагоги вважали, що спілкування з однолітками та вирішення конфліктних ситуацій формувало у хлопчиків необхідні чоловічі риси характеру, зокрема вміння відстояти власну думку чи позицію [363, с. 39].

Під час навчання в закладах освіти шляхтичі проживали в орендованих або власних помешканнях. Більшість молодих людей обирали оренду квартир або

будинків, що було найпоширенішою формою житла для учнів. Здавачі житла в оренду брали зобов'язання забезпечити необхідні умови для проживання мешканців та їх піклування. Попит на такі орендні приміщення постійно зростав, що сприяло збільшенню кількости осіб, охочих надавати житло учням і студентам. Наприклад, у Києві на початку 1865 р. 16 осіб офіційно подали заявки на здавання квартир для учнів шкіл і гімназій [16, арк. 1–6].

Програми навчання для хлопців у гімназіях передбачали вивчення іноземних мов, таких як французької, німецької, грецької, латинської та церковнослов'янської. Окрім іноземних мов, учні вивчали арифметику, алгебру, геометрію, механіку, фізику, хімію, зоологію, ботаніку, мінералогію, космографію, географію, право, логіку, історію, каліграфію, малювання та релігію.

Зазвичай навчання тривало від понеділка до суботи. Навчання в гімназіях розпочинали о 9:00 годині і тривало до 14:20, у суботу занять було менше на один урок. Кожен урок тривав 50 хвилин, після нього була коротка перерва на 10 хвилин. Приблизно об 11:50 розпочиналася довша перерва, яка тривала 40 хвилин і під час якої учні могли поїсти та відпочити.

У вихідні учні відпочивали. Зазвичай право вийти в місто отримували учні, які мали високі результати в навчанні. Для молодших учнів рішення про дозвіл піти до міста приймали опікуни, які їх супроводжували і стежили за ними. Проте шляхтичі могли таємно тікати з дому й виходити в місто так, що їхні опікуни навіть про це й не знали.

Щоденне життя шляхетських юнаків не обмежувався виключно освітнім процесом. У вільний час від навчання учні відпочивали, займалися улюбленими справами та проводили час у товаристві друзів. Наприклад, Г. Улашин, навчаючись в Уманській прогімназії, узимку їздив на санях, влаштовуючи перегони з друзями, та відвідував Осташівський став, на якому катався на ковзанах. Улітку відвідував театри та цирки, які приїздили до міста. Також багато часу приділяв своїм захопленням – обрамленню книжок і малюванню [159, с. 202–205]. Незалежно від пори року він багато часу проводив за читанням книг. Здобуваючи середню освіту, Генрік приділяв багато уваги читанню різноманітної літератури. Прогулюючись

Софіївським парком, він полюбляв малювати пейзажі мальовничого парку. Окрім прогулянок Києвом, юнаки полюбляли грати в карти. Навіть один із польських учителів Нівінський часто з ними грав [150, с. 221]. Л. Ліпковський у вільний від навчання час полюбляв проводити в товаристві, тому нерідко відвідував своїх знайомих і близьких, також намагався бувати у відомих і впливових киян. У спогадах він із гордістю перераховує будинки впливових людей, які відвідав у Києві: Александер Хорват (Aleksander Horwath) був обраний шляхетським маршалком Київської губернії, Міхал Грабовський був відомим критиком та автором, згодом обіймав посаду директора Генеральної комісії освіти в Королівстві Польському та ін. [157, с. 111–112]. Тож дозвілля шляхтичів, які навчалися в середніх школах, було різноманітним і залежало від уподобань та фінансових можливостей.

Важливим аспектом щоденного життя польських учнів шляхетських родин була участь у різного роду патріотичних товариствах і гуртках. Після поразки Листопадового повстання учні не переставали вірити у правильність дій повстанців і писати вірші на їх підтримку. Зазвичай російський уряд карав таку діяльність учнів. Найчастіше патріотично налаштовану молодь примусово відправляли до армії. Проте ці дії не мали того результату, на який розраховувала влада, адже більшість заможної та середньої шляхти перед навчанням отримувала домашню освіту, проведену в патріотичному дусі [333, с. 84–86]. Деякі польські вчителі в імперських закладах освіти прагнули підтримувати національне виховання юнаків. Едвард Ронталер, інспектор Уманської прогімназії, організовував травневі свята, які зазвичай відзначали в польських навчальних закладах і які називали Майувками (Majówka). Урочистості проходили 3 травня в Грековому лісі неподалік міста. У заході брали участь не тільки учні та вчителі школи, а й місцеві землевласники. Святкували в день затвердження Конституції, що мало символічне значення для польських національних рухів. Е. Ронталер не обмежився святкуванням Конституції Речі Посполитої, а змінив у прогімназії правило ранкової молитви, яке передбачало, що незалежно від того, якого віросповідання юнаки, усі учні мали спільну молитву у православному віросповіданні. Директор дозволив католикам

молитися окремо в їхньому обряді. За ці модифікації [159, с. 183–184] освітнього процесу Е. Ронталера звільнили з посади.

Зазвичай рішення про подальше навчання приймали батьки, а не самі юнаки. Отримавши середню освіту, далеко не всі вони мали можливість продовжити навчання у вищих закладах освіти, оскільки не кожна родина могла дозволити таке навчання та й не всі абітурієнти могли скласти вступні іспити. Наприклад, брат З. Котюжинського Конрад після закінчення Київської гімназії не склав випускних екзаменів і не міг вступити до Київського університету. Він був змушений покинути школу й за допомогою приватних учителів розпочати підготовку до вступу в Одеський ліцей [155, с. 5–6].

Отже, упродовж досліджуваного періоду система освіти та виховання юнаків шляхетських родин під впливом соціально-політичних та економічних потрясінь «довгого XIX століття» зазнала суттєвих змін. Під тиском російської влади польський нобілітет почав переглядати своє ставлення до освітнього процесу та виховання майбутніх поколінь. Виховання та освіту юнаків польської шляхти розпочинали з дитинства. На першому етапі освіти мати з прислугами та вчителями відігравали ключову роль. Хлопчиків навчали письма, читання, простих арифметичних прийомів і молитов. Важливим компонентом домашньої освіти було патріотичне виховання, яке реалізовували через ознайомлення з історією Речі Посполитої, розповіді про участь членів родини у визвольних змаганнях, відвідування місць історичних битв, а також формування шанобливого ставлення до польської культури та мови. Після завершення домашнього навчання шляхтичі продовжували освіту у світських або духовних навчальних закладах. Заможні родини мали змогу організувати приватне навчання для своїх синів у родинному маєтку. Більшість юнаків вступала до гімназій, розташованих у Києві, Білій Церкві, Умані, Одесі, Львові та інших містах.

2.2. Роль вищої освіти у зміцненні соціально-економічної стабільности та формуванні польської національної ідентичности

Упродовж XIX ст. відбулися значні соціальні, економічні та політичні трансформації, які суттєво вплинули на повсякденне життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії. Ці зміни не оминули й ставлення до здобуття освіти, що стало одним із ключових аспектів модернізації суспільства. Щораз більший попит на висококваліфікованих фахівців спричинив активний розвиток системи вищої освіти в Європі, що, своєю чергою, сприяло розширенню доступу до університетської освіти. Як і більшість новітніх тенденцій того часу, освітні зміни з деяким запізненням дійшли й на українські землі. У другій половині XIX ст. активізовано будівництво фабрик і промислових підприємств, що зумовило зростання попиту на спеціалістів із вищою освітою, відтак і подальший розвиток освітніх інституцій, які мали на меті підготовку кваліфікованих кадрів для промислового та адміністративного секторів.

Т. Епштейн виокремлює дві основні причини, які в досліджуваний період спонукали представників шляхетського стану на Правобережній Україні здобувати вищу освіту. Перша з них мала традиційний характер і ґрунтована не так на прагненні отримати професійну підготовку, як на необхідності поглиблення знань, здобутих у гімназіях і пансіонах, зокрема з іноземних мов. Вважалося, що навчання у вищому навчальному закладі сприяє формуванню необхідних соціальних навичок і розширенню кола знайомств, що мало особливе значення для польської еліти. У цьому контексті університет розглядали не як інструмент професійного становлення, а радше як середовище для соціалізації та зміцнення статусу молодих шляхтичів. Така модель здобуття освіти була характерною передусім для заможного прошарку шляхти – магнатерії [333, с. 84-88].

Одним із важливих стимулів для здобуття вищої освіти для шляхтичів у досліджуваний період стала можливість швидкого просування кар’єрною службовою драбиною як у військовій, так і в цивільній сфері. Для польської еліти університетська освіта відкривала шлях до престижної та стабільної кар’єри, що, своєю чергою, сприяло зміцненню їхнього соціального статусу. Хоча заможні

представники шляхетських родин не відчували нагальної потреби в матеріальному забезпеченні, державна служба надавала їм не лише офіційні доходи, а й соціальний престиж, що виявлявся в посадових званнях, чинах і нагородах. У суспільстві того часу такі відзнаки мали вагоме значення, оскільки не лише зміцнювали становище шляхтича, а й могли сприяти його політичному впливу та розширенню соціальних зв'язків [165, с. 86]. Найбільш впливові представники польського нобілітету вважали, що їхня незалежність і стабільність ґрунтовані передусім на значних фінансових ресурсах і великих земельних володіннях, а тому отримання професії для них не було життєво необхідним. Таку позицію, однак, польська шляхта не підтримала одностайно. Зокрема, критично до неї ставився Т. Бобровський, який у мемуарах звинувачував заможну польську аристократію в консерватизмі та недалекоглядності. Він наголошував на тому, що подібне ставлення до вищої освіти було наслідком усталених забобонів, збережених навіть у другій половині XIX ст. Водночас, як зазначає Т. Епштейн, із плином часу традиційне трактування значення університетської освіти зазнало змін. Ближче до кінця XIX ст. воно почало зазнавати суспільної критики, а на перший план було висунуто нове, більш прагматичне розуміння мети здобуття вищої освіти. Другою причиною, що мотивувала шляхтичів до навчання у вишах, стало поступове утвердження нової моделі освітньої мобільности, ґрунтованій на усвідомленні важливости отримання професійного фаху. У другій половині XIX ст. саме цей мотив набув значного поширення, що було безпосередньо пов'язано з дестабілізацією шляхетського статусу. Скасування кріпосного права, проведення низки економічних реформ і загальні суспільні трансформації спричинили занепад багатьох польських маєтків, що змусило шляхетські родини шукати альтернативні способи забезпечення майбутнього для своїх нащадків. Вищу освіту почали сприймати не лише як додатковий, резервний варіант, а і як реальний механізм соціально-економічної стабільности та можливість для самозабезпечення [333, с. 84–86].

Деякі представники шляхти розглядали здобуття вищої освіти як необхідну умову для професійної реалізації та досягнення фінансової незалежности.

Прикладом цього є життєвий шлях З. Котюжинського, який після поразки Січневого повстання зазнав значних матеріальних утрат і змушений був шукати нові засоби існування. У своїх мемуарах він описує три можливі варіанти заробітку, одним із яких була наукова діяльність – можливість, що стала доступною завдяки здобутій вищій освіті. З. Котюжинський із гордістю наголосив на значущості освіти в контексті фінансової самостійности, проте зрештою вирішив присвятити себе юридичній кар'єрі [155, с. 102–103].

Шляхта надавала перевагу навчанню в межах країни, а не за кордоном. Російська імперія прагнула обмежити можливість польської молоді до подорожей в інші країни, щоб та не перейняла «згубних» західних ідей, тому отримати паспорт і дозвіл на навчання за кордоном було дорого і складно. Також далеко не всі родини могли собі дозволити відправити своїх синів на навчання в іншу країну, адже зазвичай проживання й навчання було дорожчим, а рівень освіти не мав суттєвих відмінностей від імперського. Попри значну вартість навчання за кордоном та складну процедуру отримання відповідного дозволу, в архівних фондах ДАКО збережена значна кількість документів, що містять прохання шляхтичів про надання їм дозволу на відправлення синів на навчання за кордон або до Королівства Польського. Зокрема, 1876 р. польський дворянин Пашковський звернувся до Київської канцелярії з офіційним клопотанням про надання дозволу на навчання його двох синів, Адама та Оадія, у навчальних закладах Королівства Польського. Після ретельної перевірки його політичної благонадійности та лояльности до влади відповідні органи ухвалили позитивне рішення та надали дозвіл [29, арк. 1–5]. Це свідчить про те, що представники шляхти попри труднощі та обмеження мали можливість здобувати освіту за кордоном чи в Королівстві Польському, однак лише за умови відповідности політичним критеріям імперської влади.

Окрім здобуття освіти в навчальних закладах Російської імперії, юнаки шляхетських родин Правобережної України часто навчалися за кордоном. Популярними напрямами для продовження освіти були університети та академії Австро-Угорщини, німецьких держав, Франції та інших європейських країн. Отримання освіти за межами імперії не лише забезпечувало високий рівень знань,

а й сприяло розширенню світогляду, встановленню міжнародних контактів та інтеграції в загальноєвропейський інтелектуальний і культурний простір.

На початку XIX ст., у зв'язку з відсутністю вищого навчального закладу на території Правобережної України, Віленський університет, реформований із Головної школи Великого князівства Литовського, відігравав ключову роль у забезпеченні освітніх потреб польської молоді з Литви, Білорусі та Правобережної України. Головна школа, створена в період діяльности Едукаційної комісії як провідний освітній центр, сприяла формуванню польського студентського середовища, надаючи можливість здобуття вищої освіти представникам польської спільноти.

Віленський університет давав високий рівень наукової підготовки, що вможливлювало конкуренцію навіть із провідними навчальними закладами імперії. Окремі кафедри університету мали такий якісний склад професорсько-викладацького корпусу, як і кафедри Московського університету. Наприклад, Ян Креховецький після завершення 1820 р. василіянської школи в Умані вивчав право у Віленському університеті. Одним із його викладачів був відомий польський історик і політичний діяч Йоахім Лелевель [234, с. 23]. Окрім цього, Віленський університет значно перевершував інші провінційні російські університети за кількістю студентів. 1808 р. в ньому навчалося 525 осіб, тоді як у Московському університеті на той час було лише 138 студентів, у Дерптському – 193, у Харківському – 82, а в Казанському – лише 40 [165, с. 85].

Попри наявність у другій половині XIX ст. вищих навчальних закладів у Київській губернії, частина представників шляхетського стану здобувала вищу освіту в російських навчальних закладах. Зокрема, у 1880-х рр. у московських університетах та інститутах навчалося близько 300 студентів польського походження [333, с. 92]. Водночас уряд здійснював суворий нагляд за студентами, які походили з Південно-Західного краю та інших неросійських губерній, оскільки остерігався поширення націоналістичних ідей та потенційної участи молоді в опозиційних рухах. Політика імперської адміністрації передбачала обмеження

політичної активности студентів, а також контроль за їхнім світоглядним формуванням у контексті імперської освітньої політики.

З метою забезпечення такого контролю влада здійснювала ретельний моніторинг поведінки студентів, зокрема відстежувала їхню присутність на заняттях, дотримання встановлених правил проживання, а також будь-які відхилення від регламентованого способу життя. Несвоєчасна поява на лекціях, пізніше заселення до орендованого помешкання, несподіване залишення міста навчання та інші подібні дії перебували під постійним контролем адміністративних органів [23, арк. 6–8; 24, арк. 18–19].

У виборі місця і напряму навчання юнаків вирішальну роль відігравав батько, який оплачував навчання та планував майбутнє своїх нащадків. Середньозаможні представники шляхетського загалу, окрім престижу та набуття їх синами соціальних навичок, піклувалися про придатність здобутого диплома. Намагалися обрати практичний фах, який може запевнити професію чи допомогти у веденні господарства. Здебільшого шляхтичі навчалися на сільськогосподарських, хімічних, математично-природничих, правових та ін. напрямах. Наприклад, Емерик Маньковські відправив трьох своїх синів до університету на сільськогосподарський напрям, щоб вони стали агрономами. Завдяки отриманим знанням сини допомогли батькові розвинути та вдосконалити ведення господарства в Борувці та Красилеві. Вони не тільки використовували отримані знання в допомозі батькові, а й намагалися передати їх іншим членам своїх родин [157, с. 213]. Також значний попит був на юридичні напрями навчання. Зі здобуттям цього фаху молоді шляхтичі могли допомагати батькові в провадженні діловодства та вирішенні питань юридичного характеру. 1912 р. юридичний факультет Київського університету завершили 42 студенти польського походження [131, с. 2].

Попри значну популярність сільськогосподарських напрямів навчання серед шляхтичів, на початку XX ст. у Київській губернії та загалом у Російській імперії бракувало фахівців цієї сфери. Висвітлення та роздуми на цю тему можна прочитати на сторінках «Dziennik Kijowski». Автор статті в часописі вбачає

декілька причин такої ситуації, проте найважливішою вважає недостатньо шанобливе ставлення до агрономів у шляхетському загалі, оскільки сільськогосподарські фахівці отримували меншу заробітну платню, а вимоги до них ставили завищені [114, с. 2–3].

Іноді були винятки, коли шляхтичі самі могли обирати напрям навчання. Наприклад, А. Іванський (батько) успадкував від свого батька любов до музики, тому після здобуття середньої освіти в Першій київській класичній гімназії Август поїхав до Вільна, де мав приватні заняття у видатного польського композитора Станіслава Монюшка, з яким потім тривалий час підтримував дружні зв'язки. Згодом він продовжив навчання у Брюссельській консерваторії. Окрім цього, у Парижі він відвідував приватні уроки в одного з найкращих учнів Шопена – Й. Фонтани [153, с. 77–80]. Цікаво, що сам А. Іванський (батько) наполягав, щоб його син навчався на сільськогосподарському напрямі. Він вважав, що цей фах буде придатний у його подальшому житті, тому А. Іванський (син) 1899 р. вступив до університету в Галлі-на-Заалі на сільськогосподарський напрям [153, с. 309].

На вибір навчального закладу також мало сильний вплив оточення, сусіди та думка знайомих шляхтичів. Для зменшення витрат і зручности часто в одному університеті навчалося декілька представників однієї родини. Наприклад, Леон Ліпковський розпочав підготовку до вступу в Київський університет св. Володимира разом із двома молодшими братами – Зигмундом і Станіславом. Після закінчення навчання та успішного складання вступного іспиту вони разом мали вступити до вишу [157, с. 109]. З. Котюжинський не навчався разом із братом у Київському університеті, бо був від нього старшим і працював у київській канцелярії. Однак Зигмунд отримав від брата коней і карету. Студентом Зигмунд проживав у сусіда із села, що підтверджує тісні стосунки між шляхетськими маєтками [155, с. 6].

Вартість навчання залежала від міста та навчального закладу. Польська шляхта мала змогу навчатися не тільки в Російській імперії, а й за її межами, проте більшість обирала імперські університети, з яких найдорожчим була Ризька політехніка, де вступ коштував 180 руб. Наприклад, у Київському університеті така

послуга коштувала 40 руб. Зазвичай у витрати на навчання входила не тільки оплата навчання, а й витрати на проживання, проїзд, харчування, підручники, одяг та ін. Із вище перерахованих видатків найбільше грошей витрачали на проживання, тому студенти прагнули проживати у знайомих чи разом із братами або сусідами, які навчалися в одному місті. Навчання юнака в Києві в середньому коштувало 375 руб. щороку. Окрім базових потреб, вони також витрачали кошти на різного роду розваги та культурне життя. Часто батьки зверталися до синів із проханням заощадливо використовувати кошти [333, с. 88–89]. Здобуття вищої освіти коштувало майже так само, як і отримання середньої освіти в гімназії чи ліцеї. Попри це далеко не всі шляхтичі продовжували навчання після здобуття середньої освіти.

Не лише кошти були перепоною до навчання у вищих навчальних закладах. Для вступу потрібно було скласти вступні іспити, які далеко не всім охочим шляхтичам було під силу. Наприклад, Л. Ліпковський не склав вступного іспиту до Київського університету св. Володимира. Щоб не втрачати час, він записався вільним слухачем на факультет права. Л. Ліпковському не вдалося продовжити навчання, адже він розпочав ходити на лекції 1862 р., а в січні 1863 р. розпочалося Січневе повстання, тому задля безпеки він разом із братом Зигмундом виїхали з Києва [155, с. 112].

Університет св. Володимира в Києві було засновано 1834 р. Матеріальну та кадрову базу він отримав із розформованих після Листопадового повстання Кременецького ліцею та Віленського університету. Підготовка до відкриття вищого навчального закладу в Києві тривала ще з другої половини XVIII ст. Новоутворений навчальний заклад було організовано за прикладом німецьких університетів і Кременецького ліцею. 15 червня 1834 р. відбулося урочисте відкриття Київського університету св. Володимира, де навчалося троє студентів: Хірш Валери – католик, який навчався на філософському факультеті, та двоє православних – Володимир Пшевлоцький та Алексій Потапович, які навчалися на юридичному факультеті. До кінця першого навчального року кількість студентів зросла до 62 осіб, із яких було 30 католиків [161, с. 10].

На момент створення Київського університету в Російській імперії було п’ять вищих навчальних закладів: Московський, Санкт-Петербурзький, Дерптський, Казанський і Харківський. Підписаний Миколою I 25 грудня 1833 р. статут Київського університету став фундаментом для «Загального статуту Імператорських російських університетів». Одним із найважливіших завдань Загального статуту було об’єднати всі вищі навчальні заклади освіти під одним керівництвом. Міністерство народної освіти прагнуло в такий спосіб створити противагу польській системі освіти, закладеної князем Чарторийським. Із цією метою навчання в закладі проводили російською. Проте за відсутности російськомовних викладацьких кадрів було ухвалено рішення про працевлаштування польських фахівців, що сприяло створенню приязної атмосфери для польського студентства. Так Університет св. Володимира став новим осередком польської культури та освіти в Південно-Західному краї. Щоб змінити цю ситуацію, російський уряд утілював у життя безліч обмежень і нововведень, які ускладнювали вступ до університету студентам польського походження [201, с. 20–21].

Г. Улашин у спогадах так описує боротьбу з польським впливом у Київському університеті: «Близько 1837 року, з підйомом російського націоналізму, почали звільняти поляків-професорів, або виплачуючи їм платню, або переводячи їх до інших міст із меншою концентрацією поляків. 1840 р. уже був лише один поляк, ксьондз Головінський, який викладав католицьку теологію, пізніше він був митрополитом Могильовським» [159, с. 256]. У спогадах Г. Улашин описав наслідки боротьби з польським впливом тогочасного генерал-губернатора та очільника Київського навчального округу Данила Григоровича Бібікова. Засноване Шимоном Конарським товариство «Співдружність польського народу» стало однією з офіційних причин жорсткої політики генерал-губернатора в боротьбі з польським впливом у південно-західних губерніях Російської імперії. Від 1838 р. професорам університету заборонено мати приватні пансіонати, адже ліквідація непублічної освіти давала можливість кращого контролю за освітнім процесом шляхти. Попри заборону вони організовували навчальний процес за

межами Київського університету, що негативно вплинуло на спроби уряду зросійщити регіон. Також через значну кількість студентів польського походження представники інших національностей потрапляли в польське мовне та культурне середовище, що сприяло їх зміні не на користь імперського уряду. Попри невдалі спроби, можна з упевненістю стверджувати, що боротьбу з польським впливом у Київському університеті російський уряд розпочав ще за довго до Січневого повстання. Поразка другого збройного повстання шляхти стала додатковим приводом і виправданням для впровадження жорсткіших регуляцій і правил із метою витіснення польської присутности в університеті.

З. Котюжинський, навчаючись на природничому факультеті Київського університету, так описав керування Д. Бібікова: «Старий, досвідчений розпусник та цинік – однак йому приписували певні адміністративні здібності <...> Тоді в уряді був страх перед лібералізмом, щоб його не прищепили молоді під впливом тодішніх подій, що відбуваються в Західній Європі, особливо у Франції. Одного разу генерал-губернатор наказав студентам вийти в головний зал і звернувся до них такими словами: «Панове, ви не розумієте, що таке студент. Це інструмент, який має використовувати уряд. Якщо я скажу йому [студенту] лягти на правий бік, він повинен лягти і лежати так, поки я не дозволю йому лягти на лівий бік» [155, с. 7]. Подібну характеристику генерал-губернатору надав Т. Бобровський, який охарактеризував його як розпусного циніка та сатрапа, наділеного майже необмежною владою в Київській губернії [150, с. 285]. Ці фрагменти спогадів ілюструють мету і методи правління, які прагнув утілити в життя генерал-губернатор Д. Бібіков. Зміна в управлінні та зміна настроїв у Київському університеті настали після смерти Миколи І та поразки Російської імперії в Кримській війні. Університет вийшов з-під влади генерал-губернаторів, а на його зміну було обрано куратором відомого хірурга Миколу Пирогова. За керування нового очільника студентський загал почав формувати корпорації на основі їх регіонального походження. Новоутворені студентські групи отримали право обстоювати свої права на організовуваному в Київському університеті суді. Так студенти отримали свободи та права, які самі могли захищати [155, с. 49–50].

Січневе повстання було додатковим тригером для посилення боротьби з польським впливом у вищих навчальних закладах. 1863 р. вийшов указ, який забороняв приймати на навчання більше 20 % студентів польського походження, що значно зменшило їх присутність в університеті. У 1838–1863 рр. студенти польського походження складали 50 % від загальної кількости, тож такі обмеження мали вплив на загальну кількість студентів в університеті.

У період з 1834 р. до 1863 р. у Київському університеті навчалося 1 162 студентів (68 %) із Правобережної України, 291 – із Білорусі (16 %), 179 – із Литви (10 %), 44 – із Королівства Польського (2,5 %), 24 – із Росії (1,5 %), 23 – із Лівобережної України (1,4 %) [333, с. 81].

Окрім Університету св. Володимира, 1898 р. було відкрито Київський політехнічний інститут, у якому теж навчалися вихідці зі шляхти. Навчальний заклад розраховано на підготовку кваліфікованих фахівців для цукрової промисловости. У Київському політехнічному інституті діяло два факультети: технічний та агрономічний. У 1900–1901 н. р. там здобували освіту 1 147 осіб, із яких 129 – поляки. Вони навчалися на таких напрямах: механічний – 46, сільськогосподарський – 30, хімічний – 29, будівельно-інженерний – 24 [370, с. 129]. Кількість студентів із польських родин постійно зростала, й у 1909 р. у Київській політехніці їх навчалося майже 200 осіб.

Попри прагнення імперської влади зменшити кількість, польські студенти надалі продовжували навчатися в Києві. У 80-х рр. XIX ст. у місті здобували освіту майже 400 студентів польського походження. Ця кількість постійно зростала, і на початку XX ст. у Києві навчалося вже майже 1 000 студентів-поляків, хоч кількість охочих навчатися у вищих навчальних закладах Києва значно перевищувала кількість доступних місць. У Київському університеті було 625 місць для нових студентів, заявки на вступ приймали до 10 серпня, тому зазвичай кількість охочих вступити зростала в останній місяць літа. Наприклад, уже в липні 1906 р. було подано понад 300 заявок, що свідчило, що охочих буде значно більше, ніж університет може прийняти [130, с. 3]. Напередодні Першої світової війни, у 1910–

1911 рр., в Університеті св. Володимира в Києві навчалося від 790 до 800 студентів католицького віросповідання [348, с. 66].

У Київському політехнічному інституті також відзначено зростання охочих навчатися, що можна пояснити дозволом на навчання у виші категоріям осіб, яким раніше було заборонено там навчатися, зокрема випускникам духовних семінарій, учителям середніх і початкових шкіл, жінкам, також євреям були знижені відсоткові обмеження на навчання [126, с. 3]. Отже, вступити до вищих навчальних закладів було все складніше через посилення конкуренції поміж вступниками.

Для навчання у вищому навчальному закладі абітурієнтові мало виповнитися 16 років. Зафіксовано випадки, коли після закінчення гімназії та успішного складання випускного іспиту до університетів вступали особи, які не мали 16 років. Т. Бобровському на час вступу до Київського університету 1844 р. було 15 років. Цим він завдячує директорові Першої київської гімназії Петрову, який в атестаті вказав, що Тадеушеві 16 років. Цим Бобровський заощадив один рік і раніше вступив до університету [150, с. 244]. З. Котюжинський на момент подачі документів до Київського університету також не мав 16 років, проте його також, як і Бобровського, взяли на навчання. Сам Зигмунд не знає причини прийняття такого рішення [155, с. 6].

Зазвичай навчання в імперських вищих навчальних закладах тривало чотири роки, у технологічних вищих навчальних закладах – 5 років. Однак у Київській політехніці було 4 роки, як і в інших нетехнічних закладах. Рік навчання було компенсовано більшою кількістю занять і скороченням канікул. Навчальний рік тривав на два семестри: зимовий і літній. Останній рік навчання було відведено на написання кваліфікаційної роботи з обраного предмета. Іноді студенти могли просити про продовження навчання чи про перенесення складання іспитів. Наприклад, 1906 р. група студентів третього курсу правового факультету Київського університету за посередництва ректора звернулися до міністерства про перенесення весняних іспитів на пізніший термін [124, с. 4]. Двічі на рік була можливість вступити до університету. Для вступу було необхідно скласти іспит, сформований на основі гімназійного навчального курсу. Усіх студентів поділяли

на дві категорії: «казеннокоштовні», яких фінансово утримували за кошти навчального закладу, та «своєкоштні», які витрачали власні фінанси для навчання.

Студенти, навчаючись у вишах, мали значну варіативність проводження вільного часу. Зазвичай вони проживали далеко від родинних маєтків, тому батькам було важко їх контролювати. Залежно від фінансових можливостей і вподобань вони могли грати в карти, відвідувати бали, проводити вечори в товаристві з іншими студентами, ходити на театральні вистави чи концерти та ін. Шляхтичі, потрапивши до великих міст на навчання, наражалися на спокусу проводити свій вільний час у гульбищах і відпочинку, відклавши навчання. Чим заможнішою була родина, тим менше студентові потрібен був диплом, адже сімейні статки гарантували шляхтичеві затишне та заможне життя незалежно від того, вдасться йому завершити навчання чи ні. Вихідці із заможних родин сприймали навчання в університеті як пригоду та цікавий досвід, а не необхідність для забезпечення собі гідного життя. За неуспішність студентів відраховували з вищих навчальних закладів. У Київській політехніці 1912 р. на факультеті інженерії поділили студентів, які 8 років не закінчували навчання, на три категорії. До першої належали двоє студентів, яких відразу відрахували. До другої належали ті, яким продовжили навчання на 2 семестри (3 студенти, з яких 1 поляк) та на 1 семестр (7 студентів, із яких 1 поляк). Студентам третьої категорії (16 осіб, із яких 4 поляків) потрібно було в якнайшвидші терміни закінчити навчання; якщо вони цього не робили – їх відраховували [129, с. 2].

Під час правління генерал-губернатора Д. Бібікова в польському студентському середовищі набув поширення новий спосіб поведінки та вид субкультури: такі студенти вели балагульський і гультяйський спосіб життя. Юрій Земський пояснює формування нової поведінкової моделі серед шляхетської молоді не тільки заохоченням генерал-губернатора, але й спротивом та протестом тогочасній реальності. Студенти-поляки протиставляли себе польській аристократії, яка за свою лояльність отримувала від російського уряду захист їхнього соціально-економічного положення. У такий спосіб польський нобілітет прагнув відійти від участи в політичному житті країни. Вони замикалися у своїх

володіннях і не привертати до себе уваги. Така поведінка найзаможніших і найвпливовіших представників шляхетського загалу викликала в польської молоді відразу та прагнення протистояти. Молоді шляхтичі навмисно порушували поведінкові моделі, щоб своєю девіацією продемонструвати незгоду із замкненістю та відстороненістю польської аристократії [208, с. 83–85]. Такий вид протесту поглинув і польську студентську молодь.

Студентське життя З. Котюжинського є чудовим прикладом балагульського спротиву, який шляхтич наслідував за своїми приятелями в університеті. Він із перспективи зрілого та впливово польського «обивателя» з осудом описав своє дозвілля під час навчання в Київському університеті. Юний шляхтич прагнув отримати похвалу від своїх польських колег. Він їздив на бали, де багато випивав, грав у карти, танцював і залицявся до старших дам. Автор спогадів себе та своїх студентських друзів охарактеризував як утрачену молодь («skończona młodzież»). На одному з урядових балів приятелі Котюжинського повідомили, що його перед дамами висміював якийсь цивільний молодий чоловік. Не вагаючись, він вирішив, що мусить відстояти свою честь, та після закінчення балу виклав на дуель чоловіка, який його принизив. Як зазначає автор спогадів, на щастя ніхто з них не влучив. Після інциденту Зигмунд отримав додаткові «бали» на свій рахунок у студентському оточенні. Авторитет у студентському загалі для нього був важливішим за навчання, тому результати навчання мали дуже низький рівень. Зигмунд уважав, що таке ставлення до науки зумовлене атмосферою, що панувала в Київському університеті і яку підтримував куратор Д. Бібіков [155, с. 10–12].

Із насмішкою та зневагою Т. Бобровський згадував про польську молодь, яка захоплювалася балагульським рухом. Юний Медард Шашкевич, найстарший син у родині, під час навчання в Києві називав себе ерцгерцогом («arcyksięciem») балагулів, аргументуючи це тим, що його двоюрідний брат був титулованим королем балагулів [150, с. 319].

Вацлав Ласоцький у спогадах окреслив 1849–1854 рр. як період гулянок та авантюр у середовищі польських студентів Києва. Одним із яскравих прикладів балагулів він називав Пйотра Биковського, про «подвиги» якого в університеті ще

довго ходили оповіді. Ласоцький наводить одну з витівок, яку Биковський утнув на Київських контрактах. Над входом до свого помешкання він вичепив напис «Тут намилюють». Учасники контракту думали, що це цирульня, однак Пйотр лише намилював їм обличчя та насміхався з обурених відвідувачів, указуючи на напис біля входу: «Мабуть, вельмишановний пан не читав вивіски? Тут лише милять, а навпроти голять, – і цими словами він вказує на помешкання відомого шинкаря на іншому боці вулиці». Власник квартири виселив Биковського, який, не довго роздумуючи, навантажив речі на свій віз та відправився до резиденції Д. Бібікова, де облаштував імпровізований намет, у якому переночував на матраці. Зранку генерал-губернатор підійшов до намету і, заглянувши до нього, побачив голого Биковського. У ході розмови з Бібіковим молодий шляхтич витлумачив, що його виселили, а через великі борги відмовляють у заселенні в іншу квартиру, тому він змушений ночувати на вулиці. Генерал-губернатор, полюбляючи Биковського, дав йому триста рублів та запропонував на певний час залишитися в його палаці. Студент прийняв пропозицію та відразу після заселення ввечері запросив товаришів до резиденції Бібікова, де влаштував гуляння за кошти генерал-губернатора. Молоді шляхтичі так голосно гуляли, що Д. Бібіков відправив прислугу з’ясувати причину шуму. Биковський відповів, що не може відмовити гостям і мусить їх відповідно прийняти. Роздратований Бібіков дав йому ще триста рублів із вимогою залишити палац [161, с. 22–23]. Наведений Ласоцьким у спогадах приклад балагульського способу життя Пйотра Биковського демонструє масштаб і розмах гультяйської поведінки молодих шляхтичів у Києві.

Відвідини інших шляхетських маєтків були одним із найпоширеніших і найважливіших видів дозвілля шляхти, адже відвідини зміцнювали зв’язки між родинами та формували загальне польське суспільно-культурне середовище. Тому студенти зі шляхетських родин, навчаючись у вищих навчальних закладах, у вільний час відвідували будинки знайомих, родичів та інших представників своєї спільноти. У спогадах Л. Ліпковського, З. Котюжинського, Г. Улашина та інших можна знайти значну кількість описів будинків польських родин, які вони відвідували, навчаючись у Києві.

Л. Ліпковський описав поділ польських студентів на групи залежно від територіального походження. Студенти групувалися у квартирах і маєтках відповідно до регіону походження. Спочатку Леон навідувався на такі зустрічі до інших студентів, а згодом, коли вони з братом мали власну квартиру, запрошував на зібрання до себе. Ліпковський у спогадах наводить список відвідувачів своїх зібрань, підкреслюючи їхні подальші заслуги: Александр Гловіцький (відомий поет і письменник), Александр Яблоновський (очільник Варшавського наукового товариства), Леон Сирочиньський, Тадеуш Рильський, брати Юрєвічі та брати Поповські [157, с. 110–111]. На зібраннях студенти могли обговорювати різноманітні питання, грати в карти тощо.

У спогадах можна знайти опис бурхливого романтичного життя київських студентів. З. Котюжинський так описав стосунки студентів із жінками: «Студентська молодь мала успіх у товариствах і на балах, навіть державних, на нас звертали увагу жінки, які шукали розваг у стосунках серця та у світі. Кожен із нас палко кохав та був якщо не коханим, то хоч би виділявся з-поміж інших» [155, с. 14]. Саме під час навчання у вищих навчальних закладах шляхтичі здобували перший романтичний та сексуальний досвід. Молоді шляхтичі, які мали інтимні стосунки зі старшими від себе дамами, в очах колег ставали дорослішими та мали більший авторитет. Здобутий досвід романтичних відносин використовували у зрілому житті.

У стінах Київського університету навчалося багато видатних польських культурних, політичних і наукових діячів: письменник, громадський діяч Зигмунт Фортунат Мілковський (1824–1915), який більше відомий за своїм псевдонімом Єж Теодор-Томаш; Володимир Висоцький (1846–1894) – поет, фотограф, публіцист; Генрик Духінський (1816–1893) – історик, публіцист, громадський діяч; Леонард Совінський (1831–1887) – письменник, перший перекладач творів Тараса Шевченка польською мовою; Мар’ян Дубецький (1838–1926) – письменник, історик, громадський і політичний діяч та ін.

Навчання та відпочинок були не єдиними видами дозвілля для шляхтичів під час навчання в університетах. Вони також могли працевлаштовуватися та

отримувати фінанси на своє утримання. Одним із найпоширеніших видів заробітку грошей для студентів було репетиторство. Вони могли навчати сусідських юнаків, які планували вступити до гімназії, чи допомагати в підготовці до вступного іспиту до вищого навчального закладу. Також вони мали можливість працювати на різних підприємствах і в закладах. Наприклад, у № 44 «Dziennika Kijowskiego» можна знайти наказ начальника головного управління залізниць генерала Шауфуса, скерований до начальника Південно-Західної залізниці Ф.І. Шмідта, про дозвіл прийому студентів університету на роботу тільки для контролю квитків у потягах і тільки під час канікул або в разі закриття навчального закладу. У такий спосіб студенти могли офіційно працевлаштовуватися. Зауважимо, що роботу шукали здебільшого для підробітку, а не на постійний час і лише діти родин, які не могли належним чином фінансово їх забезпечити.

Мешканці Києва та викладацький склад університету були загалом привітні до студентів. На цьому акцентував у спогадах Г. Улашин: «Студент завжди мав пріоритет, щоб потрапити до професора-медика, навіть дуже відомого (зазвичай доводилося чекати своєї черги протягом кількох днів) <…> Загалом соціальне ставлення до студентів було дуже хорошим» [159, с. 264].

У разі виявлення фактів читання або зберігання літератури, забороненої імперською цензурою, до студентів застосовували суворі дисциплінарні заходи, зокрема відрахування з навчального закладу. У випадках, коли студента раніше підозрювали або він був звинувачений у протиправній діяльності, покарання могло бути значно жорсткішим. Для виявлення подібних правопорушень у студентів, яких підозрювали в ознайомленні із забороненими виданнями, проводили обшуки. Такі дії влади були спрямовані на жорсткий контроль за ідеологічною лояльністю молоді та на запобігання поширенню небажаних для держави ідей. Наприклад, у лютому 1863 р. у студентів О. Третякова, Г. Дановського, Г. Грудницького та В. Ярошинського було проведено обшуки через підозру в зберіганні забороненої літератури. У них виявили та конфіскували заборонені твори французьких і німецьких авторів [12, арк. 30–33].

Одним із наслідків активної боротьби російського уряду з польською культурною присутністю в Києві стало утворення та діяльність підпільних організацій. «Корпорація польських студентів» («Korporacja Studentów Polaków Uniwersytetu», після відкриття Політехніки до назви додали «і Politechniki») постала в Київському університеті 1884 р. на руїнах колишньої організації «Спілки польської молоді» (Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej), створеної в 60-их рр. у Києві. Окрім освітньої діяльности, «Спілка» починала вибудовувати перші ідеологічні підвалини своєї діяльности.

«Корпорація польських студентів» від початку була багаточисельною організацією і 1886 р. нараховувала майже 150 членів, які утворили 14–16 «кіл» (по 8–10 студентів у кожному). Кожне коло репрезентувало різні сфери зацікавлення студентів. Згодом вони під впливом популярности лівих сил ставали національно більш спрямованими, що спричинило вихід із «Корпорації» та створення 1900 р. нової організації «Полонії» («Polonia»).

Діяльність «Корпорації польських студентів» охоплювала не лише Київ, а всю Київську губернію та інші прилеглі території, такі як Поділля та Волинь. Вплив організації поширювався не лише на університети, а й на заклади середньої освіти: школи, гімназії, ліцеї тощо. «Корпорація» діяла завдяки членським внескам, однак найбільше коштів приносили різноманітні благодійні заходи, організовані студентами за підтримки аристократії та промисловців.

1921 р. на першому з'їзді колишніх учасників «Корпорації» у Варшаві Владислав Мех так охарактеризував діяльність студентської організації: «Історія "Корпорації" – це історія демократичних суспільно-політичних течій. Ці течії постійно розвивалися і змінювалися, так було і з "Корпорацією", але постійною ниткою була боротьба за свободу від повстання 1863 р., від участи в революційних російських і польських змаганнях, від царської шибениці, заслання та Сибіру до збройної боротьби в польській армії, у військовополонених, до своєї відомої смерти на полі бою чи до розстрілу псевдо вільною владою сучасної Росії. "Корпорація" з'єднала Креси з Польщею, з'єднала Польщу з Україною на засадах демократії, на засадах визнання рівноправности поляків в Україні, визнання і підтримки їхніх

прагнень згідно з гаслом “вільні з вільними”» [161, с. 57]. У процитованому вище виступі Владислава Меха можна прослідкувати патріотично-визвольний характер діяльности «Корпорації», члени якої часто були учасниками боротьби за польську незалежність.

Упродовж 1890–1895 рр. «Корпорацію» розбудовували, а її осередки в університеті та політехнічному інституті об’єдналися, створивши «Київську корпорацію польських студентів». Вона заснувала за навчальними, науковими, літературними, культурними інтересами та самопомочі 26 гуртків («кіл»), які незалежно від суспільно-політичної спрямованости поділили на так званих «червоних» (радикально налаштованих) і «білих» (поміркованих, або консервативних). Зокрема, переважали «червоні», які мали 15–18 гуртків, тоді як «білі» – 7–10.

Далеко не всі шляхтичі завершували своє навчання в університеті. Зазвичай вони навчалися протягом двох-трьох років, а потім покидали університет, бо не могли скласти іспити або їм просто набридало навчання. Більшість студентів обирала одну або дві спеціальності для навчання, тоді як представники шляхетського загалу навчалися на трьох або чотирьох, що утруднювало складання іспитів і вимагало значно більше часу на навчання [333, с. 78]. Наприклад, З. Котюжинський не закінчив навчання на природничому факультеті в Київському університеті. Причиною цього було те, що він надавав перевагу відпочинку і відвідуванню балів та інших розважальних заходів, а не навчанню. Котюжинський у спогадах не приховував розчарування своєю поведінкою в студентські роки в Києві. Проте, як зазначав сам автор, отриманий досвід і наполегливість дали змогу успішно закінчити Харківський університет.

Отже, після здобуття середньої освіти шляхтичі продовжували навчання в університетах або інститутах. Вартість подальшої освіти та рівень необхідної підготовки обмежував коло шляхетських родин, які мали можливість забезпечити подальше навчання своїх синів. У першій половині XIX ст. польська аристократія вищу освіту сприймала як додаткову та необов’язкову. У колах польського нобілітету домінувало переконання, що лише фінансові статки можуть забезпечити

гідний рівень життя. Таке упереджене ставлення до вищої освіти змінилося у другій половині XIX ст. Після репресивних наслідків, спричинених двома національними повстаннями та зростанням престижу освіченості, усе більше шляхтичів починали розглядати вищу освіту як альтернативну гарантію для забезпечення гідного існування. Більшість шляхтичів навчалися в межах Російської імперії, однак були випадки закордонного навчання у Франції, Німеччині, Англії чи інших Європейських країнах. Найпопулярнішими закладами вищої освіти в Київській губернії були Київський університет св. Володимира та Київський політехнічний інститут. Батьки, обираючи напрям навчання для сина, часто зважали на фах, який міг би допомогти у веденні господарства або працевлаштуватися на високооплачувану роботу. Окрім освітньої діяльности, польські студенти виявляли високу соціальну активність у сфері дозвілля, що відігравала важливу роль у формуванні їхньої ідентичності та соціальних зв'язків. Вільний час вони проводили, беручи участь у балах, вечорах та інших формах світського спілкування, де відбувалося відтворення шляхетських норм поведінки та етикету. Популярними розвагами були картярські ігри, відвідини театрів, концертів чи інших культурних заходів. Невід'ємною частиною студентського побуту також були романтичні взаємини, які розгорталися як у межах студентського середовища, так і поза ним, відображаючи як особистісні прагнення, так і соціокультурні очікування, притаманні молодому шляхетському поколінню.

Російська імперська влада усвідомлювала стратегічне значення вищих навчальних закладів як інструменту формування лояльних кадрів, а відтак докладала зусиль для того, щоб підпорядкувати освітній простір ідеологічним засадам імперії. Через навчальні програми, адміністративний контроль і виховну політику університети мали слугувати засобом інтеграції місцевих еліт у загальноімперську систему та поширення імперської ідентичности.

Проте, попри спрямовані на зросійщення заходи та ідеологічний тиск, польське студентство продовжувало залишатися важливою силою національного пробудження та патріотичної мобілізації серед польської шляхти. Від заснування Київський університет св. Володимира мав ліквідувати патріотичний дух польської

молоді та прискорити процес зросійщення Правобережної України, однак брак кваліфікованих фахівців і несистемність у керуванні навчальним закладом призвели до протилежних наслідків. У ньому майже від перших років існування діяли польські таємні товариства, а сам університет став кузнею для багатьох польських політичних і культурних діячів. 1898 р. розпочав свою діяльність Київський політехнічний інститут, завданням якого було забезпечити імперію необхідними кваліфікованими працівниками. Шляхта навчалася не тільки в Києві, а й у Вільні, Петербурзі, Харкові. Також за умови отримання відповідного дозволу та фінансових можливостей батьки відправляли своїх синів на навчання за кордон до німецьких, французьких, бельгійських чи інших університетів Європи.

Отже, освіту чоловіків шляхетського походження визначали передусім фінансові можливості родини та очікування батьків щодо майбутнього їхніх дітей. Едукацію розпочинали з дитинства, де ключову роль у вихованні та навчанні базових дисциплін відігравала мати. У віці семи-восьми років хлопчиків починали готувати до здобуття середньої освіти, для чого залучали приватних викладачів, які відповідали за формування початкових академічних знань і навичок. Особливу увагу приділяли вивченню іноземних мов, зокрема російської, оскільки недостатнє її знання могло стати перешкодою для вступу до навчального закладу. Після завершення домашнього навчання шляхтичі продовжували освіту у світських або духовних закладах. Заможні родини часто надавали перевагу приватному навчанню, організовуючи заняття для своїх синів у межах родинного маєтку. Водночас більшість молодих шляхтичів вступала до гімназій, які функціонували в Києві, Білій Церкві, Умані, Одесі, Львові та інших освітніх центрах. Ці навчальні заклади забезпечували учням широкий спектр знань, необхідних для подальшого здобуття вищої освіти. Вони сприяли не лише інтелектуальному розвитку, а й підготовці майбутньої політичної, адміністративної та наукової еліти, яка відігравала важливу роль у суспільному житті Правобережної України.

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ, СЛУЖБА ТА ВЗАЄМОДІЯ ШЛЯХТИЧІВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ

Дослідження повсякдення чоловіків шляхетських родин не можливе без аналізу господарсько-економічної діяльности, що розкриває важливість маєтку і ведення господарства в житті шляхтича Київської губернії. Після втрати державности та приєднання до Російської імперії польська еліта вимушена була адаптуватися до нових умов існування. Прагнення в послабленні польського впливу в регіоні спонукали імперську владу до утисків та обмежень у володінні й провадженні економічної діяльности для шляхти, адже наявність значних земельних наділів і селян-кріпаків забезпечували фінансові можливості представникам польського загалу домінувати в культурному, політичному та соціальному житті регіону.

Співіснування польської шляхти та українського селянства зумовило взаємовпливи між двома етносоціальними групами, які залежно від історичних обставин могли слугувати як підґрунтям для мирної коегзистенції, так і фактором соціальної напруги, що провокувала конфронтацію та конфлікти. У мемуарній літературі польських шляхтичів відображено приклади доброзичливих взаємин між панством і селянством, свідчення про напруженість і відкриті протистояння, однак архівні матеріали, навпаки, свідчать про значну соціальну напруженість у відносинах між шляхтою та селянством.

Частина польської шляхти, використовуючи своє соціально-економічне становище, прагнула зберегти привілейований статус навіть після скасування кріпосного права. Водночас були й альтернативні моделі співіснування, базовані на принципах взаємної вигоди, адаптації та поступового соціального зближення. Українське селянство, своєю чергою, мало можливість переймати ефективніші методи ведення господарства, а також культурні та поведінкові норми, характерні для шляхетського середовища.

3.1. Організаційно-господарська діяльність власників маєтків

Перший поділ Речі Посполитої 1772 р. ознаменував початок поступового занепаду цієї колись могутньої держави, яка протягом XVIII ст. дедалі більше втрачала свою політичну та економічну стабільність. Державний устрій Польщі другої половини століття позначений системною кризою, що спричинила політичний хаос і безлад. Ці внутрішні проблеми мали не лише внутрішньодержавний характер, але й могли спричинити дестабілізаційні процеси в сусідніх країнах.

Панівне становище в суспільній і політичній структурі Речі Посполитої займала шляхта – соціальний стан, що поєднував представників великих магнатських родів, які володіли значними земельними латифундіями, та малоземельних або ж безземельних шляхтичів. Останні, не маючи власної землі чи достатніх ресурсів для ведення господарства, найчастіше перебували на службі в магнатів, займаючи різні економічні посади, або ж орендували чи були посесорами маєтків.

Магнатська верхівка зосереджувала значну політичну владу, оскільки всі виборні посади – від місцевих адміністративних органів до монарха та сейму – перебували під їхнім безпосереднім контролем. Функціонування сейму визначав принцип *liberum veto*, згідно з яким ухвалення будь-якого законопроєкту вимагало одностайної згоди депутатів [354, с. 21]. Панівне політичне становище польської еліти закріплювало їх господарсько-економічну гегемонію в регіоні, що в майбутньому стане приводом до конфліктів і ворожнечі між польською шляхтою та російським урядом.

Після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) до Російської імперії було приєднано 450 тис. км^2 нової території. Від початку анексії польська шляхта становила значну проблему для російського самодержавства. На колишніх землях польсько-литовської держави існували свої методи та системи управління, які було дуже складно інтегрувати в наявну імперську парадигму. Однак усвідомлюючи всю складність проблеми, російський уряд не почав відразу перебудовувати устрій на

нових територіях, а поступово зросійщував та інкорпорував еліту регіону в систему Російської імперії [34, арк. 5]. Завдяки указу від 27 вересня 1793 р., який гарантував збереження земельних наділів та їх недоторканість, та указам від 20 жовтня і 14 грудня 1794 р., які зрівнювали польську шляхту в правах із російським дворянством, Російська імперія намагалася створити умови, за яких польська аристократія буде відчувати себе захищеною та не чинитиме значного супротиву в приєднанні земель до імперії. Ще до завершення роботи Гродненського сейму (червень – липень 1793 р.), який легітимізував другий поділ Речі Посполитої, російська влада ініціювала процес присяги шляхти на вірність імператриці Катерині ІІ. До 5 квітня 1793 р. низка представників впливових магнатських родів, зокрема Сангушки, Потоцькі та інші, вже склали присягу на вірність російській короні. З огляду на складні міжнародні обставини російський уряд змушений був враховувати можливу реакцію шляхетської верхівки на поділ держави. Установлення російської адміністрації на приєднаних територіях могло спричинити загострення соціально-політичної ситуації, особливо серед еліти суспільства. З метою збереження стабільности шляхта не лише увійшла до складу підданих Російської імперії, а й була офіційно зарахована до стану російського дворянства, що надавало їй відповідні привілеї та правовий статус у новій політичній системі [250, с. 82]. Паралельно з наданням шляхті прав і привілеїв, що прирівнювали її до російського дворянства, самодержавна адміністрація вела цілеспрямовану політику обмеження національно-релігійних і юридичних чинників. Одним із ключових напрямів цієї політики стало поширення на приєднані території загальноросійського законодавства, що фактично нівелювало правові норми Литовських статутів, які російська влада вважала застарілими та такими, що суперечили імперським інтересам. Крім того, значний тиск був на релігійні установи: закриття католицьких і уніатських монастирів, ліквідація навчальних закладів, що діяли при них, а також активне насадження православ’я серед місцевого населення. Особливо масштабною була кампанія примусового навернення уніатів (греко-католиків, які раніше належали до православної традиції) до православної віри. Протягом двох років (1794–1795 рр.) православ’я

прийняли близько трьох мільйонів уніатів, що стало одним із найбільш масштабних релігійних перетворень у західних землях імперії [200, с. 158].

Інтеграція шляхти до загальноімперського устрою тривала протягом усього XIX ст. й складалася з багатьох указів і дій самодержавства в утвердженні своєї влади на колишніх землях Речі Посполитої.

Правовий статус дворянства в Російській імперії був формалізований Жалуваною грамотою дворянству 1785 р., яка закріплювала основні привілеї цього стану та запроваджувала обов'язкову наявність офіційних документів, що засвідчували дворянське походження. З метою організації та контролю над підтвердженням статусу було засновано спеціалізований орган при Сенаті – Герольдію, яка здійснювала нагляд за всіма питаннями, пов'язаними з дворянським становищем, включно з веденням родовідних книг. Процедура подання документів, що засвідчували належність до шляхетського стану, у Київській губернії мала тривалий і нерівномірний характер, часто розтягуючись у часі на десятиліття. У низці випадків представники шляхетських родин виявляли байдужість або зволікали з легалізацією свого статусу, що, ймовірно, свідчить про відсутність нагальної потреби у підтвердженні дворянських прав або про стійкість їх соціального становища незалежно від формального юридичного визнання.

Згідно з даними І. Фундуклея, у період з 1796 р. по 1840 р. до дворянської родовідної книги Київської губернії було внесено 18 312 осіб із дванадцяти повітів. При цьому динаміка реєстрації була нерівномірною. Найбільша кількість шляхтичів – 6 114 осіб (33,4 %) – була зареєстрована в перший десятирічний період (1796–1805 рр.). У наступні десятиріччя цей показник знижувався: у 1806–1815 рр. – 3 065 осіб (16,7 %), у 1816–1825 рр. – 3 569 осіб (19,5 %), у 1826–1835 рр. – 4 830 осіб (26,4 %), і, нарешті, у 1836–1840 рр. лише 734 особи (4 %) [148, с. 193–194].

Шляхетський загал, як і будь-яка суспільна група, не був однорідним. Умовно шляхту, яка володіла земельними наділами, можна поділити на три категорії: аристократія, середня шляхта та дрібна, або малоземельна, шляхта [185, с. 60–61].

Малочисельна, однак надзвичайно впливова аристократія, або магнатерія, мала найвищі позиції серед польського нобілітету. Вона у своїх руках концентрувала значні земельні та людські ресурси, що давало їй можливість впливати на економічне життя в імперії. Магнатерія претендувала на високі військові чини та посади в імперському апараті управління. Саме з найзаможнішими представниками шляхетського загалу російський уряд знайшов певне порозуміння. Після ліквідації Речі Посполитої аристократія не лише не позбулася привілейованого становище, а ще більше зміцнила свої позиції в регіоні. Цим самим російська влада гарантувала собі соціальне та політичне порозуміння з польським нобілітетом.

Кількість земельних наділів, кріпаків і соціальний престиж визначала належність до аристократії, яка також мала вищий і нижчий статус залежно від соціального престижу та кількости економічних ресурсів. Магнатерія була найвпливовішою та задавала тренди і моду в шляхетському суспільстві. Завдяки значним фінансам вона вільно подорожувала світом і мала зв’язки з визначними митцями, науковцями та впливовими політичними діячами Європи.

Середньозаможна шляхта була найбільш неоднорідною групою в шляхетському суспільстві. Найзаможніші її представники могли диспонувати статками, розміри яких були сумірними з аристократією. Однак середня шляхта поступалася магнатерії соціальним статусом і впливом. Своєю чергою, найбідніші представники середньої шляхти мали невеликі маєтки, що нараховували понад сотню кріпаків чоловічої статі. Середня шляхта, на відміну від аристократії, не могла так суттєво впливати на політичні та соціальні процеси в державі, однак могла обіймати державні посади невисокого рангу регіонального значення в повітових інституціях.

Найчисельнішою групою була дрібна, або малоземельна, шляхта. У її власності були малі за розмірами маєтки з незначною кількістю кріпаків чоловічої статі, менше 100 осіб. За підрахунками Д. Бовуа, на території Правобережної України проживало майже 6,5 тис. родин малоземельних шляхтичів [185, с. 205 – 207].

Не всі представники польської шляхти володіли земельними наділами. Безземельна шляхта була найчисельнішою в регіоні. Саме ця група польської шляхти викликала занепокоєння у російського уряду та зневагу польської аристократії. В імперській системі, що орієнтувалася на володіння землею як головний критерій привілейованого статусу, ця категорія шляхти випадала з нормативної моделі. Спроби її інтеграції мали радше експериментальний характер і не супроводжувалися чіткою політичною або правовою стратегією, що створювало численні труднощі у визначенні її ролі в імперській ієрархії.

У процесі діяльности Центральної ревізійної комісії, очолюваної Д.Г. Бібіковим, було здійснено масштабну перевірку легітимности шляхетських прав на території Південно-Західного краю. Результатом роботи комісії стало позбавлення дворянського статусу близько 64 тисяч осіб, яких внаслідок перегляду їхніх правових підстав на належність до шляхетського стану було виключено з родовідних книг. Замість цього, значну частину таких осіб було переведено до категорій однодвірців або міщан, що відображало імперське прагнення до соціального впорядкування та водночас свідчило про жорсткість критеріїв, за якими визначали належність до привілейованих станів. Подібні заходи мали не лише юридичні, а й глибокі соціальні наслідки, оскільки позбавлення шляхетського статусу означало втрату доступу до певних форм економічного, політичного та символічного капіталу [245, с. 60]. Після декларації середньозаможна та шляхетська аристократія намагалися дистанціюватися від своїх колишніх «побратимів».

Шляхта як соціально-політичний стан сформувалася ще за часів давньої Речі Посполитої. Належність до цього стану усвідомлювалася не лише як соціальна чи економічна категорія, а передусім як належність до політичного народу, що відігравав активну роль у державному житті. Зберігаючи єдність навколо польської культури, католицької віри та привілейованого становища в суспільстві, шляхта водночас не була однорідною за національним походженням.

Сарматизм відігравав ключову роль у формуванні шляхетської ідентичности. Ключовим чинником консолідації польської еліти стала сукупність правових і

соціокультурних традицій. У суспільній свідомості Речі Посполитої утвердилося переконання, що шляхту визначає не лише її політико-правовий статус, а передусім специфічний стиль життя, поведінкові шаблони, політичні переконання та інші культурні ознаки. Основою ідеології сарматизму слугувала загальноєвропейська тенденція епохи Відродження до пошуку історичних витоків держав і народів, тісно пов'язана з розвитком історичної думки. Польські історики того часу простежили історичний родовід Польщі до сарматських племен, які, згідно з усталеними уявленнями, мешкали на території країни та стали предками польського народу. Ця концепція закріпила ідею про сарматське походження польської шляхти, що стало важливим елементом її самоідентифікації. Ідеологія сарматизму виконувала інтегративну функцію, об'єднуючи шляхетський стан різного етнічного походження навколо концепту «народ шляхетський (сарматський)». Водночас вона створювала чітке протиставлення шляхти представникам інших соціальних груп. Ця ідеологія сприяла формуванню в шляхетського стану відчуття станової винятковости, а також утвердженню переконання у власній соціальній та моральній перевазі [267, с. 156–157].

Упорядники «Архива Юго-Западнаго края» підкреслювали, що більшість шляхти Правобережної України не була польського походження. Водночас, на їхню думку, не можна всіх дворян регіону зараховувати виключно до нащадків «руського дворянства» [200, с. 1–5]. У своєму складі шляхта Правобережжя об'єднувала вихідців із різних етнічних груп, зокрема поляків, литовців, українців, білорусів, німців і представників інших народів. Наприклад, Є. Чернецький зауважив, що значна частина шляхти Радомишльського повіту Київської губернії походила із 77 білоруських і литовських родів. Більшість із них здобули підтвердження свого шляхетського статусу в Мінській, Віленській, Гродненській та Могилівській губерніях [299, с. 107]. Значна частина непольських представників шляхти зазнала полонізації, проте деякі роди зберігали окремі елементи своїх традицій і релігійну автономію. Це засвідчує складну етнокультурну динаміку шляхетського стану на території Правобережної України.

Одним з основних фундаментів шляхетського домінування в регіоні було володіння значними земельними наділами та селянами-кріпаками. Накопичення значних латифундій у руках польської шляхти Д. Бовуа пояснює наявністю на території Правобережної України кількох давніх впливових русько-шляхетських родів. Також протягом XVII–XVIII ст. ці володіння Річ Посполита активно роздавала поміж елітами як винагороду за вірну службу короні. Яскравим прикладом такого «подарунка» польського короля Станіслава-Августа Понятовського було Білоцерківське староство, яке 1774 р. той подарував Францишку-Ксаверію Браницькому. Як зазначає Є. Чернецький, саме від цього моменту тривало 140-літнє володіння графами Браницькими Білоцерківщиною [298, с. 140]. На початку XIX ст. Браницькі контролювали 189 сіл у Київській губернії, що робило їх однією з найбагатших і найвпливовіших родин у регіоні [255, с. 42]. До впливових польських магнатів належали й Потоцькі, які ще наприкінці XVIII ст. повністю контролювали Уманський повіт. 1797 р. Станіслав Потоцький в Уманському повіті мав у власності 117 населених пунктів [169, с. 20]. До 1830 р. родина Потоцьких на Уманщині поступово втратила монопольні позиції в землеволодінні. Це було зумовлено низкою чинників, зокрема значними фінансовими зобов'язаннями, зібраними протягом XVIII – першої чверті XIX ст., а також розподілом спадщини, який відбувся двічі: спочатку після смерти Станіслава Потоцького, а згодом – після смерти Софії Потоцької [169, с. 22].

Незважаючи на прагнення російського уряду позбавити шляхту земельних наділів після Листопадового та Січневого повстань, польські магнати змогли сконцентрувати значні території у своїй власності. Зокрема, 1885 р. на території Київської губернії нараховувалося 35 родин, які у своїй власності мали земельні наділи площею понад 500 000 десятин. Не завжди володіння перебували у власності однієї особи: їх дрібнили на менші в межах родини. До найбільших землевласницьких польських родів належали: Браницькі (131 747 десятин), Потоцькі (36 210 десятин), Бобринські (32 530 десятин), Шембек (25 183 десятин), Ліпковські (10 502 десятин), Тарновські (9 395 десятин), Любомирські (7 569 десятин) [119, с. 15].

Точний обсяг земельної власности шляхти залишається невідомим через неповну або фрагментарну документальну фіксацію. Архівні фонди, зокрема Державний архів Київської області (ДАКО) та інші архівні установи, зберігають значну кількість справ, присвячених визначенню або перегляду розмірів земельних наділів із метою встановлення відповідного оподаткування.

Значна частина таких документів стосується окремих випадків ревізії земельної власности. Наприклад, у 1875–1893 рр. здійснено перегляд земельних володінь графа Браницького в Київському повіті [37, арк. 5–8], у 1875–1899 рр. – визначення розміру лісових угідь, що належали Тарчевському в с. Межиріччя Черкаського повіту [38, арк. 3–6], а в 1885–1889 рр. – виключення з володінь зруйнованої винокурні Сувчинського в с. Вербовка Таращанського повіту [39, арк. 3–9]. Подібні адміністративні заходи свідчать про прагнення російського уряду контролювати земельну власність шляхти та забезпечити її оподаткування відповідно до державної фіскальної політики.

Маєток відігравав ключову роль у житті польського шляхтича. Як зазначено раніше, не всі представники польської еліти були власниками маєтків, оскільки деякі орендували їх і виконували різноманітні господарські функції. Польська аристократія могла володіти кількома маєтками, серед яких один був основним, де родина проводила найбільше часу. Нам імпонує думка Є. Чернецького, який виокремив три основні функціональні групи шляхетських дворів. Перша група виконувала роль створення елітарної атмосфери. Друга була спрямована на управління та догляд за резиденцією і прилеглими територіями. Третя зосереджена на забезпеченні церемоніально-представницьких функцій [298, с. 313]. Его-документи чоловіків шляхетських родин містять численні описи польських маєтків і садиб, що свідчить про їхню важливу роль у житті шляхти.

У спогадах Г. Улашин зазначає, що шляхетські маєтки в Київській губернії мали відмінності від маєтків в інших регіонах. Він акцентував увагу на консервативності та певній прив’язаності до традицій і забобонів, які втрачали свою актуальність у Королівстві Польському. На відмінність шляхетського побуту та маєтків указує А. Іванський (син). Він стверджує, що родючість чорноземів

давала змогу шляхтичам вести більш заможне життя, що відрізняло їх від представників цієї соціальної групи, які проживали в інших частинах колишньої Речі Посполитої. Також Іванський зауважує, що після посилення утисків російського уряду через поразку Січневого повстання шляхтичі Південно-Західного краю могли набувати земельний наділ лише шляхом успадкування. У результаті протягом сорока років (1865–1905 рр.) польські родини змушені були володіти одними й тими ж маєтками без можливости їх купівлі або продажу, що, на думку Іванського, негативно впливало на психіку шляхетської спільноти Правобережної України. Окрім регіональних відмінностей, Іванський зазначає, що польські маєтки мали суттєві відмінності на сільському тлі, що, на його думку, стало однією з причин соціальних протиріч і антипольських настроїв серед українських селян [153, с. 340, 344].

Г. Улашин у спогадах подає докладний опис родинного маєтку в Копіюватій та його систему опалення: «У центрі маєтку було нежитлове і непобілене приміщення, яке називали пшигрубніком, без стелі або зі стелею, поступово звуженою до димаря, верх якого виходив вище даху (у нашому, українському, типі були кілька димоходів, зазвичай не менше двох). Житлові кімнати розташовано вінком навколо цієї потовщеної стіни. З нього топили всі хатні печі: над отвором із дверцятами, як правило, із заліза, в які закладали паливо, як правило, солому. <…> У нашій хаті, наприклад, їдальня і спальня батьків опалювалися з передпокою (перехідна кімната між ними опалювалася печами з двох згаданих кімнат). З їдальні загоряла вітальня і “сіра кімната”, а з гардеробної – дитяча і гардеробна, в якій також був камін» [159, с. 36]. Поступово наприкінці XIX та на початку XX ст. шляхтичі починають забезпечувати свої володіння електрикою. 1903 р. до Київського начальника поштово-телеграфного округу надійшло звернення від Генріха Казимировича про встановлення електричного освітлення на млині в с. Прусах Васильківського повіту, який перебував у власності Владислава Браницького [1, арк. 7–12].

У досліджуваний період серед польської аристократії спостережена тенденція до створення парків або прогулянкових алей на території власних

маєтків. Яскравими прикладами цього є парк «Олександрія», закладений Францішеком-Ксаверієм Браницьким у 1784–1786 рр. для своєї дружини, а також «Софіївський парк» в Умані, заснований Станіславом Щенсним Потоцьким 1796 р. на честь своєї нареченої Софії.

Водночас із масштабними парками заможної аристократії на території Київської губернії протягом XIX ст. створено менші парки при шляхетських садибах. Наприклад, у с. Левське, яке належало родині Даховських гербу Лодзя, було закладено англійський парк. У с. Ліщинівка садиба Генрика Лозінського була оточена невеликим парком. У с. Синиця при маєтку маршалка Кременецького повіту Стефана Єловіцького також було облаштовано парк. У с. Ставище, що перебувало у володінні графів Браницьких, було засновано парк, частина якого виконувала функцію ботанічного саду з оранжереєю, де вирощували екзотичні рослини, зокрема бананову пальму [178, с. 11–39]. У спогадах Л. Ліпковський згадує про парк у с. П'ятигорах доповнюючи їх фото на яких видно наявність ставка та невеликих споруд у ньому (див. додатки: 8, 9 [157, с. 129–130]).

Згодом шляхетські маєтки зазнавали поділу на менші володіння, щоб задовільнити спадкові потреби нащадків шляхетських родин. Іноді через фінансові складнощі шляхтичі були вимушені продавати частину або навіть усі свої володіння, щоб забезпечити гідне існування собі та своїй родині. Відображення цих процесів можна знайти як в архівах, так і в спогадах шляхтичів. Батько А. Іванського Ян мав у власності два села в Київській губернії – Ольшанку та Сорокотяги. У нього було троє синів, яких потрібно було забезпечити фінансами, та дочка, якій потрібен був посаг. 1855 р. він вирішив продати більший і кращий маєток у Соротягах, а гроші розділити між своїми дітьми. Ольшанку він також поділив між своїми синами [153, с. 109]. Г. Улашин, описуючи родинний маєток у Копіюватій, зазначає, що село було поділене на дві частина: одна належала його дідові Леонарду Улашину, а інша – його братові Каєтану Улашину [159, с. 35–36]. Леонард Ліпковський ділив із братом село П'ятигори. У перші роки перебування в селі він був вимушений проживати в маєтку брата Зигмунда. Згодом, коли у П'ятигорах Леон побудував власну резиденцію, він переїхав до неї [157, с. 125].

Питання утримання маєтку набуло актуальности після поразки Січневого повстання. Російська адміністрація повстання використала як привід для посилення боротьби з польським впливом. Указ від 10 (22) грудня 1865 р. унеможливлював купівлю поляками земельної власности. Також представникам польського походження заборонено дарування та заповіти земельних наділів. Отже, успадковувати майно можна було лише по прямій лінії. З. Котюжинський з неприхованим обуренням і розчаруванням описує це рішення російського уряду: «Це було прагнення якнайшвидше позбутися польських власників, а ще точніше – оголошення війни польській власності шляхом юридичного, поліцейського та економічного переслідування» [155, с. 111]. Цей указ діяв до 1905 р. і значно ускладнював шляхті ведення господарської діяльности, а також створював умови для втрати земельної власности поляків. У грудні 1884 р. полякам було заборонено здавати в оренду нерухому власність більш ніж на 12 місяців, вони втрачали право застави всього майна за межами міста, а також право забезпечення своїх боргів за майном. 1891 р. було видано ще один указ, що обмежував земельні операції польських поміщиків – він забороняв довічно передавати маєтки у володіння іншим полякам. Із 1886 р. для придбання власности потрібно було отримати спеціальний дозвіл від генерал-губернатора, що ще більше ускладнювало цей процес для польських землевласників. У травні 1899 р. вийшов указ, яким дозволено польській шляхті, яка вела сільський спосіб життя, тобто чиншова шляхта, придбати земельну ділянку не більше 60 десятин на одну родину. Однак польські землевласники надалі залишалися обмежені у придбанні нерухомого майна [77, арк. 2]. Лише 1905 р. було скасовано більшість обмежень на торгівлю землею. Люди «польського походження» отримали право купувати землю будь-якими способами, окрім землі власників «непольського походження», тобто росіян.

Варто зазначити, що господарською діяльністю в маєтках займалися чоловіки. Вони відповідали за всі економічні, соціальні та інші аспекти володіння та господарювання у приватній власності. Однак були випадки, коли жінка переймала на себе роль керівника маєтком. Це було після смерти чоловіка або через небажання або невміння відповідно керувати господарством. Маршалек

Уманського повіту Стефан Єловецький не любив вирішувати господарські питання у своїх маєтках, надаючи перевагу подорожам. Він часто відвідував Відень, залишаючи свої володіння без належного нагляду. Дружина Антоніна була змушена просити порад у Генріка Ліпковського, батька Леона, як у питаннях економічних, так і в господарських. Як зазначає автор спогадів, усі отримані рекомендації пані Єловецька дуже швидко втілювала в життя. Іноді жінки керували від імені чоловіка [157, с. 78]. А. Іванський (син) згадує про Катажину Ліпковську, яка вміло керувала економічною діяльністю в маєтку, але в такий спосіб, щоб не образити почуттів чоловіка чи не принизити його гідности [153, с. 360]. Такі випадки жінок-управлінців у XIX та на початку XX ст. радше були винятком із правил, ніж звичайною практикою.

Попри індустріальні та економічні зміни впродовж досліджуваного періоду, сільське господарство було панівним видом господарської діяльности на шляхетських володіннях. Обробіток землі від кінця XVIII до другої половини XIX ст. не був інноваційним, його проводили традиційними методами. До скасування кріпацтва селяни забезпечували фільварки безкоштовною робочою силою. Орали зазвичай у червні перед посівом озимини. Для цього запрягали пару коней, які проходили поле вздовж і впоперек, формуючи відповідні борозни для насіння. Посів був ручним, здебільшого виконуваний жінками. Восени орали для ярого посіву, який намагалися закінчити якнайшвидше – до настання холодів. Сіяли переважно пшеницю, овес, жито, гречку тощо [255, с. 99–100]. Використовували інструменти власного виробництва, які робили місцеві ковалі та майстри. Інструмент, виготовлений на фільварках, шляхтичі здавали в оренду, що було додатковим джерелом прибутку. Із розвитком інфраструктури та появою залізничного сполучення між Києвом та Одесою в регіон почали завозити вдосконалені знаряддя праці. Наприклад, селяни в Київській губернії почали використовувати дерев’яні плуги, привезені німецькими колоністами до Херсонщини. Ці плуги мали систему регуляції глибини утворюваної борозни та значно спрощували спосіб обробітку землі. Також у регіоні почали частіше використовувати інструменти з Англії та Америки, однак вони були не такими

ефективними, як німецькі [157, с. 221]. На думку А. Іванського (сина), технологічні інновації в сільському господарстві швидше потрапляли до Київської губернії, ніж до Королівства Польського. Як приклад він наводить широке використання парових плугів у регіоні перед початком Першої світової війни. Завдяки цьому приладу можна було значно швидше та якісніше обробляти ґрунт, що давало змогу мати більші врожаї, ніж у західніших регіонах імперії [153, с. 342]. Польська еліта все частіше використовувала парову та машинну техніку в обробітку землі. За приклад вони брали США, де широко використовували трактори та інші сільськогосподарські автомобілі, що збільшувало прибутки землевласників. Важливим чинником, який спонукав шляхтичів використовувати новіші технологічні системи, було поступове подорожання найманої праці. Вона в перспективі могла бути менш вигідною, ніж придбаний паровий двигун чи трактор, що зменшувало кількість працівників і давало змогу заощадити [135, с. 3–4]. Використання парових плугів не могло витіснити більш традиційних методів обробітку землі. Доказом цього може слугувати дискусія на тему використання коней чи волів при обробітку землі в Київській губернії, яку можна знайти в польській пресі за 1906 р. [122, с. 3].

Значна кількість зубожілого селянства, залученого до роботи у фільварках, створювала сприятливі умови для шляхти здавати в оренду не лише сільськогосподарський інвентар, але й робочу худобу. Зокрема, у середині XIX ст. на володіннях родини Браницьких у Васильківському повіті значна кількість селян належала до категорії так званих «піших», тобто тих, хто не мав власної робочої худоби. Це зумовлювало високий попит на оренду тяглової сили, що, своєю чергою, ставало основним джерелом прибутку маєтків повіту. Наприклад, фільварки, розташовані в селах Митниця та Кодаки, щорічно приносили Браницьким 3500 руб. прибутку, з яких майже 3000 руб. було отримано саме від здавання в оренду робочої худоби [255, с. 126].

Окрім сільського господарства, шляхта починає перетворювати свої володіння на промислові підприємства. На території Київської губернії 1840 р. функціонували: винокурні заводи (648), шкіряні заводи (32), пивоварні заводи (14),

свічні заводи (7), цукроварні (3), миловарні заводи (2), маслоробні заводи (1) [245, с. 389]. У Російській імперії цей процес набирає обертів у другій половині XIX ст. з поступовою індустріалізацією. 1879 р. на території Київської губернії було 573 фабрики, які виготовляли продукцію вартістю на 62 534 000 руб., та працювало 34 103 осіб. У Волинській губернії функціонувало 726 фабрик, які виготовляли продукцію на 10 825 000 руб., та працювало 8 272 осіб. У Подільській губернії працювало 592 фабрики, які виготовляли продукцію на 29 411 000 руб., та працювало 19 871 осіб. Наведені статистичні дані свідчать, що, попри меншу кількість фабричних підприємств у Київській губернії порівняно з іншими губерніями Південно-Західного краю, вартість виготовленої продукції була вищою та більше було задіяно робочої сили. Цукрові підприємства були найприбутковішими 41 931 000 руб., тютюнова 1 549 000 руб. та шкіряна 1 275 000 руб. [134, с. 5–6]. Можна простежити динаміку зростання цукрових фабрик порівняно з першою половиною XIX ст. Яскравим свідченням динаміки промислового виробництва в Київській губернії протягом XIX ст. є значне зростання його економічного потенціалу. Якщо в 1840-их рр. губернія займала передостаннє місце за рівнем промислового розвитку серед українських губерній, то наприкінці століття вона вийшла на перше місце. Обсяг виробленої промислової продукції досяг 69,4 млн руб., що свідчило про активну індустріалізацію регіону, розвиток фабрично-заводського виробництва та зростання капіталовкладень у промисловий сектор.

Представники шляхетських родин відігравали важливу роль у розвитку промислового виробництва на Правобережній Україні. Їхні зусилля, спрямовані на вдосконалення застарілих методів використання фільваркових ресурсів, сприяли становленню та активному розвитку промислової сфери в регіоні. А. Іванський (син) намагався максимально вдосконалювати ведення господарства в с. Рижавка. Як він зазначає, гордістю була трансформація господарювання в лісі. За сприяння новопрацевлаштованого лісничого Адама Шишковського Іванський відкрив пилораму. Були встановлені безпосередні торговельні відносини із закордонними фабриками. Також налагоджено співпрацю з місцевими підприємствами шляхом

продажу будівельних матеріалів і готових деталей для меблів. Непридатні залишки деревини для уманських шляхтичів продавали як дрова. Усі ці заходити перетворили лісництво на прибуткове джерело фінансів. А. Іванський із метою відновлення зрубаних дерев насаджував нові рослинні культури в с. Колодисте та Рижавка. Загальна їх площа – 400 га [153, с. 353].

Виробництво горілки було надзвичайно поширеним у шляхетських маєтках і становило важливу складову їхнього господарства. Завдяки високому попиту виготовлення і реалізація цього алкогольного напою приносили значні прибутки. Вартість одного відра горілки становила 25 копійок, що робило її доступною для широких верств населення та сприяло масовому поширенню. Конкуренція між шляхтичами у цій сфері була досить гострою, що спонукало їх до активного будівництва корчем уздовж основних шляхів та поблизу сусідніх маєтків. Окрім внутрішнього ринку, горілку також експортували за кордон. Зокрема, Л. Ліпковський зазначає, що він знайшов у родинних записах факти продажу цього напою до Молдови, що свідчить про міжнародний характер торгівлі горілкою [157, с. 213].

Упродовж XIX ст. цукрова промисловість стала одним із найприбутковіших і найпоширеніших напрямів підприємницької діяльности шляхти Київської губернії. З. Котюжинський у спогадах зазначає, що активно поширювати її почали в 1830–1840 рр. Серед перших шляхетських родин, які зробили значний внесок у становлення та розвиток цукрової промисловости на Київщині, були Браницькі, Бобринські, Потоцькі та Санґушки [155, с. 26–27]. Оскільки отримати дозвіл на виїзд за кордон для здобуття спеціалізованих знань було доволі складно, польські землевласники переймали досвід підприємців із Литви. Зокрема, у Гродненській губернії, в маєтку Кароля Шапковського, при цукроварні були організовані спеціальні курси, що надавали відповідну професійну підготовку фахівцям цієї галузі [137, с. 5].

Л. Ліпковський зазначає, що до 1830–1840 рр. цукор не відігравав значної ролі в повсякденному харчуванні населення. Його здебільшого використовували у виробництві кондитерських виробів, а також як добавку до чаю, який у той час

сприймали переважно як лікувальний засіб. Натомість для підсолодження напоїв частіше застосовували мед. Однак із середини XIX ст. ситуація змінилася: популяризація вживання чаю та кави значно підвищила попит на цукор. Важливу роль у цьому процесі відіграло поширення виробництва бурякового цукру, що зробило цей продукт доступнішим. До 1840 р. основним джерелом виробництва залишалася цукрова тростина, яку імпортували з Англії. Впровадження нової технології переробки цукрових буряків спричинило стрімке зростання кількости підприємств, спеціалізацією яких було цукроваріння, що сприяло розвитку відповідної галузі промисловости [157, с. 212–213].

До 1850 р. більшість шляхетських маєтків, що займалися цією промисловістю, були невеликих розмірів і використовували простіші системи варіння цукру, а для вичавлювання бурякового соку задіювали фізичну силу селян, що було ефективно до скасування кріпацтва. У часописі «Rolnik Ukraiński» подано опис типової цукроварні при шляхетському маєтку в першій половині XIX ст.: «Будівля була зібрана з хмизу та глини. Обладнання включало пилораму та промивальну установку. Дві гідравлічні преси з ручними насосами, які приводилися в рух робітниками за допомогою важелів» [135, с. 5].

З. Котюжинський розпочав свій шлях у цукровій промисловості 1853 р. з управління двома цукроварнями. Свою продукцію він продавав місцевим рафінеріям. Для розширення ринків збуту та налагодження нових торговельних зв’язків Котюжинський здійснив низку подорожей до Москви та Петербурга. Перша подорож відбулася 1853 р., де він на московській біржі демонстрував свій продукт. Завдяки іншому методу виготовлення цукор його та інших підприємців Південно-Західного регіону був дуже популярним. Він мав темніший колір, що на вигляд було гіршим порівняно з білішим російським, однак цукор, виготовлений в Україні, був солодшим [155, с. 28].

Наближення Кримської війни спричинило зміни в цукровій промисловості. Більшість російських підприємців усвідомлювали, що війна з Англією та Францією неодмінно спричинить морську блокаду Російської імперії, тому ціни на цукор почали стрімко зростати. На цій хвилі страху переривання логістичних ланцюгів

Котюжинський почав продавати не тільки власну цукрову, а ще й п’ять інших сусідніх підприємств до Петербурга. Однак у столиці імперії кружляли чутки про можливу угоду із США, яка мала забезпечити Росію необхідними продуктами в разі війни з Англією та Францією. Котюжинському вдалося отримати аудієнцію в міністра внутрішніх справ Бібікова, який запевнив його, що угода буде неодмінно підписана, тому Зигмунд, не зволікаючи, продав усі свої цукрові підприємства за значно завищеними цінами. Після закінчення війни шляхтич продовжував займатися цукровою промисловістю, будуючи цукрову фабрику в Яроповичах. Проте після Січневого повстання він полишив підприємницьку діяльність, присвятивши себе юриспруденції [155, с. 34–40].

Перші значні та швидкі фінансові успіхи деяких шляхтичів заохочували інших спробувати свої сили в цукровій промисловості. Однак скасування кріпацтва 1861 р. спричинило закриття багатьох малих цукрових шляхетських підприємств, адже фізичну працю селян потрібно було замінити на машинну. Придбання обладнання вимагало відповідних знань і значних фінансових можливостей, бо більшість необхідного приладдя привозили з-за кордону. Також для нього потрібно було будувати нові будинки та приміщення, що ще піднімало кошт переходу на нові способи виготовлення цукру. Ситуація погіршилася із впровадженням 1862 р. російським урядом обмежень на взяття кредитів для осіб польського походження [155, с. 25–26]. Про невдалу спробу інвестування в цукрову промисловість у 1860-их рр. згадує у спогадах Леон Ліпковський, який разом із братом Пйотром та іншими двома шляхтичами – Юзефом Ярошиньським та Казиміром Собаньським створили цукрову спілку, яка мала придбати та розбудувати цукроварню в с. Краснопілці, однак сформованого капіталу не вистачило на забезпечення відповідним обладнанням. Вони продали цукроварню, а новоутворену цукрову спілку трансформували в акціонерне товариство [157, с. 122].

Попри фінансові труднощі цукрова промисловість розвивалася і була популярною на Правобережній Україні та загалом у Російській імперії. На початку XX ст. у Київській губернії працювало 75 цукрових підприємств [153, с. 343]. Окрім збільшення кількости цукроварень, стали вищими їх продукційні

спроможності. Перші парові фабрики, які виготовляли від 50 до 100 пудів цукру на рік, на початку ХХ ст. давали пів мільйона пудів [157, с. 214].

Виготовлення та продаж цукру залежали від багатьох чинників. У № 33 часопису «Kresy» розміщена стаття, у якій докладно розписано причини підвищення ціни на цукор у 1906 р. У Київській губернії один пуд (16,3 кг) цукру подорожчав від 5 до 65 коп., у Волинській – від 5,5 до 25 коп., у Подільській – від 6 до 30 коп. Як свідчить наведена інформація, на Київщині було найбільше подорожчання цукру. Автор статті називає декілька ключових причин підвищення цін. Перша полягала у збільшенні заробітної платні працівникам на цукрових підприємствах. Друга – у страйках на залізниці, які значно ускладнили логістику не тільки виготовленого цукру, а й достави необхідних матеріалів для роботи фабрик, як-от вугілля. Третя причина полягала у значній кількості опадів, що ускладнювало збір буряків та їх транспортування до залізниць. Стаття доводить, що попри збільшення кількости та технічного вдосконалення цукрових підприємств, було багато чинників, які впливали на їх роботу.

Однією з найважливіших господарсько-економічних подій Київської губернії та загалом Правобережної України у XIX – на початку ХХ ст. були Київські контрактові ярмарки, відомі як Київські контракти. Вони відігравали ключову роль у розвитку економічного життя регіону, сприяючи активному товарообігу, залученню капіталів та розширенню підприємницької діяльності: «На самісінький-но Поділ – всенький Київ оживає. Готелі переповнені вщерть, на Хрещатику сила-силенна люду, що ледві на тротуарах умістяться, то тут, то там мальовничі постаті “контрактовичів” у польських кунтушах та високих шапках. Польський “кермаш” та балі, живий рух на біржі, в банках, в клубах, в “цукрових сферах”. Це – контракти за останні роки перед світовою війною. Війна, а далі революція – поклали їм край» [203, с. 4].

До третього поділу Речі Посполитої контракти польської шляхти було перенесено 1774 р. зі Львова в Дубно. Після ліквідації польсько-литовської держави Дубно опинилося близько до новоутвореного кордону, тому 27 вересня (7 жовтня) 1797 р. вийшов «высочайший указ» Павла I про перенесення місця

проведення контрактового ярмарку до Києва. 15 січня 1798 р. відбулося урочисте відкриття перших контрактів на Подолі, супроводжуване церковними відправами та процесіями [143, с. 48].

Контракти в Києві зазвичай починали 6–8 січня, що збігалося з давнім київським хрещенським ярмарком, запровадженим у XVI ст. королем Сигізмундом І. Зазвичай контракти тривали місяць – орієнтовно до 8 лютого. Деякі шляхтичі значно довше затримувалися в Києві для вирішення своїх справ. Наприклад, Теодор Ячевський не вмів добре вести господарчу діяльність. Він був не зібраним та потребував більше часу для вирішення своїх справ, тому контракти для нього тривали від січня до березня [150, с. 296–297]. Підготовку до проведення контрактів розпочинали задовго до їх початку. Дату закінчення могли змінювати залежно від погодних умов, чисельности з'їзду тощо. Від самого початку проведення контракти мали виразно шляхетсько-польський характер. Про це зазначає у спогадах Ф. Вігель: «Контракти – це ніби шляхетська біржа, що на неї у певний час року, приїжджала шляхта задля різних договорів, чи то щоб придбати або продати маєтки, чи щоб віддати капітал у позику тощо». На польсько-єврейську значну присутність нарікав російський кореспондент часопису «Русскій странникъ». Він писав, що контракти не дають підстав стверджувати, що росіяни домінують у регіоні, адже скрізь чутно польську мову, продають товари, привезені з Варшави та інших регіонів [119, с. 14–15].

Київські контракти були важливою подією в житті польської шляхти. Т. Бобровський нарікав, що той, хто хотів жити з комфортом у Києві, мусив брати все необхідне із собою [150, с. 331]. На контракти брали силу-силенну речей. Обов'язково на сані клали купу грошей у мішках і скринях, також брали векселі та інші цінні папери. За всіма цінними речами стежила охорона та прислуга. Простий люд дивувався багатству польських землевласників, але, як писав Г. Улашин, у скринях було більше бігуса, ніж золота [159, с. 48]. У подорож до столиці губернії шляхтичі брали членів родини, різну прислугу (лакеїв, кухарів тощо).

У той час у Києві функціонувало два готелі. Через брак достатньої кількости готелів шляхтичі були змушені шукати альтернативні місця квартирування.

Заможніші представники польського нобілітету мали в Києві відведені кватири чи будинки, у яких вони проживали під час проведення контрактів. Наприклад, родина Браницьких мала квартиру на вул. Рибальській. Згодом вони придбали будинок, розташований на вул. Спаській безпосередньо на Подолі [255, с. 327–328]. Менш заможні шляхтичі орендували оселі, зазвичай робили це в одного і того ж орендаря. Батько Л. Ліпковського попросив сина, який навчався у Києві, винайняти для нього будинок купця Маліновського, до якого він приїхав з іншим сином Пйотром і кухарем на час контрактів [156, с. 113]. Для економії коштів декілька шляхетських родин винаймали одне помешкання для всіх. Як писав Алекс Гроза, так було не тільки дешевше, а й приємніше проводити час у колі рідних та [152, с. 27–28].

1805 р. до Києва на контракти прибуло 1 178 чиновників і дворян обох статей і 2 979 осіб прислуг, 311 купців і ремісників і 327 осіб прислуг, загалом 4 795 осіб [265, с. 18]. Також на контракти брали із собою посуд, одяг, прикраси та цінні папери. Іноді під час мандрівки до Києва шляхтичі могли полювали, тому брали рушниці та собак. Порядок на Подолі забезпечувала велика кількість жандармерії [152, с. 29].

На контрактах у Києві було укладено багато торговельних та економічних угод: про купівлю або продаж майн, закупівлю сировини, інструментів тощо. Система придбання та продажу в Контрактовій залі, яку Крашеський називав «серцем Подолу», була дуже розвиненою, й у ній можна було вирішити не тільки фінансові, але і юридичні питання. Про це у спогадах згадує Л. Ліпковський: «При вході до контрактової зали мій батько зустрів знайомого, який запропонував йому придбати три фільварки з родючими ґрунтами та лісами: Стрижавку, Тихе і Плутинець, що належали графині Ледоховської. Мій батько, ознайомившись із планами, одразу вирішив їх купити. Коли ця новина поширилася серед присутніх капіталістів, ще до того, як батько пройшов із одного кінця зали до іншого, у нього вже були наявні гроші для сплати всієї оціночної суми, а місцеві юристи негайно оформили всі формальності купівлі-продажу. Через відсутність банків така система була типовою для здійснення майнових транзакцій» [157, с. 114]. Контракти в Києві були влаштовані так, щоб в одному місці можна було вирішити максимальну

кількість питань, пов’язаних із придбанням чи продажем майна. Окрім залагодження фінансових питань, шляхтичі купували різні продукти чи вироби. На площі перед контрактовим будинком було безліч магазинів і закладів, у яких відвідувачі могли придбати різноманітні продукти харчування, одяг, знаряддя праці тощо [152, с. 28–30]. Продукти на продаж везли з різних кінців країни і закордону. Із кожним наступним роком на ярмарку все частіше можна було зустріти продукцію іноземного виробництва. Зокрема, 1881 р. 31 % від усіх проданих товарів склали іноземні. Найпопулярнішими видами продукції були промислові, ювелірні, галантерейні товари, тютюн та одяг [121, с. 15–16]. Також продавали різні споживчі товари. Наприклад, у родині Іванських була традиція: на контрактах купувати ікру, цукерки, оселедці та річний запас чаю [153, с. 31].

Контракти в Києві від свого відкриття 1798 р. до і закриття 1917 р. пройшли шлях трансформацій і змін, спричинених суспільно-політичними процесами в Російській імперії. Контракти «реагували» та «підлаштовувалися» до різних змін і викликів. Пожежа на Подолі 1811 р., війна з Наполеоном, Листопадове повстання, Кримська війна, Січневе повстання, скасування кріпацтва та інші події мали свій відбиток на Київські контракти. Однак саме реакція російського уряду на Січневе повстання мала найбільш негативні наслідки для шляхтичів, що позначилося на їх господарській діяльності, а заразом і на контрактах. У багатьох его-документах можна знайти згадки про згасання та зниження активности на київських контрактах. Наприклад, З. Котюжинський наголошував, що ще 1861 р. на контрактах було відносно легко отримати кредит цукровому підприємцю порівняно з пізнішими роками [155, с. 65–66]. Л. Ліпковський із жалем згадує загальне зниження польської активности в Києві та регіоні, що, звичайно, позначилося на проведенні контрактів [157, с. 113–114].

Відвідувачі Київських контрактів 1881 р. зауважили зміну їх характеру з ярмаркового на з’їзди цукрових промисловців і комерсантів. Було перенесено час проведення тогорічних контрактів із кінця січня на 13 лютого – 5 березня, аргументуючи це завершенням фабричного циклу виготовлення цукру. Саме в цей період було найзручніше проводити перемовини та подальшу торгівлю. Порівняно

з попереднім роком вартість перевезених товарів була нижчою. 1881 р. продукції було на 1 445 043 руб., що на 731 247 руб. менше порівняно з 1880 р., однак було більше учасників – 2 809 осіб, що на 1 107 більше порівняно з минулим роком. Також було трикратне зростання кількості умов та їхньої вартости: 1880 р. – 1 682 000 руб.; 1881 р. – 5 336 000 руб. Це зростання пояснюють значним збільшенням умов у цукровій промисловості [121, с. 15–16].

На початку XX ст. контракти в Києві, попри складні економічні та соціальні реалії, продовжували свою діяльність. У часописі «Dziennik Kijowski» (№ 37) можна прочитати аналіз київських контрактів, що проходили наприкінці 1905 р. та на початку 1906 р. «Контракти, завершені минулого тижня, виявилися набагато жвавішими, ніж очікувалося. З'їзд "контрактовиків", незважаючи на загальну стагнацію, був досить численним; окрім землевласників, орендарів і цукроварів, прибуло значно більше, ніж у минулі роки, сільськогосподарських офіціалістів та інших осіб, які шукали роботу й заняття. Через заворушення та занепад економічного життя в країні в багатьох господарствах і цукрових заводах скоротили штат офіціалістів. Усі ці люди, які залишилися без посад, з'їхалися до Києва в надії знайти роботу» [118, с. 2–3]. Окрім значної кількости офіціалістів та інших шукачів роботи, на цих контрактах у Києві значно більше придбано вугілля для цукрових підприємств. Це, своєю чергою, заохотило їх придбати власні вантажні вагони, що мали полегшити та пришвидшити логістику вугілля до підприємств. Напередодні Першої світової війни ситуація погіршилася. Про зменшення кількости учасників контрактів у Києві 1914 р. написали в часописі «Rolnik Ukraiński». Окрім меншої кількости відвідувачів, автор тексту визнав більший вплив цукрової промисловости на характер проведення ярмарків. Поступово, але невпинно контракти в Києві перетворювалися на з'їзд цукрових промисловців [135, с. 8]. Про це також писали і в інших польських часописах, наголошуючи на зменшенні кількости операцій продажу-купівля маєтків. Через поширення цукрового промислу значно зросла вартість землі, на якій можна було вирощувати буряки. Автори часопису «Dziennik Kijowski» повідомляли, що за гектар землі, придатної до вирощування цукрових буряків, пропонували 500 руб.

Так земельні наділи було сконцентровано в руках заможних підприємців, що мало негативні наслідки для середніх і дрібних землевласників Київської губернії [132, с. 3].

Київські контракти відігравали важливу роль не тільки в економічному, а й інших аспектах життя польської шляхти Правобережжя. Важко уявити контракти без балу чи гучних гулянь шляхтичів. На контрактах шляхта не тільки відпочивала, а й налагоджували соціальні зв'язки з представниками інших шляхетських родин. Цьому сприяла сталість розташувань торгових місць, які з року в рік займали ті самі купці та торговці з різних міст. А. Гроза зазначав, що на контрактах шляхтичі прагнули видаватися іншими, кращими, ніж вони були насправді. Автор спогадів зауважує, що не всі могли досягти поставленої мети, іноді це був зворотний ефект [152, с. 35]. Київські контракти стали місцем розповсюдження пліток, жартів та історій. Про любов до цього виду інформації можна знайти записи в его-документах шляхтичів. Наприклад, Т. Бобровський згадує, що на контрактах 1844 р. жвавий інтерес викликала інформація про можливе одруження Мічеслава Потоцького з Емілією Швейковською [150, с. 309].

Матримоніальний аспект був присутній у більшості некомерційних заходів на контрактах. Іноді саме на контрактових балах дівчата вперше виходили у світ, демонструючи свою вроду та світські навички. Для юнаків контракти слугували гарною нагодою отримати досвід не тільки в укладанні договорів, а й удосконалення соціальних навичок. У шляхетських колах того часу переважала така ідея: «щоб надати їм витонченості та вишуканості вищого світу, а також для зав'язування знайомств і налагодження зв'язків» [159, с. 56]. Так старше покоління свідомо використовувало Київські контракти для соціального виховання дітей. Для деяких шляхтичів зустрічі на контрактах стали щорічною традицією та єдиним місцем, коли вони могли разом зібратися та обговорити важливі питання [152, с. 34]. Важко переоцінити значення проведення Київських контрактів для польської шляхти, адже вони мали не тільки господарсько-економічне значення, а й суспільне та культурне.

Окрім контрактів, у Києві діяло ще 5 щорічних ярмарків: на Хрещатику, що проходив у перший день великого посту (обіг товарів сягав до 7 тис. руб.), Миколаївський – 9 травня (6 тис. руб.), Троїцький (11 тис. руб.), Петропавлівський (9 тис. руб.), Успенський – 15 серпня (6 тис. руб.) [143, с. 50]. Усі вони за масштабами та значенням для польської шляхти поступалися Київським контрактам. Однак ці ярмарки мали вплив на регіональну торгівлю, в якій брали активну участь польські землевласники.

Протягом XIX ст. різні об'єднання, товариства, спілки та ін. поступово набирали впливу на ведення сільського господарства. Їхнє утворення зумовлене прагненням скооперуватися для представлення та захисту власних інтересів, особливо після скасування кріпацтва. І. Шандра в дослідженні «Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.)» виокремлює два основні напрями діяльности сільськогосподарських товариств: представницький і науково-просвітницький. Перший полягав у висвітленні власних інтересів на державному рівні та захисті своїх прав. Завдяки зібранням та з'їздам вони обговорювали нагальні потреби, що допомагало колективно вибудовувати власну позицію, яку висували в державних і громадських установах. Другий сприяв розвитку та вдосконаленню ведення сільського господарства. З цією метою проводили різноманітні експедиції та екскурсії, організовували просвітницькі лекції та семінари, на яких обговорювали найновіші методи господарювання. Також надавали консультації та поради для вирішенні різних питань, пов'язаних із сільськогосподарським промислом [176, с. 186–192].

Зенон Фіш – один з ініціаторів та очільників Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловости – основну мету діяльности організації вбачав в об'єднанні польської шляхти для зміцнення її суспільно-політичної позиції та запобігання поступової втрати авторитету і впливу в державі. Фіш наголошував на тому, що польський нобілітет сконцентрований на власних, індивідуальних потребах адже змушений самотужки протистояти уряду. Така діяльність, на його думку, мала негативний ефект для загального добра шляхетської спільноти, тому він прагнув об'єднати впливових і здібних шляхтичів

в одне товариство, яке змогло б координувати їх діяльність на Правобережній Україні. Зенон Фіш усвідомлював, що російський уряд не дасть дозволу функціонувати такій організації. Для запобігання незадоволення самодержавства було вирішено створити товариство, яке на позір буде займатися сільськогосподарською діяльністю, однак також просуватиме польські ідеї та відстоюватиме шляхетські права. За взірець було взято Сільськогосподарське товариство в Королівстві Варшавському. Отже, окрім офіційних цілей подібних організацій – представницьких і науково-просвітницьких, польські поміщики свідомо виокремлювали для себе ще й ті, які були приховані від російської влади.

Для опрацювання статуту 1861 р. з трьох західних губерній до Києва приїхали шляхтичі: Зенон Холовіньський, Зигмунд Котюжинський, Едвард Хамца, Леон Модзелевський, Емерик Маньковський, Володимир граф Броел-Платер, Леонард Янковський і Мечислав Пашковський. Зигмунд Котюжинський разом із Леонардом Янковським були головними редакторами статуту товариства. Ігнацій Фудаковський мав досвід роботи у Сільськогосподарському товаристві в Королівстві Варшавському, тому допомагав порадами в написанні статуту. З. Котюжинський у спогадах наголошує, що під час редакції статуту організації керувався засадами, які мали згуртувати всіх шляхтичів Правобережної Україна, а також позбуватися тих положень, які могли викликати підозри чи неприязнь у російського уряду. Уже на етапі написання статуту З. Котюжинський наголошує на утворенні в сільськогосподарському товаристві двох груп зі своїми цінностями та ідеалами. Холовінський, Грабовський і Фудаковський належали до групи промисловців, які на перший план своєї діяльности висували фінансові інтереси, що шкодило загальному «духу» шляхетського загалу. Крашевський, Фіш, Прушіновський і Плуг були представниками національної ідеї, відстоювали розвиток і зміцнення польської культури та ідентичности в регіоні. Цей поділ у товаристві був умовним і не мав значних негативних наслідків для його діяльности. Після опрацювання проєкт товариства було представлено місцевій владі та на шляхетському з'їзді [155, с. 71–74].

1874 р. було затверджено статут Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловости. Новоутворена організація мала 8 відділень у трьох західних губерніях, 1900 р. їхню кількість було збільшено до 13. Товариство брало зобов'язання проводити практичні і теоретичні заняття, заохочувати офіціалістів та інших підприємців грошовими винагородами чи медалями й дипломами, надавати поради у веденні господарства та представленні своїх інтересів у судах. У міру накопичення матеріалу виходив щорічно часопис «Земледѣліе» («Rocznik Rolnicze»). У виданні публікували праці автори з різних країн. Наприклад, З. Котюжинський, подорожуючи Європою, домовився з двома німецькими агрономами – Стоецкхардтом (Stoeckhardt) та проф. Рау (Rau) – про написання статей [155, с. 81].

Окрім Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловости, важливу роль у гуртуванні польських землевласників і підприємців відіграло Уманьско-Липовецьке сільськогосподарське товариство, докладний опис структури і діяльности якого в мемуарах подає А. Іванський (син). Організація була створена після війни Російської імперії з Японією. Засновниками та основними діячами товариства були поляки. За своє існування товариство мало трьох очільників: Бенедикта Тишкевича, Владислава Подгорського і Тадеуша Флорковського. Інструкторами здебільшого були молоді агрономи з Королівства Польського. Уманьско-Липовецьке сільськогосподарське товариство отримувало фінансування з оплачуваних послуг (надання інструкцій, порад, посередництва у придбанні інструментів і насіння) та членських внесків. Як зазначає А. Іванський (син), товариство об'єднало великих землевласників і нечасто допомагало дрібнішим. Учасники товариства часто організовували спільні відвідини великих маєтностей, щоб ознайомитися з використанням нових приладів, засобами і методами проводження господарства.

Кульмінацією діяльности Уманьско-Липовецького сільськогосподарського товариства було проведення Уманської сільськогосподарської виставки. Цей захід тривав 9 днів – від 26 серпня до 3 вересня 1910 р. У дослідженні І. Кривошея та

О. Гончарова відзначають унікальність цієї виставки від інших подібних заходів у Південно-Західному краї Російської імперії, що полягала в значній перевазі представників польського шляхетського загалу над російськими землевласниками. На організацію виставки було витрачено 23 900 рублів. Загалом було представлено 37 павільйонів, 17 із яких були обставлені експонентами, а 15 займав комітет виставки. За 9 днів виставку відвідало 34 783 осіб. Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство поширювало діяльність на Київську (Уманський, Липовецький, Звенигородський, Таращанський повіти) та на Подільську (Балтський і Гайсинський повіти) губернії [197, с. 13].

Шляхетський загал недолюблював, коли один із їхніх представників завдяки своїм умінням і навичкам досягав фінансових успіхів. Заздрощі спонукали розпускати плітки чи висміювати невеличкими поетичними віршиками. Наприклад, про Ернеста Рохожиньського створили невеликий вірш:

«Гетьман за виглядом,
Козак за родом,
Бич для шляхти,
Єврей за фахом».

У ньому задекларовано протиставлення гетьманського, тобто войовничого, вигляду та поставі проти його згубної для шляхти господарської діяльности. А. Іванський (син) наголошує, що це порівняння є великим перебільшенням: попри скрупульозність і рішучість у фінансових питаннях, Е. Рохожиньський не протидіяв шляхті та не намагався нікого ошукати, навпаки – відзначався дбайливістю та увагою до підлеглих, фінансово підтримував публічні ініціативи. Автор спогадів пов’язує появу цього докірливого поетичного твору із заздрощами та викликаною нею ненавистю до Ернеста Рохожиньського, який був дуже вмілим підприємцем і керівником [153, с. 381].

Отже, господарська діяльність шляхтичів у маєтках протягом досліджуваного періоду мала ключове значення для забезпечення панівного становища в регіоні. Завдяки розумінню цього російська адміністрація зуміла забезпечити собі підтримку серед найзаможнішого прошарку польської еліти,

гарантуючи їй збереження прав і захист майна. Паралельно з цим імперська влада розпочала поступовий процес інкорпорації новоприєднаних територій Правобережжя. Листопадове та Січневе повстання ставали зручними виправданнями для самодержавства в посиленні утисків і боротьбі з домінацією польського землеволодіння. Польська шляхта була вимушена змінюватися та адаптуватися до нових реалій, що безпосередньо позначилося на її господарській діяльності. Викликом для польських землевласників стало скасування кріпацтва, що змусило їх переглянути спосіб ведення господарства. Традиційні моделі господарювання почали поступатися новим, які полягали в перетворенні маєтку на промислове підприємство з виготовлення продукції. Найпоширенішим і найприбутковішим видом господарської діяльности протягом XIX ст. було цукроваріння. Попри свою високу вартість і технічну складність, цукрові підприємства ширилися Правобережною Україною, не оминувши й Київської губернії. В его-документах польського нобілітету є значна кількість інформації, пов'язаної з розвитком і поширенням цього виду промислу в шляхетському середовищі. Виняткового значення та цінности набувають Київські контракти, які організовували від 1797 р. до 1917 р. На них вирішували найважливіші економічні питання та встановлювали нові торговельні зв'язки. Незважаючи на господарську складову, контракти також відігравали важливе значення і в інших аспектах шляхетської присутности в регіоні. Починаючи від другої половини XIX ст., для захисту прав та інтересів польські землевласники починали створювати різного роду спілки, об'єднання, товариства тощо. Їхню діяльність постулювали як виключно господарського спрямування, однак вона мала й неофіційний національний підтекст, який мав згуртувати шляхетський загал.

3.2. Шляхтич на приватній та державній службі

Одним із наслідків приєднання територій колишньої Речі Посполитої до Російської імперії був процес інкорпорації польської шляхти в імперську систему управління. І. Кривошея виокремив три основні шляхи інкорпорації польської еліти до російського суспільства: по-перше, через легітимацію їхніх прав та

прирівнювання польської аристократії до російського дворянства; по-друге, службою в російській армії та при імперському дворі; по-третє, через укладання шлюбів вихідцями із впливових російських аристократичних родин [231, с. 22].

Для забезпечення соціальної та економічної стабільности в прикордонному регіоні самодержавство проводило флексибільну політику компромісів, завдяки якій удалося залучити польський нобілітет до адміністративного керування Південно-Західного краю. Адже відчутною проблемою новоприєднаних земель була неспроможність самодержавства забезпечити відповідними чиновниками для їх керування. Російський уряд установлював у губернських містах генерал-губернаторів, які зазвичай були росіянами, та розміщував війська, які мали забезпечувати порядок. Однак для повітових міст бракувало чиновницьких кадрів, які знались б на специфіці правової та судової системи регіону, оскільки на Українському Правобережжі був чинний ІІІ Литовський статут (прийнятий 1588 р.). у такий спосіб імперська влада залучала польську шляхту до адміністративного управління Правобережною Україною.

Із метою залучення шляхтичів до адміністративного управління регіоном 6 лютого 1797 р. було видано два укази. Згідно з першим указом, на шляхетських зібраннях – сеймиках – обирали трьох або чотирьох шляхтичів на головні судові посади. Другий указ передбачав збереження польських назв посад: маршал, хорунжий та ін. Також збережено назви трьох повітових судів: підкоморський, земський і ґродський. Отже, хоч і трансформовані, але шляхетські зібрання були збережені в Російській імперії. Також було закріплено статус польської мови як основної для повітових і підкоморських судів. У головних судах польську мову використовували на рівні з російською. А. Шевчук наголошує, що імперська влада намагалася не повернути старі традиції річпосполитської судової системи, а створити своєрідну гібридну. Створювали образ, ніби шляхтичі й надалі проводять сеймики, обирають своїх представників до судових інстанцій, судочинство ведуть польською мовою, судова система базована на ІІІ Литовському статуті. Водночас були зміни, які мали запровадити контроль Російської імперії над судочинством у регіоні.

Згідно з прийнятими указами, судових посадовців і маршалків обирали на шляхетських зібраннях терміном на три роки. Обрані кандидатури затверджував губернатор, що змінювало традиції Речі Посполитої, де судді були безстроковими та самі формували кадровий склад [312, с. 42]. 14 жовтня 1799 р. видано указ, згідно з яким на посаду маршалка призначали пожиттєво. Однак 1802 р. імператор Олександр скасував рішення попередника, повернувши їй виборність. Як зазначає Д. Бовуа, це не заважало деяким шляхтичам бути переобраним і перебувати на посаді десятки років. Для цього польський нобілітет міг використовувати корумпованість російського уряду. Наприклад, Т. Бобровський у спогадах зазначає, що посаду судді можна було придбати в М. Писарєва, очільника губернської канцелярії за правління генерал-губернатора Бібікова. Вартість посади залежала від прибутковости та престижу повіту від 300 до 600 рублів [150, с. 289].

Російська влада прагнула забезпечити лояльність місцевого нобілітету завдяки збереженню виборчої системи заснованої на базі сеймової конституції 1768 р. Право голосу на зібраннях отримували шляхтичі, які мали спадкове, заставне чи пожиттєве право на володіння землею, королівські маєтності чи володіння за емфітевтичним правом. Ця категорія польської шляхти, а також представники чоловічої статі їх родин отримували право голосу на сеймикових зібраннях. Право бути обраним надано тим, хто відповідав майновим і віковим вимогам. Шляхтич мусив бути маєтним і досягти 23-річного віку, щоб висувати свою кандидатуру для голосування [312, с. 44]. Коли декілька претендентів отримували однакову кількість голосів, спірне вирішення вирішували за допомогою вузлів. Один із кандидатів брав по хустині в руку, одна з яких мала вузол. Інший претендент двічі тягнув хустку: він перемагав, якщо вдавалося витягти двічі поспіль тканину з вузлом; якщо ні, то вони мінялися ролями, після чого перемагав той, хто витягнув більше хустин із вузлами [155, с. 50].

На початку XIX ст. шляхетство на Правобережжі володіло низкою особливих прав і привілеїв. Представники цього стану збиралися на депутатські зібрання, де на засіданнях обирали місцевих чиновників – підкоморіїв, возних, хоружих, суддів, підсудків, засідателів, а також керівників пошти й поліції. Ці органи

самоврядування суттєво впливали на організацію місцевого регіонального життя. Шляхетські депутати формували річний кошторис земської розкладки в губернії, обговорювали питання землеволодіння та банківської діяльности, організовували утримання громадських магазинів, рекрутські набори, створювали освітні та культурні установи, а також використовували своє право подання звернень до вищих органів влади з громадсько-політичних питань [267, с. 28–31].

Як зазначено, у кожному повіті було по три суди. Земський суд розглядав цивільні справи, ґродський – кримінальні справи, підкоморний реєстрував нотаріальні акти, пов'язані із земельними питаннями. У земському суді працювали суддя, двоє асесорів та секретар. Ґродський суд був трансформований у російську поліційну дільницю зі зміною назв посад на російський лад. Очолював дільницю справник, якому були підпорядковані три засідателі. Підкоморський суд складався з підкоморія, якому допомагав коморник. Робота повітових судів була поділена на три щорічні сесії: перша – від 8 січня до Страсного тижня, друга – від Святої Трійці до 27 червня, третя – від 2 жовтня до 18 грудня. Не мала змін платня працівників судових установ: як і в часи Речі Посполитої, вони не отримували фіксованої оплати за свою роботу, їх забезпечували за традиційною моделлю [312, с. 42–44].

У Київській губернії було 12 повітів, тому 36 судів мали працювати в губернії. Проте 19 жовтня 1798 р. Павло I видав розпорядження про ліквідацію судів у Васильківському, Уманському та Черкаському повітах. Основною причиною була мала кількість шляхтичів. За даними російського уряду, в Київській губернії було 511 представників родової шляхти та 1 181 орендар. Загалом 1 692 особи, які могли посідати посади в повітових судах. У Волинській губернії проживало 4 680, а у Подільській – 4 654, що в чотири рази більше, ніж у Київській. Однією з причин цієї ситуації було скупчення значних земельних наділів в окремих польських аристократичних родів: Потоцькі, Вороничі, Любомирські, Жевуські та ін. Через накопичення скарг селян 1804 р. було відновлено діяльність судів у всіх повітах. Для забезпечення працівників залучали шляхтичів із сусідніх повітів або навіть губерній. Ситуація з кількістю землевласників у регіоні значно покращилася після смерти Щенсного Потоцького 1805 р. [169, с. 57].

Шляхетські зібрання та система управління Правобережною Україною, балансуючи між імперськими прагненнями та локальними інтересами польської шляхти, функціонували до 1860-их рр. Їх використовували для фіскальної ефективности та військових рекрутів. Листопадове повстання прискорило процес ліквідації російським урядом шляхетське свавілля в регіоні. Після 1831 р. право участи в зібраннях зберегли шляхтичі, які мали понад 100 «душ» у своїй власності. Право голосу надано тільки тим представникам польської еліти, які не менше 10 років служили у війську чи працювали в суді. За даними Пам'ятної книжки Київської губернії, 1856 р. 797 шляхтичів брало участь у зібраннях, із них право голосу мало 490 осіб [144, с. 196]. Після Січневого повстання було остаточно покладено край шляхетським зібранням.

У спогадах З. Котюжинський описує одні з останніх зібрань 1858 р.: «Це були вже передостанні так звані "шляхетські вибори", тобто з'їзд громадян 12 повітів Київської губернії, які мали право голосу. Кожен, хто володів більше ніж 100 "душ" (так тоді обраховувалася земельна власність), а також мав науковий диплом або перебував на державній службі чи був обраним на посаду, міг брати участь у голосуванні. Ті ж, хто не мав 100 "душ", мали право створювати колективний голос – на кожні 100 "душ" припадав один голос. Отже, це був мінімальний ценз, що надавав виборче право. Тогочасний з'їзд, очевидно, вже відчував, що певні ознаки вольности супроводжували новий уряд і нові наміри Олександра II» [155, с. 50].

Загалом Котюжинський у щоденнику наголошує на марних надіях польського суспільства до змін на краще з приходом до влади Олександра II. Шляхтичі вірили, що він дослухається до їхніх прохань і за його царювання буде послаблено політику утисків проти польської присутности та впливу на Правобережній Україні.

Не маючи 30-ти років та ще не одружившись, З. Котюжинський не прагнув бути обраним на будь-яку державну посаду. Проте він зазначав, що йому було цікаво довідатися, скільки міг би отримати прихильних голосів, тому не заперечував, коли його ім'я під час голосування на шляхетському зібранні потрапило до списку кандидатів на посаду директора філії одного з Державних

банків у Києві. Після непростого голосування Котюжинський був обраний на посаду очільника банку. Однак генерал-губернатор І. Васильчиков повідомив, що не може затвердити його кандидатуру, оскільки для роботи на цій посаді потрібно мати стаж роботи на державній службі щонайменше три роки. Попри певне іронічне та неприязне ставлення до шляхетських зібрань та до державних посад, можна спостерегти, що З. Котюжинський усе ж таки був не проти стати директором банку. Цей приклад зайвий раз демонструє прихильне ставлення до державних, особливо керівних, посад шляхетського середовища в другій половині XIX ст. [155, с. 50-51].

Окрім державної служби, польська шляхта була залучена до російського війська. Військова служба здебільшого була покликанням дрібного та середньопомісного дворянства. Шляхтичі вступали на службу лише тоді, коли вона давала або обіцяла більший зиск, ніж доходи від маєтку, або ж коли фільварок ділили між численними спадкоємцями [177, с. 88]. Представники польської аристократії також служили у війську, нерідко обіймаючи високі офіцерські посади. Зокрема, за патентом імператриці Катерини II 1793 р. граф Станіслав Потоцький (1782–1831), син Станіслава Щенсного та Юзефіни, отримав чин корнета лейб-гвардії Кінного полку, проте справжню військову службу розпочав лише 1803 р. За тривалий час служби Потоцький здобув значну кількість відзнак і нагород, зокрема орден св. Володимира, золоту шпагу «За хоробрість», орден св. Анни (2-го ступеня з діамантами) за доблесть у битві під Бородіно, орден св. Володимира, а після битви під Лейпцигом – орден св. Георгія. Також він був удостоєний прусського ордена Червоного Орла, австрійського ордена Леопольда та баварського ордена Максиміліана та Йосипа [231, с. 23–24].

1852 р. було видано указ про запровадження військової повинности в південно-західних губерніях імперії. Згідно з цим розпорядженням, польські землевласники, які володіли маєтками із чисельністю понад сто «душ», були зобов’язані направляти своїх синів на військову службу після досягнення ними 18-річного віку. Юнаки складали іспити, за результатами яких їх розподіляли у військові частини. Шляхтичі, які успішно проходили випробування, отримували

чин підпрапорщика або юнкера та розпочинали службу в армії. Тих, хто не складав іспит, зараховували до рядових, але зберігали дворянські права. Добровольці, які виявляли бажання служити, мали певні привілеї: вони могли самостійно обирати полк і рід військ, однак також повинні були скласти іспит. Було створено регламентований перелік вимог для прийняття осіб дворянського походження на військову службу. Згідно з цими положеннями, до військової служби допущені особи, які досягли віку не менше 16 років, мали моральне та фізичне здоров'я, а також відповідний рівень інтелекту. Мінімальний зріст кандидатів становив 2 аршини 3 вершки. Крім того, претенденти зобов'язані були здобути належний рівень освіти: завершити повний навчальний курс у гімназії або університеті, що підтверджували відповідні документи. За відсутності документів кандидат мав складати спеціальний іспит у корпусному штабі. Шляхтичів, які не змогли надати необхідних документів або не склали іспит, до служби в армії не допускали. У таких випадках вони могли бути направлені для підготовки в навчальні підрозділи, такі як карабінерні полки, артилерійські бригади, саперні батальйони, або ж у війська окремих корпусів (Кавказького, Оренбурзького, Сибірського) чи Фінляндські лінійні батальйони [177, с. 89–90]. Розпорядження 1852 р. викликало неабияке занепокоєння у шляхетському середовищі. Батьки розпочали шукати різні обхідні шляхи, які б дали змогу їхнім синам уникнути або полегшити військову повинність. Батько А. Іванського (батько) мав шістьох синів. Двох із них, які досягли віку, придатного для військової служби, він вирішив відправити до військових навчальних закладів, щоб уникнути призову до армії. З цією метою батько відвіз двох братів, Едварда та Генріка, до Петербурга, де залишив їх під опікою довіреної особи, яка мала допомогти їм підготуватися до вступу в навчальний заклад. Однак усе пішло не за планом: Едвард провалив іспити, а Генріка зарахували до Кадетського корпусу за державний кошт. Це автоматично зобов'язувало його після завершення навчання відслужити обов'язковий термін у війську. Після смерти імператора Миколи I 1855 р. розпорядження Бібікова було скасовано, що дало можливість «визволити» Генріка з Кадетського корпусу. Батько сплатив навчання сина, а потім 1856 р. звернувся з проханням відрахувати його з

навчального закладу. Того ж року Август вирушив до Петербурга, щоб забрати брата. Із прикрістю він зазначив, що польська мова Генріка помітно погіршала – після тривалого перебування в російському середовищі той почав у своїй мові використовувати російські слова [153, с. 80–82].

Задля уникнення чи звільнення з військової служби нерідко давали хабарі. Пані Анела прагнула звільнити свого коханого Антошя від рекрутської служби. Для цього вона звернулася по допомогу до Кеджіцького, передавши йому 3 тис. руб. За ці гроші він мав забезпечити звільнення юнака зі служби, а залишок залишити собі. Використовуючи свої зв'язки, Кеджіцький знайшов офіцера, відповідального за рекрутинг шляхтича, і підкупив його, щоб той посприяв звільненню юнака зі служби [150, с. 325].

Наявність військового звання значно підвищувала суспільний авторитет шляхтича, зміцнюючи його позиції в соціальній ієрархії. Проте імперська лояльність польської шляхти зазнала суттєвих змін унаслідок польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр. Ці події спричинили політичну напруженість і послаблення взаємин, що поступово призвело до скорочення представництва польської шляхти у вищих офіцерських званнях [231, с. 22]. Незважаючи на це, до самого кінця існування Російської імперії польські офіцери продовжували служити в її армії.

Досліджувати історію великих маєтків неможливо, оминаючи тих людей, завдяки яким функціонували та прогресували поміщицькі господарства. Фільварки не могли працювати без адміністрації та сільськогосподарських робітників. Матеріальне життя двору, як і культурне, мистецьке, освітнє та наукове середовище, значною мірою залежали від праці численних робітників. До цієї групи належали всі, для кого поміщик був роботодавцем на постійній, довгостроковій, сезонній або тимчасовій основі.

Модель соціально-професійної структури працівників була схожою в більшості маєтків, але не ідентичною. Основні відмінності зумовлені рівнем заможности господаря, його суспільним статусом, розташуванням маєтку та історичним контекстом. Економ стогектарного маєтку й економ

багатосотгектарного господарства могли належати до абсолютно різних соціальних груп.

У невеликих маєтках працівники виконували різноманітні обов'язки, тоді як у більших їхні функції були чітко розподілені між окремими службовцями. Наприклад, у малому господарстві економ і ровець могли одночасно виконувати адміністративні та технічні завдання, тоді як у великому маєтку були додаткові категорії працівників – бухгалтер, писар, спеціалісти з окремих напрямів [335, с. 365–367].

У складі працівників маєтків були представники всіх соціальних верств. Найбільшу групу становило селянство, причому працівниками могли бути як бідні, так і заможні селяни, які шукали додаткового заробітку. Меншу частку складала шляхта, яка займала різноманітні посади – від нижчої адміністрації до робітничих місць. Представники міщанства, зазвичай ремісники, також відігравали важливу роль у господарствах. Вища адміністрація та технічний персонал здебільшого походили з інтелігенції.

Адміністрування було поширеним видом господарської діяльности серед шляхти. До цієї сфери долучалися не лише безземельні чи малоземельні шляхтичі, а й власники маєтностей, які прагнули збільшити свій капітал. На відміну від середньозаможної та дрібноземельної шляхти, представники польської аристократії рідко займалися безпосереднім управлінням господарством, передаючи значні земельні володіння в посесійне користування менш заможним шляхтичам. На початку XIX ст. в уманських володіннях Потоцьких у посесійному володінні перебувало 85 % населених пунктів (130 із загальної кількості). У період з 1801 р. до 1809 р. контроль над володіннями здійснювали шість посесорів: Непокойчицький (39 населених пунктів), Трзцинський (41), Паславський (42), Ясинський (2), Ярчевський (2) та Квілінський (3) [53, арк. 243–245].

Засвідчено випадки, коли представники польського нобілітету допомагали іншим польським землевласникам у веденні господарства. Наприклад, дядько А. Іванського (сина) Владислав Іванський вважав, що шляхетська земельна власність є фундаментальною основою домінування польського впливу в регіоні,

тому зробив оборону та розвиток польських маєтків на Правобережній Україні ціллю свого життя. Коли він дізнавався про труднощі чи занепад якогось шляхетського маєтку, то намагався допомогти власнику в його відновленні. Іноді він навіть не обмежувався рекомендаціями й виконував адміністративні функції.

А. Іванський (син) у спогадах наводить список господарств, яким допоміг його дядько: Хоркувка, яка належала родині Котовіча, Одайпіль – спадкова власність від Яна Ліпковського, Жабніце – Орпішевського та Козятин – Вашіутиньського. При реструктуризації маєтку в Козятині Владиславу допомагав інший шляхтич – Вінсент Хоєцький. В Одайполю Іванський перейняв певні функції опікуна над сином Яна Ліпковського Маріаном. Допомагаючи іншим у веденні господарства, Іванський не забував про ведення власного маєтку в Ольшанці. Також він вів активне соціальне життя, беручи участь у роботі Польського Виборчого Комітету [153, с. 378].

Після запровадження обмежень на придбання земельних наділів польською шляхтою (відповідно до указів від 10 липня 1864 р., 10 грудня 1865 р. та 27 грудня 1884 р.) та надання росіянам пільгових умов для їхнього отримання, управління маєтками могли використовувати як засіб збереження польського впливу на колишні втрачені володіння. У таких умовах польські землевласники намагалися зберегти контроль над економічними та соціальними процесами в регіоні, використовуючи механізми оренди, опосередкованого управління або залучення довірених осіб. Це сприяло підтримці національної ідентичности та культурного домінування польської шляхти в регіоні, незважаючи на імперську політику зросійщення та обмеження прав неросійських еліт.

Одним із виявів такого впливу стала ситуація з опікунством над малолітніми російськими дворянами, які набули земельні наділи та маєтки за пільговими умовами. Усе частіше саме представники польської еліти отримували право опіки над цими маєтками, що створювало загрозу для реалізації імперської політики зросійщення. Така ситуація привернула увагу російського уряду, і в серпні 1884 р. було ухвалено рішення про посилення державного контролю над призначенням опікунів для малолітніх дворян російського походження, які отримали земельну

власність на пільгових умовах. Відповідне доручення було надано предводителям дворянства Київської губернії, що свідчить про намагання імперської адміністрації мінімізувати польський вплив на місцеве землеволодіння та закріпити домінування російських еліт у регіоні [34, арк. 5].

Адміністрування земельних наділів вимагало значних теоретичних і практичних навичок, тому знайти відповідного працівника на цю посаду було нелегкою справою. У № 43 «Dziennika Kijowskiego» опубліковано статтю, в якій автор «Trzaska» проводить огляд скарг працедавців і працівників. Власники земельних наділів скаржаться на брак практичних навичок в адміністраторів та управлінців, попри здобуту освіту в них зазвичай бракує практичних навичок для керування господарством. Шляхтичі стверджували, що адміністратори не розуміли тонкощів і специфіки регіональних особливостей ведення господарчої діяльности, що могло призводити до непоправних помилок: «Виявляється, що дуже часто людина, яка теоретично цілком підготовлена – чи то в питаннях господарства, чи адміністрації – робить неприпустимі помилки! Неправильно продуманий сівозмінний цикл поглинає значні кошти, а через хибні засади, не реалізовані на практиці, знижує рентабельність маєтку, відкидаючи його назад. Неправильно спланована і невдало проведена справа, скажімо, щодо сервітутів або судових процесів, що виникають на цьому ґрунті, не лише спричиняє матеріальні збитки, але й створює небезпечні прецеденти, що можуть завадити розвитку маєтку в майбутньому» [139, с. 2–3].

Окрім цього, на керівних посадах у маєтках зазвичай були шляхтичі, які брали активну участь у різноманітних товариствах та організаціях, що нерідко спричиняло відволікання від своїх господарських обов’язків. До агрономічних упорядників у землевласників теж були зауваження. Зазвичай вони були безвідповідальними та байдужими до своєї роботи, що могло значно нашкодити господарству. Своєю чергою, адміністратори та управлінці також висловлювали своє незадоволення землевласниками, зокрема наголошували, що власники маєтностей вимагають від них значно більше, ніж вони можуть та зобов’язані виконувати. Також вони скаржилися, що попередні адміністратори не мали

відповідної освіти та кваліфікацій, що призвело до виснаження ґрунту, і як наслідок – зменшення врожайности та прибутку від нього. Землевласники вимагають від них швидких результатів, яких неможливо отримати на занедбаних землях. Також адміністративні працівники скаржилися, що землевласники скупі в придбанні нового інвентаря, добрив, ремонті й побудові господарських приміщень. Автор статті в «Dziennikowi Kijowskiemu», підсумовуючи, зауважив, що проблеми між працедавцями та підвладними мають подібний характер не тільки в селах у маєтках, а і в містах, тому закликав шляхтичів не зациклюватися на крайніх негативних рисах людей, а бути більш шляхетними та благородними. Він також зазначив, що не буде зайвий раз описувати підлабузництво до керівництва, охарактеризувавши цю рису загальнодержавною, яка притаманна для всіх верств суспільства [139, с. 2–3].

1906 р. у Києві польські офіціалісти та цукрові підприємці вирішили об’єднати свої зусилля та створили Спілку офіціалістів, які працюють у сільському господарстві та цукровій промисловості (Związek oficjalistów, pracujących w rolnictwie i przemyśle rolnym na Rusi). Засновниками Товариства та авторами статуту її діяльности були Ян Ліпковський, Ігнацій Лабецький, Міколай Шагявський та Стафан Вінніцький. В уставі зазначено цілі та завдання Спілки: створення Посередницького Бюро для розгляду спірних питань і прийняття до організації нових учасників, створення посередницького суду, відкриття Бюро допомоги, організація різноманітних тематичних курсів і навчань для підвищення кваліфікації, відкриття бібліотек і читальних залів, допомога в отриманні медичної допомоги тощо. Також Спілка допомагала і могла бути посередником при закупівлі різноманітних добрив, інструментів, насіння та інших необхідних засобів для ведення сільськогосподарської діяльности й цукрової промисловости. Усіх учасників Товариства поділено на реальних членів, підтримувальних, протектів і почесних. Реальним учасником могла стати повнолітня особа будь-якої статі та національности й віросповідання, яка працює в сільському господарстві. До підтримувальних учасників належали ті, які сплачували не менше 1 % зі свого заробітку на користь спілки. За це вони отримували дорадчий голос на зібраннях

Товариства. Протектами могли стати працедавці, які сплачували 5 % від суми, сплачуваної своїм офіціалістам. Вони також отримували право дорадчого голосу на зібраннях. Почесними членами ставали за надані послуги Спілці в її діяльності. У правах їх прирівняно до реальних членів організації. Керівництво обирали на три роки на загальних зібраннях усіх членів Спілки, які мали виборче право. 1906 р. Товариство нараховувало 1 324 члени, з яких 835 були представниками сільського господарства, 226 – цукрових підприємств, 41 – лісництва, винокурних заводів – 28, 19 – підприємства з виготовлення борошна та 21 – з інших. На 26 жовтня 1906 р. було зібрано 734 746 руб., що склало 627,95 руб. на одного учасника Спілки [373, с. 4–5]. У № 7 «Dziennika Kijowskiego» за 1907 р. було опубліковано звіт першої зустрічі спілки, яка відбулася 4 січня 1907 р. у клубі «Ogniwo». На ньому було презентовано бюджетний стан обороту готівки (товариство отримало 2 555 руб. 18 коп., а витратило 2 505 руб. 63 коп.), до наступного лютневого зібрання затверджено бюджет у розмірі 1 700 руб. Обговорено дії з нав'язування контактів із Товариством взаємної допомоги працівникам. Ліпковського та Шанявського було обрано делегатами для встановлення відносин між організаціями. Після завершення основної частини зібрання обговорено розширення діяльности товариства на інші міста регіону. Вирішено провести зібрання членів організації в Умані, Ольшані, Бершаді, Новій Ушиці, Проскурові та Старокостянтинові. Так Спілка офіціалістів, які працюють у сільському господарстві та цукровій промисловості, маючи фінансове підґрунтя та підтримку фахівців, розширювала свою діяльність, що покращувало умови праці для офіціалістів та цукрових підприємців.

Отже, представники польської шляхти задля збереження власних привілеїв і соціально-економічного положення пішли на співпрацю з російським урядом, який використовував державну службу як інструмент зросійщення та інтеграції Правобережної України. Польська еліта на початку XIX ст. володіла низкою прав та привілеїв. Представники цього стану брали участь у депутатських зібраннях, на яких обирали місцевих посадовців, зокрема підкоморіїв, возних, хоружих, суддів, підсудків, засідателів, а також керівників поштової служби та поліції. Крім того,

вони мали право на звернення до вищих органів влади з громадсько-політичними ініціативами. Окрім державної служби, польська шляхта була також залучена до військової служби в російській армії. Здебільшого військова кар'єра приваблювала представників дрібного та середньопомісного дворянства. Шляхтичі вступали до війська лише за умови, що військова служба забезпечувала або обіцяла вищі доходи порівняно з прибутками від маєтку, або ж у випадках, коли фільваркове господарство ділили між численними спадкоємцями, що призводило до зменшення особистих земельних володінь. Російський уряд у військовій справі вбачав елемент зросійщення польської еліти, однак після двох національних повстань була підірвана довіра до шляхти, що зменшило її кількість у війську, особливо в офіцерському складі.

Окрім державної служби, польська еліта могла себе реалізовувати в приватній сфері. Адміністрування відігравало значну роль у господарській діяльності шляхетського стану та було одним із поширених засобів економічного забезпечення. До цієї сфери були долучені не лише безземельні або малоземельні шляхтичі, для яких управлінська діяльність ставала основним джерелом доходу, а й заможні власники маєтків. Останні розглядали адміністрування як засіб оптимізації господарських процесів і примноження власного капіталу: вони брали активну участь в управлінні як власними володіннями, так і маєтками інших землевласників. Отже, адміністративна діяльність шляхти сприяла розвитку економічних відносин і підвищенню ефективности господарювання в регіоні.

3.3. Етносоціальні аспекти взаємодії польської шляхти з українським селянством Київської губернії

Господарська діяльність у маєтках великих і малих землевласників здебільшого була сконцентрована на обробітку землі, лісництві та тваринництві. У праці в маєтку використовували працю селян-кріпаків, які були одним із визначних елементів в успішності введення господарства. Відносини між польською шляхтою та українським селянством, попри значну та тривалу історію співіснування, були складними та конфліктними.

Аналіз рецепції українського селянства шляхтою слід розпочати з висвітлення описів українського села в его-документах. Сільська місцевість у спогадах постає як добре доглянута, чиста та охайна. Відносно польських сіл українські були більші, але розташовані далі одне від одного. Церква була майже в кожному селі. А. Іванський (син) у спогадах захоплювався мальовничістю українських сіл, протиставляючи їх брудним і невиразним містам: «Села загалом були дуже мальовничі. Хати, хліви та свинарники були майже без винятку “глиняними”, тобто побудованими з глини, яка була змішана з половою, ретельно побіленими, покритими соломою з гарною стріхою та зубчастими боками, їх оточували сади переважно з вишневих дерев, що додавало їм краси, особливо в пору цвітіння»; «Міста мали інший характер, ніж села <...> вони брудні, восени та навесні вони були по вуха в багнюці, а влітку були оповиті хмарами пилу» [153, с. 339–340].

Дослідник слов’янських мов Г. Улашин у спогадах записав перелік неполонізованих імен українських селян. Чоловічі: Андрій, Андрійко, Хведось, Хведір, Григорій, Грегорко, Гриць, Іван, Івась, Яків, Яким, Євтушко, Кондрат, Корній, Максим, Микола, Ничипір, Опанас, Олесь, Олекса, Остап, Онопрій, Омелько, Ониско, Петро, Семен, Сидор, Тодось, Тарас, Терешко, Василь, Вавро, Володимир. Жіночі: Дарка, Галина, Гала, Гапка, Горпина, Ярина, Явдоха, Кілина, Лукеріа, Марийка, Мотря, Настя, Наталка, Оксана, Олеся, Параска, Праксед [159, с. 159]. Г. Улашин виявляв нетиповий для шляхетського середовища інтерес до селянських імен. Як зазначає Ю. Присяжнюк, представники шляхти, як правило, не запам’ятовували імен своїх підданих селян, вважаючи цю інформацію зайвою [261, с. 200–201].

В его-документах відносини польської шляхти та українського селянства часто зображені як патріархальні, де освічена шляхта навчала холопів. Такий погляд на ситуацію є вкрай хибним, на чому наголошує Б. Гудь. Україно-польський конфлікт бере свій початок наприкінці XVII ст. Різниця в суспільному стані, етнічному походженні та віросповіданні були найчастішими приводами до розбіжностей, які спонукали до спротиву та повстання українського селянства.

Згодом характер конфлікту зазнав змін і вийшов за рамки звичайного станового чи класового протистояння шляхти та селян, що призвело до поляризації суспільного устрою та мало жахливі наслідки у ХХ ст. [199, с. 98–100].

У спогадах деякі представники польської шляхти намагалися вибілити свої відносини з українським селянством. Наприклад, Л. Ліпковський вважав, що від того, як власник маєтку займається своїми селянами, залежить, будуть вони вихованими та покірними чи бунтівними та безкультурними. Він наголошував на тому, що селяни з П'ятигор вирізнялися своєю культурністю та вихованістю. Особливо на це вказували урядовці, які забирали чоловіків до війська, чи особи, які наймали селян на роботу. Тому в нього та його брата Зигмунта не було конфліктів із селянами. Ліпковський виокремлює дві причини, які, на його думку, цьому сприяли: перша – це те, що селяни, працюючи при маєтку, переймали від шляхти сучасні ідеали та традиції, а друга – це раціональне провадження господарства, яке сільський люд об'єднувало з маєтком [157, с. 132–133].

Таке ідилічне висвітлення україно-польських відносин рідко відповідало дійсності. Можливо, з позицій шляхтича його стосунки із селянами були приязними, однак варто зауважити, що побиття холопа вважали звичною практикою. Про це у спогадах зазначає Г. Улашин. Він описував, що побиття селянина було буденною справою. Його батько був делікатною та чутливою людиною, для нього фізичне покарання було непростою справою, але він не відмовлявся від цієї форми «правосуддя». Адже, на думку шляхтичів, воно мало сакральний характер як для польського шляхтича, так і для українського селянина. Іноді холопи сприймали побиття як покаяння за проступки і з покорою його приймали [159, с. 154–155]. Про приязні відносини з місцевою «людністю хлопською» також пише А. Іванський (син). Не тільки в його маєтку, але і в інших йому відомих польська шляхта добре ставилася до українських селян та не обмежувала їх у релігії, традиції та використанні української мови [153, с. 346]. Хоча він також наводить приклад свого дядька Валерія, який не приховував розчарування скасуванням кріпосного права. Були й такі шляхтичі, які після реформи 1861 р. намагалися у своїх маєтках зберегти патріархальні порядки у

відносинах із селянами [153, с. 345]. Цьому сприяли малі земельні наділи селянства, які змушували їх працювати на пана. 2/3 селян мали піші земельні наділи, що не давало змоги родині проіснувати без стороннього заробітку [216, с. 363].

Однією з форм покарання, застосовуваних шляхтою до сільського населення, були фізичні покарання. Вони слугували засобом підтримання дисципліни та демонстрації соціальної влади шляхти над залежними селянами. Сильні побиття селян могли призводити до каліцтв, передчасних пологів у жінок, самогубств та інших пагубних наслідків для сільського населення. 1857 р. в м. Корниці Сквирського повіту економ Грігоровіч жорстоко побив селянина Луценка [67, арк. 1]. У Липовецькому повітовому суді розглядали справу про побиття шляхтичем Чахорським селянки, після чого в неї були передчасні пологи [72, арк. 1]. Подібна ситуація була в Таращанському повіті у володіннях Ленно-Кошеватського. Після побиття економом Длужневським у жінки відбулися передчасні пологи [74, арк. 1–3]. Жорстоке ставлення могло спонукати селян до вкорочення віку. Селянин Кам'янки Липовецького повіту Бойчук 1857 р. після побиття поміщиком Збишевським наклав на себе руки [68, арк. 7–9]. Фізичне покарання селян прислугами шляхетських маєтків могло призводити до летальних випадків. У с. Стадниці після побиття дворецьким Лабочевським загинула селянка [69, арк. 9–11]. Більшість скарг сільського населення на зловживання владою з боку шляхти не були розглянуті належно або ж супроводжені лише незначними покараннями. Це зумовлено тим, що в правоохоронних і судових установах Київської губернії значну частину посад обіймали представники шляхетських родин, які, зацікавлені у збереженні привілеїв свого стану, сприяли уникненню відповідальности соціальних спільників [256, с. 102]. Така ситуація спричиняла низький рівень правового захисту селян і сприяла збереженню суспільної нерівности в регіоні. Отже, фізичне покарання сільського населення поглиблювало та закріплювало негативне ставлення українського селянства до польської шляхти.

Про абсолютну владу шляхтичів над селянами в маєтках до скасування кріпацтва у спогадах описує А. Іванський (батько): «Землевласник, маючи в своїх

руках адміністративну та виконавчу, а часто й судову владу, був самовладним володарем маєтку. Тому він міг здійснював зміни у селянських землях на свій власний розсуд, обмінював, а іноді й відбирав футори, які їм давно належали, впливав на розподіл податків і рекрутський набір, “збуджував” талановитих слуг при продажу їх майна, переселяв їх в інше село, іноді був навіть суддею в шлюбних справах». Більшість представників польської заможної шляхти вважали такий порядок речей природним і ніколи не змінним [153, с. 21–22].

Систематичні утиски, фізичні покарання та соціальна несправедливість спричиняли зростання невдоволення серед селянства, що, своєю чергою, спонукало до різних форм протесту. Ці протестні дії умовно можна поділити на пасивні та активні. Пасивними формами опору були втечі селян із маєтків, подання скарг до адміністративних і судових установ, а також у свідоме ухиляння від виконання повинностей. Натомість активні форми спротиву набували більш рішучого характеру, проявляючись у масових протестах, сільських заворушеннях і відкритих виступах проти шляхетської влади.

Незадоволення ліквідацією кріпосного права та небажання адаптуватися до нових реалій спричиняли збереження патріархальних відносин у тогочасному сільському суспільстві. Перед скасуванням кріпосного права у шляхетському середовищі був популярний вірш про Україну, який ілюструє ставлення польської еліти до цієї реформи:

«Україно, край родючий,
Що ж ти вдієш без панщини?
Без панщини і без бича!
Це ж кінець усього, світу» [133, с. 6].

Однак у часописі «Kraj» 1884 р. було опубліковано рефлексійну статтю про наслідки скасування кріпацтва. Автор тексту зазначає, що реформа пішла на користь регіону. Ніхто не виїхав та не перестав працювати в сільському господарстві, а Київ продовжував обростати будовами й ставати багатшим. Паралельно з цим у статті з жалем наголошено на моральному занепаді польської

спільноти, яка почала цікавитися лише прибутковістю та корисністю. Усе, що не збільшує капітал, на думку автора, не цікавило польський нобілітет [133, с. 6–7].

Г. Улашин зі скасуванням кріпацтва та поразкою в Січневому повстанні пов'язував інтелектуальний і господарчий занепад шляхти: «Покоління моїх батьків, повстанське і післяреформене, було поколінням господарської безпорадности та занепаду інтелектуальних інтересів. Це був образ безпорадности, спричиненої нездатністю пристосуватися до нових соціальних умов, створених передусім селянською реформою та скасуванням кріпацтва. Отже, більшість землевласників залишалася в цій господарській безпорадності та звуженні інтелектуальних зацікавлень. Інша ж частина, значно менша, маючи такі ж обмежені інтелектуальні інтереси, виявляла велику господарську вправність, накопичуючи величезні статки, але водночас демонструючи покірність перед державою, владою, яка була для нас національно чужою та ворожою» [159, с. 83].

Представники польської аристократії ще задовго до скасування кріпосного права здійснювали спроби реформування соціально-економічних відносин із залежним українським населенням. В управлінні магнатськими маєтками Уманського повіту варто виокремити генеральну реформу Станіслава Потоцького, спрямовану на переведення селян на чинш із незначним збереженням панщини, що сприяло формуванню стабільного джерела робочої сили. Її впровадження в 1795–1805 рр. дало змогу уніфікувати повинності кріпаків і частково їх скоротити. Окрім службовців із селянського середовища (зокрема, гуменного, скарбія, отамана, осавула тощо), усі інші категорії селян сплачували чинш (грошовий оброк). Незважаючи на додаткові податкові зобов'язання (ставковий, подимний, подорожній податки та ін.), соціально-економічне становище чиншовиків було значно сприятливішим порівняно із селянами, які відбували панщину. Паралельно з цим у 1801–1802 рр. Потоцький збільшував податки та кількість різноманітних повинностей міщан із метою їх зубожіння та переводу в стан залежних селян [102, арк. 1–3]. Після смерти Станіслава Щенсного його син Юрій припинив реалізацію амбітної реформи батька. Варто зауважити, що реформаторські ініціативи Станіслава Потоцького не отримали широкої підтримки серед польської

аристократії, яка віддавала перевагу збереженню патріархальних відносин із місцевим населенням. Така соціально-економічна модель забезпечувала значні прибутки землевласникам, що зумовлювало їхню консервативну позицію до будь-яких змін у системі кріпосницьких повинностей.

На відміну від малоземельної та середньозаможної шляхти, аристократія займалася меценатською діяльністю та прагнула забезпечити місцеве українське населення лікарнями, школами та церквами. Водночас така опіка не мала систематичного характеру та залежала від особистих переконань і намірів окремих представників польської шляхти. Меценатство здебільшого здійснювали жінки, однак воно було тільки зі згоди та підтримки їхніх чоловіків. Яскравим прикладом є Олександра Браницька, відома своєю благодійною діяльністю. 1795 р. вона профінансувала будівництво Григоріївської лікарні в Білій Церкві, де на момент відкриття було облаштовано 54 ліжка, з яких 15 – для хірургічних пацієнтів [255, с. 72–73]. Через нестачу медичних фахівців у сільській місцевості до цієї лікарні зверталися мешканці як ближніх, так і віддалених фільварків Браницьких. 1883 р. безкоштовну медичну допомогу тут отримали 1 364 пацієнти [111, с. 3]. На початку ХХ ст. при лікарні почала функціонувати безкоштовна амбулаторія [255, с. 72–74]. Крім того, у Ставищах Браницькі утримували лікарню на 24 ліжка, при якій діяла безкоштовна амбулаторія для селян. У Янишівці також була заснована амбулаторія, де місцеве сільське населення отримувало безкоштовну допомогу, тоді як інші пацієнти сплачували за послуги відповідно до своїх можливостей [112, с. 3].

Меценатську діяльність графині О. Браницької продовжили й після її смерти 1838 р. У заповіті вона передала зобов’язання на будівництво 12 кам’яних православних храмів своїм дітям. Цим родина Браницьких сприяла підтримці православної віри серед місцевого населення, яке через обмежені фінансові ресурси не мало можливости самостійно звести цегляні церкви [315, с. 74–75]. У заповіті Олександра Браницька передбачила, що відсотки від прибутків капіталу, розміщеного в Одеському комерційному банку, повинні бути спрямовані на підтримку селянства. Завдяки цим коштам родина Браницьких 1871 р.

профінансувала відкриття Сільського банку О. Браницької в Білій Церкві. 1907 р. було збудовано притулок у Богуславі Канівського повіту, де забезпечували догляд за людьми літнього віку та немічними селянами, а також утримували сиріт віком до 12 років [80, арк. 12–13].

В етносоціальних відносинах між українцями та поляками важливу роль відігравала імперська адміністрація, яка прагнула отримати користь від протистояння двох підконтрольних їй народів. У часописі «Кіевская старина» україно-польські взаємини характеризувалися як складні, напружені й позбавлені можливості до легкого примирення, що зумовлювалося тривалим історичним протистоянням та взаємною недовірою між обома народами. У цьому контексті великороси (росіяни) постають у ролі своєрідного «старшого слов'янського брата», покликаного виступити посередником у врегулюванні конфліктів, а також гарантом стабільності, порядку й культурно-політичної єдності [110, с. 301].

Російська влада під знаменом однієї православної віри позиціонувала себе як захисника простого люду. Наприклад, виданий «Закон про інвентар», який мав установити захист для земельних наділів селян, демонстрував готовність боронити селян від зазіхань польської шляхти. З іншого боку, самодержавство захищало збережені привілеї польської шляхти, гарантуючи їй панівне становище в суспільстві та захищаючи від виступів українського селянства. Однак політика царського уряду щодо селян була спрямована на те, щоб залишати їх пасивними та неосвіченими. Іноді українців використовували в боротьбі з польською шляхтою. Найяскравіше це проявлялося в повстаннях, як-от у Січневому (1863–1864). Тоді російська адміністрація оголосила про створення караулів – загони озброєних селян, які мали за винагороду допомагати в боротьбі з повсталими поляками. Селяни побачили в цьому певні ознаки автономії та швидко почали відновлювати козацькі традиції, збережені в колективній свідомості, тому російська влада відносно швидко розформувала і так нечисельні караули [183, с. 83–86].

Варто зауважити, що українське селянство тривалий час не мало легального та справедливого способу відстоювати свої інтереси. Цей порядок речей тривав протягом XIX ст. Правоохоронні органи розпочинали розслідування, пов'язані зі

свавіллям польської шляхти, після смерти селянина або розголосу в суспільстві. Більшість нелетальних випадків порушення прав селян була поза увагою судового слідства. Однак зрідка сільське населення відстоювало свої права. Наприклад, 1857 р. селянин Нової Греблі Корчак подав до земського суду скаргу на поміщика Карповича, який, попри поважний вік селянина, не звільнив того від відпрацювання панщини. Селяни могли подавати спільні позови проти польської шляхти [73, арк. 1–3]. Зокрема, 1857 р. Липовецький земський суд отримав скаргу від селян із Зюбрихи на шляхтича Ваховіча, який не заплатив їм за понаднормову панську повинність [70, арк. 2–5]. Скасування кріпацтва сприяло поступовій трансформації відносин між поміщиками та селянами. Попри це до розпаду Російської імперії конфліктні питання між українським селянством і польською шляхтою не були вирішені.

Мова та релігія були тими елементами повсякденного життя, які надавали українському селянству певного самоусвідомлення та відокремлення від польської шляхти. У Київській губернії переважна більшість селянства була православного віросповідання, тоді як шляхта – католицького. На це у спогадах звертає увагу Улашин. Селяни свою релігію називали «мужицькою», а польську – «панською». У подібний спосіб вони сприймали мови: польський пан розмовляє «паньською», а холоп – «мужицькою» [159, с. 149].

Зовсім інакше українську мову та православну релігію сприймали польські шляхтичі: «Говорячи про них [селян] (при. преклад.), не згадувалася їх національність. Не згадано й про одну з найважливіших і стійких ознак национальности – про мову, якою селяни розмовляли, а також [у розмовах] (при. преклад.) описували їх просто і коротко – холоп». Шляхтичі вважали цю мову спрощеною та перекрученою польською, а релігію – зіпсованою та неправильною [159, с. 150].

У спогадах польська шляхта одяг і звичаї українського селянства характеризувала як хлопські, тобто такі, які не можуть містити вартости та цінности. Це сприйняття підсилювала заборона на використання української мови в публічному просторі, окрім театральних вистав. Тому українську мову можна

було почути під час п’єс, які в більшості були гумористичного характеру й висвітлювали непросте життя українського села. Отже, мова, одяг і культура селян у польському середовищі асоціювалася з гумором і селом, яке вони сприймали як неосвічене та неварте уваги.

Попри зверхність у ставленні до української мови, значна частина шляхти її знала та використовувала у спілкуванні із селянами. Під час таких контактів селянин намагався більше використовувати польських слів, а пан – більше українських. Такий мікс мов давав їм змогу порозумітися. Також саме українську мову шляхтичі могли використовувати в комунікації з російською адміністрацією. Подібний сценарій використання «хлопської» мови наводить Г. Улашин – Граціян Хуляницький під час судового засідання розмовляв із суддею українською мовою, бо не знав російської [159, с. 155].

Батьки Г. Улашина прагнули обмежити комунікацію своїх дітей з українськими селянами, щоб вони не навчилися від них «хлопської» мови. Саме тому прислуга в маєтку була польського походження, а доглядальниці та бонни – французького чи німецького. Також самі батьки та дорослі намагалися не використовувати українських слів чи виразів у присутності дітей. Тут варто зауважити, що сам Генрік декілька разів згадував, що його мати була українського походження, вона ніколи зі своїми дітьми не розмовляла українською [159, с. 150 – 151].

Не всі батьки забороняли своїм дітям комунікувати з українською прислугою. Л. Ліпковський, описуючи родинний маєток, згадує українського селянина Захарка, який був уже старим та мало чим міг допомогти по господарству. Замолоду він працював муляром при маєтку й допомагав будувати перший будинок батька Ліпковського. Молоді шляхтичі полюбляли слухати історії старого Захарка про минувшину. Петро Татунько був надвірним козаком у Ліпковських, Леон описував його як вірного, вихованого та працьовитого. Татунько мав настільки велику довіру в маєтку, що міг повчати, як пише сам Ліпковський – «моралізувати» (moralizował), молодих шляхтичів, що свідчило про його виняткове становище. У спогадах Леон розмістив два фото українських слуг, що служили в родинному

маєтку. Перше зображало вище згадуваного Захарка, а друге – Антошка, під фото зазначено, що в поважному віці він був ключником у маєтку (див. додаток: 6, 7) [157, с. 32–33]. Варто зазначити, що, згадуючи імена української прислуги, Ліпковський називає їх у пестливій формі: Захарко, Антошек. Однак надвірного козака він назвав на повне ім'я і прізвище. Так він вирізняв його на тлі інших українців [157, с. 33–34].

Під час національних повстань шляхти українське населення неохоче долучалося до польського спротиву, що спонукало російський уряд дослухатися до них у процесі розгляду справ шляхтичів, причетних до Листопадового та Січневого повстань. Ян Креховецький, активний учасник Листопадового повстання, брав участь у боях під Дашевом (травень 1831 р.) та в Галичині під командуванням генерала С. Ружицького, за що отримав капітанське звання та був відзначений Хрестом Віртуті Мілітарі (Krzyż Virtuti Militari). За участь у повстанні його маєток у Ліщинівці було секвестровано. Однак завдяки свідченням селян про його неучасть у повстанні слідство не змогло довести провину Креховецького. Власність повернули, проте за шляхтичем було встановлено таємний нагляд [234, с. 24]. Перебуваючи в Парижі у 1859–1860 рр., А. Іванський (батько) під час бесід з ідеологами польського національного руху в еміграції висловлював у спогадах розчарування їхніми хибними уявленнями про українське селянство та його ставлення до повстань проти російського уряду [153, с. 154–155]. Попри це, перебуваючи в ув'язненні, Іванський указує на незначну присутність українських надвірних козаків, які брали участь у повстанні на боці польської шляхти [153, с. 176].

Т. Епштейн, аналізуючи літературні зацікавлення польської шляхти Правобережної України, зауважує, що здебільшого українською літературою цікавилися україно́філи, проте в маєтках шляхтичів можна було знайти твори П. Куліша чи збірник українських пісень Т. Падури [337, с. 51–53]. Ще учнем Уманської прогімназії Г. Улашин відкрив для себе українську літературу. Розпочав вивчення української мови, читаючи «Кобзаря» і «Катерину» Т. Шевченка, «Енеїду» й «Наталку Полтавку» І. Котляревського [159, с. 150–151]. У польській

пресі також були згадки про українську літературу. З нагоди сторіччя від дня народження Т. Шевченка в часописі «Kłosy Ukraońskie» було опубліковано статтю, в якій проаналізовано життєвий шлях митця та його творчу діяльність. Також було проведено порівняльний аналіз поетичної творчости А. Міцкевича і Т. Шевченка [115, с. 6-9]. Інші польські часописи також опублікували статті приурочені до ювілею дня народження Т. Шевченка [123, с. 3].

Аналіз питання етносоціальних відносин польської шляхти та українського селянства у XIX ст. буде неповний без висвітлення діяльности хлопоманів. Явище хлопоманів тісно пов'язане з польською шляхтою, адже саме шляхетський загал став одним із основних джерел для формування перших хлопоманів, які почали збирати та досліджувати українську культуру [254, с. 239–242].

Неформальний молодіжний рух балагулів порушував старі традиції в спілкуванні з українським селянством. Молоді шляхтичі протестували проти замкнености та ізоляції польської аристократії в маєтках. Польська молодь почала використовувати у спілкуванні українські слова та вирази, чим прагнула допекти своїм батькам і родичам. Шляхтичі зближувалися із селянами та намагалися бути ближчими до них. Вони слухали лірників і самі співали та писали пісні українською мовою. Усі ці дії слід розглядати як спосіб молодого покоління виявити свою непокору та протест проти наявного суспільно-політичного ладу і штучної, награної великопанської церемоніальности. Однак, як зауважують українські дослідники [208, с. 92], така поведінка почала руйнувати закоренілі соціальні бар'єри між польською шляхтою та українським селянством.

Згадки про хлопоманів, чи українофілів, можна знайти в різних шляхетських его-документах. Їхню діяльність по-різному сприймав польський загал. У деяких спогадах представники польської шляхти не приділяють їм значної уваги, лише занотовують діяльність. Наприклад, Г. Улашин зазначав, що вони проводили важливу етнографічну роботу в документуванні українського фольклору та народної творчости [159, с. 160]. Незначні згадки про хлопоманів є в мемуарах А. Іванського (батька), який, перебуваючи в Києві, згадує про свій візит до родинного будинку Рильських, де він познайомився із сином Розеслава Рильського

та майбутнім українофілом Тадеєм Рильським. А. Іванський, описуючи Тадея, відзначає його інтелектуальність. У Рильських він мав зустріч із представником «української школи» в польській літературі Міхалом Грабовським, твори якого читав ще підлітком [153, с. 79].

Не всі представники польського нобілітету були люб'язними та прихильними до шляхтичів-українофілів. А. Іванський (син) критикував і висловлював сумніви щодо їх діяльности. У спогадах він транслював ідею шанобливого та толерантного ставлення до українських селян. Схвально відгукувався про шляхтичів, які забезпечували гідні умови праці для своїх робітників, здебільшого українців. Він критикував представників польського нобілітету, які виступали за скасування кріпацтва та збереження старих патріархальних відносин. Проте з іншого боку, Іванський негативно та з осудом описував діяльність хлопоманів. Август, змальовуючи віддалені маєтки, до яких навідувався, згадував діяльність Яна Крашевського, який із юних років цікавився історією та генеалогією. Крашевський, досліджуючи свій родовід, виявив українське коріння. Це відкриття докорінно змінило шляхтича та спонукало змінити своє ставлення до українського народу. Окрім Яна Крашевського, А. Іванський (син) до українофілів зараховував Міхала Тишкевича, Людгарда Грохольського, Адама Монтрезора та Вацлава Ліпінського. Останнього Август описував як родовитого поляка, який заразився модою на українофільство. Ліпінський прагнув сформувати еліту, яка мала повести український народ. До цієї місії він агітував польську шляхту, апелюючи до того, що більшість із них за походженням є українцями, предки яких зріклися своєї народної ідентичности. Вацлав Ліпінський вважав, що настав час відновити справедливість і повернутися до свого етнічного коріння. А. Іванський (син) не погоджувався з аргументами Ліпінського, стверджуючи, що насправді найбільші та найвпливовіші шляхетські роди за походженнями є польськими, які у XVIII ст. переселилися на територію Правобережної України. 1909 р. Вацлав Ліпінський опублікував у Кракові працю під назвою «Szlachta na Ukrainie» [355]. У ній він прагнув продемонструвати становлення до українського руху та визначити, яку роль у ньому могла відіграти польська шляхта. Українська інтелігенція агітувала

Іванського до участи в підтримці українського руху. Він навіть відвідав декілька зустрічей у Києві, однак рішуче відмовив. Шляхтичеві не подобалося, що україноφіли починають мати політичні амбіції. На його думку, вони псували хлопоманський рух, відриваючи його від народу та намагаючись перенести в іншу площину. Александр Яблоновський провів розмову з Августом на прохання батька, щоб упевнитися, що юний шляхтич не потрапить під «згубний» вплив хлопоманів [153, с. 386–387].

Більшість шляхтичів, які зацікавилися культурою селян, набували українського забарвлення, водночас поволі послаблюючи свій зв'язок із польським суспільством [254, с. 200–204].

Перед Першою світовою війною під впливом україноφілів і поширенням національного відродження українського селянства починає змінюватися сприйняття українців у шляхетському загалі. У першому номері 1914 р. часопису «Kłosy Ukraińskie» розміщено статтю Леона Василевського, у якій він закликає польський нобілітет шукати зближення з українським народом. Автор статті аргументує своє переконання двома причинами. Перша – значне зростання та висока якість української інтелігенції, друга – швидке поширення національної ідеї серед українського селянства. Л. Василевський вважав, що якщо польська еліта не почне рахуватися з українцями, це може призвести до негативних наслідків уже в найближчій перспективі. Він стверджував, що якщо шляхта допоможе молодому національному руху в його становленні, це дасть підґрунтя для подальшої їх співпраці [115, с. 7-8].

Польська еліта відігравала важливу роль у житті українського селянства не тільки в економічних аспектах, а й у матримоніальних. Наприклад, фурман Микола попросив свого пана Л. Ліпковського, аби той переказав іншому селянину Олексі, що він прагне одружитися з його прийомною дочкою [157, с. 133]. Отже, Микола прагнув скористатися авторитетом Ліпковського, вважаючи, що батькові дочки буде важче відмовити шляхтичу. Економи Браницьких забороняли українським селянкам укладати шлюби з чоловіками із сіл, які не належали графам Браницьким, оскільки після одруження жінка переїжджала до домогосподарства чоловіка і

фактично виходила з-під юрисдикції Браницьких. У зв'язку з цим 1839 р. поміщик Пршесміцький звернувся до митрополита Філарета (Амфітеатрова) з проханням сприяти в протидії шлюбам між селянами, які належали різним поміщикам [255, с. 102]. Також існували шлюбні обряди, в яких польській еліті відведене особливе місце. Зазвичай молода пара мусила отримати благословення від панської родини. Під час весілля наречені мали тричі поцілувати шляхтичів у взуття та в руки, у цей час пан цілував селянина в голову: «Спочатку наречений ставав переді мною на коліна і цілував мене в носок черевиків, потім підводився і цілував мені руки. Звичай вимагав, щоб, коли він цілував мої руки, я мав цілувати його в голову або чоло. Це повторювалося тричі, а потім те саме з нареченою. І так по черзі далі перед батьком, матір'ю і мною». Г. Улашин дуже не любив цей обряд, тому при можливості намагався його уникати [159, с. 158].

Селянство, як і шляхта, не було однорідним. Різні родини мали різний рівень заможности та достатку. Скасування кріпосного права (1861) покращило становище селянства, однак патріархальна залежність простого люду від панів тривала ще деякий час. Цьому сприяли незначні земельні наділи, у середньому 7 десятин на родину, та відсутність загальної рівности перед законом у суспільстві [309, с. 133]. Земельний наділ селян зазвичай мав поділ на чотири частини: перший присадибний – біля хати, інші два – для вирощування урожаю – зазвичай розміщували на певній відстані від житла, четвертий – для випасу худоби. А. Іванський наголошував на тому, що селянство зазвичай використовувало трипільну сівозміну, що вже була застаріла та не давала змоги повноцінно використовувати родючі чорноземи. Лише на початку XX ст. селяни почали використовувати новіші методи управи землі, запозичуючи їх у польських дворах [153, с. 341]. На цю тенденцію вказують й історики. Понад 90 % усіх посівних площ займали зернові культури, що призводило до виснаження ґрунтів. Попри тісні контакти з німцями-колоністами, селянство не переймало більш сучасних методів господарювання, надаючи перевагу власним традиційним [216, с. 364].

Скасування кріпосного права не змінило світогляду селян, які й далі були при старій парадигмі відносин із польською шляхтою та методах ведення власного

господарства. Архівні джерела фіксують незмінність і традиціоналізм у методах обробітку землі селянами. Можна ствердити, що традиціоналізм українського селянина був його ментальною ознакою, яка характеризувала ставлення до нововведень [261, с. 158–160].

В его-документах польської шляхти є згадки про ліричність українського селянства. Деякі самі полюбляли співати українських пісень або слухати, як їх виконує хтось інший. У щоденнику, присвяченому подорожі до Києва, А. Гроза розмістив текст української думи під назвою «Туга», яку проспівала йому шляхтянка українського походження. Автор спогадів захоплювався мелодійністю та красою співу [152, с. 5–6]. Г. Улашин відзначає ліричність українських селян у співах під час роботи на полі чи у вільний час. Також українські думи часто співали лірники при дорогах, перед сільськими церквами чи на ярмарках: «Український народ дуже музичний; під час роботи, а особливо повертаючись з неї, співають постійно і дуже гарно. Пісні здебільшого наспівують з тугою. Також при дорогах, перед сільськими церквами, на ярмарках лірники співають українські думи» [159, с. 160].

Однією з рис українського селянства, яка дратувала Улашина, була забобонність. У приклад він наводив одного селянина Хусака, який вірив, що все вкрадене добре росте та квітне. Тому він крав у сусідів із поля копи сіна та зерно. Коли з украденого зерна отримував урожай, то віддячував власникам краденого новим зерном. Г. Улашин стверджував, що цей звичай був доволі поширений поміж українських селян. Однак крали не через прагнення збагатитися на чужому майні, а через віру в те, що воно даватиме кращий результат і більший урожай [159, с. 159].

Українсько-польські відносини, як і будь-які людські стосунки, не були статичними і зазнавали змін залежно від соціальних, політичних, економічних та інших чинників. Ключовими подіями, які впливали на україно-польські відносини у другій половині XIX та на початку XX ст., були: ліквідація кріпацтва (1861), Перша світова війна (1914-1917) та початок революційних подій (1917). Ліквідація кріпацтва сприяла розвитку капіталістичних відносин, що започаткувало суттєву

трансформацію відносин між селянством і шляхтою. Перша світова війна та революційні події сприяли національному усвідомленню українського народу. Під час війни селяни сподівалися на вигнання панів і здобуття їхніх земель. Наприклад, мати Генріка планувала поїхати до родинного маєтку в Копіюватій, щоб забрати рештки вцілілого майна, але вимушена була відкласти поїздку через вороже налаштованих селян. Тільки згодом вона змогла туди поїхати та забрати деякі речі [159, с. 392–393].

Отже, тривале співіснування двох народів сприяло взаємовпливу, що міг бути як фундаментом для мирного співіснування, так і накопичуванням конфліктної напруги, що могла спричинити вороже ставлення одне до одного. У спогадах польських шляхтичів можна знайти приклади як приязних стосунків пана та селянина, так і конфліктних ситуацій. Деякі представники польської шляхти, користуючись соціально-економічним становищем, прагнули зберегти своє привілейоване становище попри ліквідацію кріпосного права. Іноді шляхтичі створювали умови для мирного співіснування із простим людом. Українське селянство, своєю чергою, могло переймати більш прогресивні методи ведення господарства та моделі поведінки. Імперська влада використовувала україно-польські відносини у своїх цілях, що ще сильніше поглиблювало кризу у відносинах.

Отже, осягнення особливостей повсякденного життя чоловіків шляхетських родин не можливе без ґрунтовного аналізу їхньої господарсько-економічної діяльности. Дослідження цієї сфери дає змогу розкрити значення маєтку та ведення господарства в житті шляхтича Київської губернії, оскільки економічна активність була невід’ємною складовою його соціального статусу та можливостей впливу. Зміни після втрати державности та приєднання правобережних земель до складу Російської імперії зумовили необхідність адаптації польської еліти до нових політико-економічних умов. Імперська влада, прагнучи послабити польський вплив у регіоні, запроваджувала низку обмежень на володіння маєтками та провадження економічної діяльности шляхтою. Це було пов’язано з тим, що великі земельні наділи та контроль над значною кількістю залежних селян забезпечували

польському шляхетству не лише фінансову стабільність, а й домінування в культурному, політичному та соціальному житті краю. Взаємодія польської шляхти та українського селянства спричинила складний процес взаємовпливів між двома етносоціальними групами, який, залежно від історичних обставин, міг як сприяти мирному співіснуванню, так і провокувати соціальну напруженість і відкриті конфлікти. Польська мемуарна література містить свідчення як про доброзичливі стосунки між панством і селянством, так і про напруженість чи навіть відкриту ворожнечу між ними. Водночас архівні матеріали засвідчують наявність значного рівня соціальної напруженості у відносинах між шляхтою та українським населенням, що знайшло вияв у численних скаргах, протестах і спробах селян протистояти феодальним порядкам. Попри соціально-економічні трансформації, що настали після скасування кріпосного права, частина польської шляхти прагнула зберегти свій привілейований статус, використовуючи традиційні важелі впливу. Водночас існували й альтернативні моделі співіснування, ґрунтовані на принципах адаптації, взаємної вигоди та поступового соціального зближення.

РОЗДІЛ 4. ПРИВАТНЕ ТА ПУБЛІЧНЕ ПОВСЯКДЕННЯ ЧОЛОВІКІВ ШЛЯХЕТСЬКИХ РОДИН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Питання сім'ї, шлюбу, сімейних взаємин, ролі чоловіка та жінки у шлюбі, а також інших аспектів родинного життя дедалі частіше стають об'єктом дослідження не лише соціологів і психологів, а й істориків. Родина – це складне суспільне явище, коріння якого сягає ще первісних спільнот. Однак ґрунтовне вивчення історичних аспектів сімейного життя активізоване у другій половині XX ст. Дослідники почали вивчати трансформаційні процеси родини, її функції, місце в суспільстві та вплив на історичні події.

Сім'я завжди відігравала ключову роль у повсякденному житті, адже саме в ній проходили найважливіші моменти: від ранкового сніданку до виховання дітей та вирішення складних життєвих питань. Тому сімейно-шлюбні відносини є невід'ємною складовою досліджень повсякдення. Особливу роль родина відігравала у збереженні культурних і національних традицій шляхетського суспільства.

Польська шляхта Київщини мала широкі можливості для організації дозвілля, яке залежало від фінансового становища та індивідуальних уподобань. Незважаючи на різноманітність видів відпочинку, найбільш популярними були полювання, картярські ігри, читання літератури, колекціонування та подорожі. Проте з плином часу зазнало змін ставлення до різних форм розваг: якщо спортивні заняття набували все більшої популярности, то полювання та картярські ігри поступово втрачали свою привабливість. Дозвілля шляхти не лише приносило інтелектуальне задоволення, а й слугувало демонстрацією високого соціального статусу. Подорожуючи європейськими країнами, представники шляхти прагнули відтворити набуті враження у своїх маєтках. Західна культура була для них взірцем для наслідування, що знаходило вияв не лише в одязі чи інтер'єрах, а й у способах проведення вільного часу.

4.1. Роль чоловіків у сімейно-шлюбних відносинах у шляхетських родинах: традиції та виклики модерної доби

Проблематика родини, шлюбу, сімейних відносин, гендерних ролей у шлюбі та інших дотичних аспектів дедалі частіше стає об'єктом наукового аналізу не лише соціологів і психологів, але й істориків. Родина як соціальний інститут є складним суспільним утворенням, що бере свій початок ще з первісного суспільства. З другої половини XX ст. історична наука активно досліджує матримоніальні і родинні відносини, зосереджуючись на таких аспектах, як вибір подружнього партнера, трансформаційні процеси в сім'ї, її соціальні функції, місце в суспільній структурі та вплив на історичні процеси.

Сім'я завжди займала важливе місце в повсякденному житті, адже саме з нею пов'язана значна частина життя від сніданку й вечері до спільного проведення вільного часу, виховання дітей чи вирішення складних питань. Тому сімейно-шлюбні відносини є важливим елементом у висвітленні та дослідженні питання повсякденного життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії. Родина відігравала надзвичайно важливу роль у збереженні культурних, національних традицій і цінностей шляхетського суспільства.

Польське шляхетське суспільство знане консерватизмом і прагненням зберегти свою культурну та національну ідентичність. Цьому сприяло проживання більшости її представників у сільській місцевості, що призводило до певної їх ізоляції від нових ідей і сприяло консервативним настроям у родинах. Для польського нобілітету маєток і двір були надзвичайно важливі в їх щоденному житті. Мірослав Устшицький описує маєток як природне середовище для польської шляхти, яке було частиною їх культурного життя та в якому вони могли повноцінно себе реалізувати. Не маючи власної держави, польська шляхта виховувала своїх дітей у патріотичному дусі, купувала і зберігала літературні та публіцистичні праці польських авторів, заборонені імперською цензурою, намагалися підтримувати католицьку релігію та обряди тощо. Отже, польський нобілітет цілеспрямовано створював патріотичну атмосферу у своїх родинних маєтках, перетворюючи їх на певні осередки польськости в регіоні. Відсутність значної кількости представників

польської культури, постійні утиски імперської адміністрації та повільний перехід до новіших моделей ведення господарства призводили до більш консервативного способу життя у шляхетських маєтках, що також сприяло збереженню патріархальної моделі родини [374, с. 111].

В его-документах представники польського нобілітету приділяють значну увагу опису ближчих і дальших маєтків їх кревних. Наприклад, Л. Ліпковський у передмові до спогадів чітко окреслює мету своєї творчої діяльности, яка спрямована на збереження пам'яті про представників родини Липківських та їх володінь. У документах особового походження XIX ст. із жалем і прикрістю акцентовано на моментах, пов'язаних з утратою маєтків, які належали родині, особливо якщо власність переходила до представників інших національностей.

Невід'ємною складовою польського дворянського маєтку була численна шляхетська родина. У межах одного маєтку нерідко проживало кілька поколінь або навіть віддалені родичі. Така особливість зумовлена високим рівнем довіри до представників власної родини незалежно від ступеня спорідненості. Як правило, у маєтках передбачено гостьові кімнати, призначені для членів родини. Зокрема, Г. Улашин зазначає, що протягом тривалого часу в маєтку в Копіюватій разом із родиною мешкав його дід Леонард. Крім того, їх часто відвідувала бабуся, яка мала окрему кімнату для проживання під час перебування в Копіюватій [159, с. 49–56].

Гендерні моделі поведінки у хлопців із шляхетських родин розпочинали формувати ще з дитинства. Виховні стратегії батьків мали чітко виражений гендерний характер: синів і дочок сприймали як носіїв різних соціальних ролей, що зумовлювало відмінності в підходах до їхнього виховання. У хлопців ще змалку формували уявлення про традиційні цінності, притаманні «чоловічому світові», що мало на меті підготувати їх до виконання ролей, очікуваних від представників шляхетського стану.

Початкова освіта, здобута вдома, була сконцентрована на вивчення базових навичок, таких як читання, письмо, уміння рахувати, знання молитов тощо. Тому іноді братів і сестер навчали разом. Однак процес і цілі виховання в ранньому віці були відмінними. Батьки закладали в дітей різні соціальні шаблони поведінки

залежно від їх статі. Це можна простежити в іграшках і проведенні вільного часу. Дівчата гралися ляльками, щоб із дитинства прививати турботливість і вміння поводитися з дитиною. Хлопчики більше гралися фізично, їх брали із собою на полювання, навчали їздити верхи, а згодом і фехтуванню. Наприклад, Т. Бобровський у спогадах зазначає, що в першій половині XIX ст. хлопцям змалечку дозволяли гратися із собаками та конями, а дівчатам забороняли [150, с. 141]. Хлопців готували бути господарями маєтків і продовжувати справу батька, дівчат навчали вишивати, грі на музичних інструментах і як правильно себе позиціонувати у світських бесідах. У вихованні підтримували ідею, що найбільшим щастям у житті шляхтича є його особистий успіх у веденні господарства чи кар'єрі, тоді як для шляхтянок найважливіше було вдало вийти заміж. Отже, батьки свідомо змалечку формували в дітей відповідні до їх статей поведінкові моделі.

Подальшу освіту після домашнього навчання дедалі більше диференціювали залежно від статі. Хлопці вступали до гімназій, ліцеїв та інших закладів середньої освіти, а деякі продовжували навчання в університетах як на території імперії, так і за кордоном. Натомість дівчата часто залишалися в родинному маєтку, де зосереджувалися на вдосконаленні навичок і вмінь, необхідних для формування належного соціального образу, що мало сприяти успішному укладенню шлюбу. Водночас деякі з них здобували освіту в приватних пансіонах для благородних дівчат. Починаючи з XIX та початку XX ст., здобуття жінками вищої освіти набуло поширення. Зокрема, 1906 р. ректор Київського університету отримував численні звернення з проханням про зарахування жінок на навчання [125, с. 3]. Тож отримання освіти в польських шляхетських родинах відігравало ключову роль у формуванні соціальних ролей і моделей поведінки молоді. Під час виховання хлопці засвоювали основи та норми, притаманні «чоловічому світові», тоді як дівчата готувалися до виконання ролей, що відповідали традиційним уявленням про шляхетську жіночність.

Івона Яніцка, досліджуючи питання інтимного життя та сексуальної освіти польського нобілітету, наголошує на тому, що тогочасні моральні норми сковували їх у висвітленні цього чутливого питання в его-документах. Автори документів

особового походження неохоче писали про свої романтичні стосунки, особливо якщо вони суперечили загальноприйнятим суспільним нормам. Більшість подібної інформації потрібно читати між рядками щоденників, мемуарів, спогадів, листування тощо [340, с. 387–388]. Теоретичні знання про інтимну сторону дорослого життя шляхетська молодь отримувала потай. Зазвичай їх розповідали старші члени родини чи довірені друзі. Ще одним джерелом інформації про інтимне життя були медичні порадники, пов'язані з питаннями особистої гігієни та статевого здоров'я, які почали набувати популярности з другої половини XIX ст.

Здебільшого перші практичні романтичні навички чоловіки здобували ще до шлюбу. В его-документах можна знайти фрагменти про те, що перший сексуальний досвід юнаки отримували під час навчання в середніх і вищих навчальних закладах. Т. Бобровський, описуючи проведення вільного від навчання часу учнів Київських пансіонатів, згадував про їхні втечі до міста на прогулянки, після яких іноді хворіли на венеричні захворювання. Отже, автор натякає на ранній сексуальний досвід учнів пансіонату [150, с. 211]. У спогадах можна знайти згадки про ігри з інтимним підтекстом. Найпопулярнішою була «Товариський флірт». За правилами, гравці проводили обмін аркушами із запитаннями любовного характеру й по черзі на них відповідали [370, с. 137].

Студенти Київського університету розпочинали романтичні стосунки з уже заміжніми дамами. З. Котюжинський у контексті дозвілля юних шляхтичів у Києві описує романтичні «пригоди» студентів, які мали інтимні відносини з однією або декількома старшими від себе жінками. Сам Зигмунд закохався у дружину російського урядовця, який завдячував їй високою посадою в уряді Д. Бібікова. Автор не називає імені, але надав опис її зовнішности: «високого зросту, надзвичайно стрункa, світло-золотава блондинка, з блакитними, виразними очима, зазвичай оточена найвишуканішою молоддю» [155, с. 14]. Завдяки своєму танцювальному таланту йому вдалося бути її постійним танцювальним партнером, що стало початком роману. Цей інтимний зв'язок протривав два роки й цілковито поглинув молодого та недосвідченого шляхтича. З. Котюжинський вважав, що ці відносини були однією з причин його проблем із навчанням [155, с. 14].

Для шляхтичів дошлюбний сексуальний досвід не був принизливим, а навпаки – демонстрацією їх мужности та вправности. Таке суспільне трактування юнаків різко контрастувало зі сприйняттям дошлюбних відносин панянок. Т. Бобровський писав про статеву нерівність у ставленні до помилок молодости у шляхетському середовищі: «Чоловіки щасливіші в цьому плані, їм легше виправити недоліки життя, а жінкам це вдається або ніколи, або вкрай рідко» [150, с. 261]. Досвід передшлюбних стосунків дівчат критикували і вважали небажаним, особливо в першій половині XIX ст. У юнацькому середовищі ситуація була протилежною. На шляхтичів, які не мали сексуального досвіду, однолітки могли тиснути або заохочувати їх до вступу в статеві стосунки. Були випадки, коли юнаки зверталися до послуг публічних будинків із метою втрати цнотливости [340, с. 392–393]. У студентів Київської політехніки був такий вислів: «Подобатися жінкам, завойовувати їх!». З цією метою юнаки розробили систему практичних порад, спрямованих на успіх у «завоюванні» жінок. Вважали, що зовнішня привабливість недостатня, натомість особливу увагу приділяли безтурботності, яка справляла позитивне враження. Зізнання в нещасливому коханні викликало співчуття та бажання допомогти, а серед важливих якостей також відзначали артистичні здібності, почуття гумору, використання модних парфумів та інтелектуальність. Окрім цього, шляхтичі прагнули зміцнити фізичну форму, щоб викликати симпатію в жінок: спали при відчинених вікнах, обмежували вживання алкоголю, сигарет і кави тощо [370, с. 135]. Отже, у шляхетському загалі культивували повагу до юнаків, які вже мали сексуальний досвід, про який розповідали іншим студентам.

Вибір нареченої був, безсумнівно, важливим етапом у житті шляхтича. Супутницю для свого сина здебільшого обирали батьки. Їх вибір ґрунтовано на двох основних критеріях – престиж родини нареченої та фінансова вигода від шлюбу. Престиж нареченої повністю залежав від її походження та впливовости родини. Майнова вигода була простіша до аналізу та визначення. Вона ґрунтована на посагу, який могла забезпечити молодій її сім’я, та самих статках родини. Складно виокремити, який із двох чинників був важливішим, нерідко вони мали

додаткові особистісні аспекти окремої родини. Кожна шляхетська сім'я залежно від свого статусу, майнового забезпечення, відносин з іншими родинами обирала максимально відповідну дружину для свого сина. Т. Епштейн, аналізуючи шлюбну стратегію шляхтичів Правобережної України у XIX ст., дійшов висновків, що зазвичай шляхта одружувалася з рівними собі в ранзі та в престижі представниками власної спільноти. Однак це не означає, що не було випадків одруження з кимось із вищих чи нижчих за статусом. Жінки частіше від чоловіків виходили заміж за більш престижного партнера. Т. Епштейн зазначає, що вихідці з аристократичних родин значно частіше одружувалися на представниках інших соціальних станів, ніж середньозаможні чи малоземельні шляхтичі, адже вони менше переймалися втратою свого суспільного статусу та положення [334, с. 215].

Однією з характерних особливостей шляхетських шлюбів було їх укладання в межах губернії чи сусідніх повітів. Так формували низьку соціальну рухливість прошарку. Завдяки цьому вибір нареченої часто був обмежений власним територіальним чи соціальним колом. Наречені могли знати одне одного з дитинства, що, своєю чергою, могло допомогти подружжю налагодити відносини в сімейному життя [353, с. 6]. Не всі представники польського нобілітету були обмежені в географії пошуку нареченої. Незначна за кількістю польська магнатерія найчастіше порівняно з іншими шляхтичами могла одружуватися за межами губернії та навіть з іноземцями.

Середній вік для вступу в шлюб для чоловіків і жінок був різним. Зазвичай дівчата виходили заміж у віці 21,4 р., а чоловіки – 24,2 р. Шлюбний вік також залежав від місця проживання. Мешканці міст одружувалися пізніше. Чоловіки, які проживали в містах, одружувалися в середньому в 26,6 р., а в селах – у 23,5 [166, с. 144]. Отже, при виборі подружнього партнера для свого сина батьки були не зовсім обізнані із соціальним престижем нареченої, оскільки вона не служила у війську, не обіймала посад, а тому більше орієнтувалися на статусність і впливовість родини, з якої походила майбутня дружина їхнього сина [334, с. 209]. Вікова різниця між партнерами була нормою, навіть бажаною. Старший і більш досвідчений чоловік міг «підлаштувати» наречену під себе. Для цього подружню

пару знайомили за декілька років до шлюбу [340, с. 397–398]. Існували випадки пізніх шлюбів, наприклад, З. Котюжинський одружився на Ельжбеті Северин Трипольській 1886 р., коли йому було 60 р.

У тогочасних жіночих порадниках рекомендовано, що після заручин мав минути певний час, аби майбутнє подружжя краще познайомилося і зблизилося. У часописах вважали, що одного року буде достатньо для перехідного періоду. У цей період молодята, окрім пізнання одне одного, повинні були звикнути до нових ролей та обов'язків [362, с. 291].

Не всі шляхтичі знаходили собі дружину, залишаючись усе життя кавалерами. Приклади незаміжніх чоловіків можна знайти у шляхетських его-документах. Дядько А. Іванського (сина) Владислав Іванський був неодружений. Він присвятив своє життя, допомагаючи іншим шляхтичам вести господарство, та допомагав виплатити борги [153, с. 376]. Брат Л. Ліпковського Зигмунд присвятив усе життя допомозі своїй родині й залишився неодруженим [157, с. 20]. Важко точно сказати, який відсоток шляхтичів були неодруженими, проте ці випадки не мали масового характеру й були радше винятком із правил, ніж суспільною нормою. Однак у другій половині XIX ст. було опубліковано багато різних статей, фейлетонів і публіцистичних творів на цю проблематику. Попри відносну немасовість випадків, старокавалерство пробуджувало занепокоєння і побоювання в тогочасному суспільстві, що спонукало авторів до роздумів і пошуків причин цього негативного суспільного явища [362, с. 305–306].

Після одруження дівчата брали прізвище чоловіка й полишали родинний маєток, переїжджаючи до місця, яке вибере наречений. Якщо в родині чоловіка було декілька фільварків, він обирав один із них, за потреби будував відповідний будинок, де оселявся з нареченою. У випадку відсутности вільного маєтку молодий шляхтич шукав відповідний для орендування. Зафіксовано випадки, коли подружжя було вимушене проживати у прибудові до родинного маєтку чоловіка. У батьківському маєтку залишався тільки син, здебільшого найстарший, який мав його успадкувати. Іноді після одруження він автоматично ставав його власником, але зазвичай це було після смерти батьків [374, с. 114].

Одруження ставало важливим поворотним моментом у житті шляхтича. З утворенням власної сім'ї зазнавав докорінних змін вектор приватного життя чоловіка – з індивідуальних потреб на родинні. Традиційна шляхетська родина за устроєм була патріархальною, де чоловік мав усю повноту влади. Він піклувався про фінансове становище, примноження майна та забезпечення продовольством сім'ю, керував маєтком і вирішував найважливіші питання родини. Він приймав найважливіші рішення, пов'язані з майном і майбутнім родини. Шляхтичі відігравали роль посередників між домом і зовнішнім світом, були представниками родинних інтересів у суспільстві. Авторитет чоловіка в родині підтримуваний традиціями, суспільством і костелом. За столом їм належало найважливіше місце, а у вітальнях було найбільше та найзручніше крісло батька, на яке без його згоди ніхто не мав права сідати [378, с. 281–282]. Дружині в такій старошляхетській родині відведено другорядне місце. Вона нечасто полишала маєток без супроводу чоловіка чи іншого представника родини чоловічої статі. Жінка була зобов'язана піклуватися про здоров'я і виховання дітей та доглядати за родинним затишком. «Ідеальна» шляхетська дружина у всьому підтримувала свого чоловіка та була йому вірною [322, с. 214–216].

Чоловіки в родині мали слугувати моральним та інтелектуальним прикладом не тільки для своїх родичів, а й інших представників польського нобілітету. Особливо це стосувалося старших представників, які передавали свою мудрість і досвід молодшому поколінню. Отже, шляхтичі відповідали за інтелектуальну сторону родини, тоді як шляхтянки – за моральну. Авторитет останніх зростав із їх віком, особливо зміцнюючись після одруження та народження дитини. Вони відповідали за консервативно-католицьке виховання дітей і передавання їм традиційних цінностей шляхетського загалу [374, с. 214–216].

Проте сім'я, як фундаментальна одиниця суспільства, у XIX ст. зазнає значних і невідворотних змін. Трансформація польської громадськости пов'язана з розвитком капіталізму, зростанням рівня життя, збільшенням урбанізаційних процесів та інших чинників, які починають змінювати традиційний устрій у шляхетських родинах [352, с. 16–18].

Одним із важливих явищ подружнього життя в шляхетській сім'ї в XIX ст. є збільшення випадків подружніх зрад. Можна виокремити декілька причин, які впливали на стійкість сімейних відносин. Більшість тогочасних шлюбів мали характер майнового контракту між двома сім'ями, укладений батьками наречених, унаслідок чого утворено родини, у яких подружжя не кохало одне одного, що спонукало до пошуку любови на стороні. Також в умовах відсутности власної державности польська шляхта прагнула зберегти свою ідентичність і культуру, одним з інструментів здійснення цього було одруження своїх дітей з іншими представниками власної культури, унаслідок чого нерідко бували випадки, коли молодята змушені будувати подружнє життя, не знаючи одне одного до одруження. Послаблення емоційних зв'язків у родині, спостережене у XIX ст., мало відчутний вплив на сімейні відносини. Цей процес розпочато ще у XVIII ст., батьки все частіше передавали своїх дітей на виховання вчителям і доглядальницям, що зменшувало їх вплив на формування нащадків. Після одруження шляхтичі теж не завжди дослухалися батьківських рад про сімейне життя. Також серед заможної шляхти та магнатерії спостережено послаблення впливу релігійних приписів, що посилювало толерування шляхетством подружніх зрад. Мода на зради та акцептування їх у суспільстві мали значний вплив на сімейні відносини. Часто в розповсюдженні такого типу поведінки звинувачують Францію, яка була прикладом для двірцевої культури всієї Європи. Анджей Шварц також зазначає, що не варто виключати впливу російських еліт часів Катерини II на посилення атмосфери романтичних інтриг серед польської шляхти [371, с. 90].

Польський нобілітет неохоче писав про шлюбні зради чи іншу аморальну поведінку представників шляхетського загалу. Однак деякі автори спогадів, навпаки, робили значний акцент на висвітленні всієї палітри щоденного життя польської еліти, зокрема на висвітленні подружніх зрад. Мемуари Т. Бобринського небезпідставно опублікували після його смерті. У них збережено багато цінної інформації про підготовку та перебіг Січневого повстання. Проте Бобровський не обмежував себе в критичному ставленні та описі діяльности польської шляхти, що викликало нечуване обурення в його співвітчизників. У творі є значна кількість

згадок про подружню зраду, популярну в шляхетському загалі. Ось так Тадеуш описує діяльність Анели з Можковських-Радзивілів: «Вона жила в Києві заради виховання сина, підлітка, і хоча всім були відомі її еротичні витівки, її всюди приймали. Вона зовсім не була красунею, але мала дуже привабливу зовнішність і цікаву манеру спілкування. До того ж, оскільки мала добрі та шляхетні нахили, була чуйною і дружньою, у неї було багато захисників, які пояснювали її недоліки просто фізіологічним станом (furor v …).». Про розгульне життя пані Анели Бобровський дізнався від шляхтичів Стемповського та Кеджицького, які були свідками її поведінки [150, с. 323].

Попри значні позиції католицької віри, у шляхетському середовищі не було заборони на розлучення та повторний шлюб. Особливо заможні представники польської еліти могли дозволити собі розірвання шлюбу. Цей процес зазвичай був розтягнутий у часі та потребував значних фінансів. А. Шварц, досліджуючи подружню зраду та розлучення польської аристократії, наводить статистику розірвання шлюбу протягом 1771–1870 рр. Від 1771 р. до 1803 р. на 41 шлюб припадало 15 розлучень, із яких 14 розпочали нове шлюбне життя ще до смерти попереднього партнера. У 1804–1837 рр. на 46 шлюбів було 8 розлучень, із яких 5 осіб розпочали нові шлюбні стосунки за життя колишнього партнера. У 1838–1870 рр. на 39 шлюбів було 2 розлучення, із яких жодна особа не вступила в нові шлюбні відносини. Динаміка зменшення офіційних розлучень не означала їх фактичного зниження. 1836 р. російський уряд заборонив скасовувати шлюбну угоду для католиків. Так польський нобілітет утратив можливість офіційного розірвання шлюбу [371, с. 95–96].

Повторне одруження, особливо ще за життя колишнього партнера, не схвалювала католицька віра та суспільні норми моралі. Попри це польська еліта могла кілька разів одружуватися. Яскравим прикладом цього є відома історія Станіслава Щенсного Потоцького. Шляхтич одружився із Софією Вітт, незважаючи на попередній шлюб із Юзефіною Амалією Потоцькою, яка походила з давнього заможного польського роду Мнішків. Зафіксовано випадки одруження

чоловіків шляхетських родин більш ніж двічі. Очільник головного київського суду Можковський був тричі одружений.

У польському шляхетському середовищі відзначали святкуваннями довге подружнє життя. 1913 р. у с. Яроповче з нагоди 25-річчя сімейного життя святкували срібне весілля Александра Сахновського та Отилії з Грабовських. На урочистість приїхали родичі та близькі, які вітали подружжя з нагоди довгого спільного життя [120, с. 3].

Значний вплив на суспільство в XIX ст. мали ідеї романтизму, які на хвилі французької революції ширилися Європою, капіталістичні відносини, підвищення рівня життя, соціальні зміни та ін. Під їх дією зазнав змін ідеал дружини та жінки загалом: уже не достатньо, щоб вона була вправною господинею і покірною дружиною. Крім цього, вона мала бути освіченою та навченою гарних манер. Також варто зазначити, що після Листопадового та Січневого повстань побільшали утиски та переслідування польської шляхти, що теж мало свій вплив на трансформацію родини. Жінки через відсутність своїх чоловіків починали поволі переймати їхні певні функції. Хоч ці випадки не набули масовости, вони мали певний відбиток на майбутні трансформаційні процеси [251, с. 237].

Усі вище перераховані зміни в традиційній шляхетській родині сприяли посиленню ролі жінки в сім'ї та зміні гендерних ролей. Варто зазначити, що в означений період спостережено саме початок трансформації, яка вже знайшла своє продовження в подальшому розвитку суспільних відносин.

Отже, у XIX ст. шляхетська родина, яка прагнула ізоляції від міста, так і залишилася патріархальною, де батько мав значний вплив на долю своїх дітей і дружини. Батько вирішував усі фінансові справи сім'ї, забезпечував її благополуччя та відповідав за її представлення в зовнішньому світі. Він вибирав наречену для сина та напрям його освіти. У такій суспільно-моральній парадигмі жінці відведена другорядна роль помічниці та радниці чоловіка. Шляхтичі досвід у спілкуванні та романтичні відносини з протилежною статтю починали набувати під час здобуття середньої освіти, продовжували це в університетах, де у студентському середовищі був розповсюдженим культ маскулінности, а вміння

поводитися з жінками та сексуальний досвід були важливими ознаками мужности та зрілости.

Послаблення родинних зв'язків у XIX ст. спричинило поширення моди на подружні зради. Попри категоричну заборону та прагнення цьому протидіяти, католицька віра не могла вплинути на шляхтичів, які шукати любовної втіхи за межами подружжя. Особливо це стосувалося заможніших представників польської еліти, на яких вплив релігійних обмежень завжди був слабший.

Індустріалізація, модернізація та поширення демократичних ідей розпочали зміну традиційної моделі родини. Однак цей процес у досліджуваний період лише розпочався, а повноцінна зміна у сімейних відносинах припала на XX ст.

4.2. Дозвілля та розваги чоловіків зі шляхетських родин

Дозвілля польської шляхти на теренах Київської губернії було різноманітним і залежало від багатьох чинників, наприклад від матеріальних можливостей, виховання особи чи індивідуальних уподобань шляхтича. Також важливим елементом при дослідженні зазначеної теми є гендерний аспект. Попри певні трансформаційні зміни у другій половині XIX ст., дозвілля чоловіків та жінок надалі мало суттєві відмінності. Звичайно, вони іноді могли спільно проводили вільний час, але жінки в таких випадках були глядачками або вболівальницями. Були і такі види активности, які безпосередньо виконували разом. До таких належать прогулянки, танці або читання книжок, нерідко ввечері, коли збиралася вся родина і по черзі вголос читали різні твори, після чого їх обговорювали [320, с. 106–108].

Проведення вільного часу в шляхетському загалі слугувало не тільки відпочинку, а й підкресленню соціального та матеріального стану. Тому важко уявити дозвілля польського шляхтича без полювання. Цей спосіб проведення часу був закарбований у шляхетській традиції. Навчання цього заняття хлопчиків мало елемент ініціації та знаменувало початок переходу в доросле життя. Полювання вважалося елітарною формою дозвілля, що мала на меті не лише розвагу, а й

підкреслення соціальної вищості шляхти над іншими верствами населення. Цей вид активності посідав важливе місце у формуванні шляхетського гонору, як елементу ідентичності та символу належності до привілейованого стану. Проте наприкінці XIX століття ця винятковість почала поступово втрачати свою силу, оскільки до полювання все частіше долучалися особи нешляхетського походження [374, с. 71 - 72].

Г. Улашин, описуючи батька, так згадує про його захоплення полюванням: «Батько теж трохи полюбляв полювати, але переважно на дрібну дичину, головним чином на птахів. Улітку ми із захопленням ловили перепілок величезною зеленою сіткою» [159, с. 78].

Полювання вимагало вмілого поводження зі зброєю та навичок їзди верхи, що, своєю чергою, можна розглядати як певний елемент військового вишколу. Навіть досвідчені та дорослі шляхтичі отримували поранення під час полювання. Згадки про невдалі випадки на полюванні не були частими, однак про них можна прочитати в різних документах особового походження. Конрад, брат Зигмунда Котюжинського, на полюванні випадково відстрелив собі пальця, який йому ампутував хірург із Києва Кудріумов [155, с. 54–55].

Участь молоді в полюванні становила важливий компонент шляхетського виховання, спрямованого на інтеграцію юнаків у традиційний чоловічий світ. Через участь у цьому виді дозвілля юнаки долучалися до усталених норм і цінностей шляхетського середовища. У межах родин побутували специфічні звичаї, пов’язані з полюванням, які передавалися з покоління в покоління як елемент родової культури. Символічне вручення зброї молодим членам роду набувало характеру ритуалу посвяти, що засвідчував їхню належність до цього «чоловічого світу» та прийняття відповідальності, пов’язаної з новим соціальним статусом. Зазвичай цей процес мав двоетапний алгоритм: спочатку шляхтич мав уполювати невелику тварину, таку як заєць чи куріпку. Другий етап мав на меті вполювати вовка чи більшого звіра. Часто молоді шляхтичі отримували свою першу зброю в подарунок на Різдво чи інші свята [343, с. 184]. Також цей вид дозвілля потребував відповідного рівня фізичної форми, що тільки підсилювало загартування молоді.

Особливо це стосувалося полювань, які тривали декілька днів і мали характер певної виправи. Учасники таких ловів мусили проводити ніч у лісі та самим собі готувати їжу, що вимагало відповідних умінь та навичок.

Мілітарний аспект полювання проявився в реакції імперської адміністрації на Січневе повстання. Улітку 1863 р. уряд видав розпорядження, яке забороняло полювання в лісах Правобережної України. Це було зумовлено тим, що зручний одяг і навички поводження зі зброєю, характерні для мисливців, викликали занепокоєння влади про можливе повстання в регіоні. Заборона була пом'якшена наданням дозволу на полювання лише тим шляхтичам, які не носили традиційного мисливського одягу. У такий спосіб російська адміністрація прагнула унеможливити маскування повстанців під виглядом мисливців.

Важливим джерелом інформації про методи полювання на різних тварин і птахів для шляхтичів були не лише більш досвідчені мисливці, а й часопис «Łowca Polski» та мисливські календарі [343, с. 178], де вони могли отримати поради, нову інформацію, як-от нові методики полювання на тварин чи способи зберігання та приготування зброї для ловів.

У спогадах шляхтичів нерідко можна прочитати теплі спогади та описи собак і коней, які брали участь у полюванні. Наприклад, вище згадуваний батько Г. Улашина приділяв значну увагу своїм коням. Улюбленцем усієї родини була Латка, швидка, особливо взимку, коли її запрягали в сані [159, с. 79]. Кінь також міг слугувати предметом розкоші, адже існували дорогі породи коней, які, окрім власної ціни, потребували забезпечення відповідних умов утримання та догляду. Також шляхтичі регулярно влаштовували виставки коней. Наприклад, 1906 р. в Білій Церкві Головне управління державних кінних заводів організувало виставку верхових коней. Для проведення заходу було виділено 500 рублів, 2 срібні, 4 бронзові медалі та 4 похвальні листи [128, с. 3].

Полювання часто було елементом або частиною більших подій чи дійств, у них могли брати участь урядовці, чиновники чи інші представники влади. Наприклад, у спогадах З. Котюжинський описує візит до маєтку Браницьких у Білій Церкві, до якого тоді прибув імператор Олександр ІІ. У програмі відвідин

імператора було дві ключові події – полювання та бал. Зигмунд не міг брати участи в полюванні, бо мав пошкоджену ногу, тому був глядачем. На думку Котюжинського, полювання було невдалим. Олександр Браницький зігнав до лісу велику кількість диких тварин, а на деревах було розвішано кольорову тканину, яка під дією вітру мала скеровувати дичину в бік імператора. Олександр II після кількох пострілів сказав, що це награне полювання та перестав брати в ньому участь. Загалом у дійстві брало участь понад сто осіб. Попри незадоволення імператора спільне полювання шляхтичів та Олександра II свідчило про статусність і привілейованість цього дозвілля [155, с. 63–66].

Також шляхтичі, які мали значні земельні наділи, могли використовувати полювання, щоб контролювати провадження їх господарства державцями (орендарями). До таких належав Ернест Рогожиньський, який розбагатів завдяки раціональному використанню своїх ресурсів та інвестицій у нові маєтки та підприємства. Він під час полювань уважно оглядав стан своїх маєтків і самих господарств [157, с. 147].

Полювання допомагало налагоджувати в польському середовищі нові або зміцнювало старі соціальні зв'язки. А. Іванський (батько), перебуваючи в ув'язненні в Київській фортеці за участь у Січневому повстанні, отримав допомогу від офіцера Бобовського, який часто полював із правним пленіпотентом Браницьких Вілінським. Якогось дня офіцер підійшов до Августа і сказав, що йому передає привіт пан Вілінський, і запитав, чим може тому допомогти. У такий спосіб Іванський зумів пришвидшити розгляд своєї справи та уникнути суворішого покарання [153, с. 171].

Варто зазначити, що не всі представники польського загалу захоплювалися полюванням. У спогадах Вацлава Ледніцького, Тадеуша Бобровського, Станіслава Стемповського можна знайти критику та незадоволення широкою популярністю полювання. Вони асоціювали полювання із застарілим способом проведення вільного часу, від якого варто відмовитися на користь більш практичних та інтелектуальних занять. Однак навіть попри незадоволення цим видом дозвілля, шляхтичі були вимушені брати в них участь чи навіть самі організовувати

полювання. А. Іванський (син) так згадує організовувані щорічні полювання в Рижавці: «Із більших прийомів я влаштовував у Рижавці лише щорічні полювання, які сам не любив, але мусив іти на цей компроміс заради родичів і сусідів. Вони завжди тривали щонайменше три дні й були вкрай виснажливими: у домі було повно диму, а до того ж неможливо було уникнути безкінечних розмов на найнудніші для мене теми – мисливські пригоди та кінську генеалогію» [153, с. 357].

Томаш Каргол визначає три етапи полювання шляхтичів на теренах Правобережної України у другій половині XIX ст. Відкриття сезону зазвичай припадало на 3 листопада – день святого Хуберта. Другий етап проходив узимку під час святкування Різдва і тривав до Нового року. Заключна частина сезону припадала на літо, а саме на липень, серпень і на початок вересня [343, с. 177].

Отже, полювання посідало чинне місце в дозвіллі шляхтича, проте були й інші види відпочинку, які не давали нудьгувати їм під час несезонних періодів року.

Важливим осередком і місцем для польської шляхти був маєток, до якого часто приїздили родичі або знайомі родини на різноманітні зустрічі чи бали. Шляхетські садиби слугували культурними центрами. У 1820-их рр. Я. Креховецький в успадкованому після смерти батька маєтку в с. Ліщинівці організував літературний салон. До нього приїздили Б. Залеський, М. Грабовський і С. Гощинський, з якими він познайомився під час навчання в Уманській василіянській школі [234, с. 24].

Відвідування сусідніх садиб, близьких друзів і родичів були важливими культурними та інтегративними аспектами буденного життя польської еліти. На різноманітних зібраннях шляхтичі танцювали з молодими паннами та спілкувалися з іншими гостями. Бенедикт Ліпковський найбільше любив полювання, товариство друзів та гру в карти, тому шляхтич часто запрошував у гості до себе чи відвідував близьких і родичів у їх маєтках [153, с. 360].

Польська шляхта грала в карти не тільки під час різноманітних зібрань, а й у вільні від обов’язків вечори. У карти здебільшого грали чоловіки старшого віку, а жінки рідко брали участь у такому виді дозвілля, хоч і були винятки [374, с. 70].

Генрік Корвін-Піотровський шукав будь-який привід, аби зіграти в карти, тому, коли не міг знайти відповідного опонента, був вимушений розпочати партію із Зигмундом Підгорським, який тоді ще був хлопчиком. Генрік так сильно тиснув під час гри на нього, що змусив малого Зигмунда заплакати [153, с. 380].

У шляхетському суспільстві не було однозначної думки щодо гри в карти. Зокрема, 1893 р. в часописі «Kraj» Олександр Єльські виступав із різкою критикою цього виду дозвілля, порівнюючи його з чумою тогочасного суспільства, що поглинуло чоловіків у містах та селах [117, с. 11].

Зі щоденника З. Котюжинського відомо про повсякдення студентів Київського університету, які також полюбляли грати в карти: «У ті часи, особливо під час контактів у Києві, у моді була гра в карти, а особливо в “біса”. Люди, навіть літнього віку, з безперечно поважною позицією у країні, з матеріально сильним становищем, які рік не тримали карт у руках, сідали за стіл, як правило, в кімнаті з кількома картковими столами» [155, с. 10]. Також у спогадах Котюжинський змальовує картярські будинки в Києві, які називали «ямами», де біля поважних представників суспільства можна було зустріти й осіб із сумнівною репутацією.

Окрім вище згадуваної гри «в біса», шляхтичі грали у бридж, фараона та ін. Гра в карти у шляхетського загалу асоціювалася із зеленим гральним столом, який був не тільки в різних розважальних закладах, а й у польських маєтках. Попри значну азартність цього типу розваг, рідко були випадки, коли програвали великі суми чи банкрутували, наприклад Юзеф Вайссенхофф у Петербурзі програв свій маєток [374, с. 71]. Л. Ліпковський, описуючи сусідні маєтки, згадує власника Пугачівки шляхтича Халка-Ледуховського, який програв майже всі свої статки в карти. Сам Ледуховський помер у доволі молодому віці та залишив дружину з двома синами та боргами. Згодом село Пугачівка, яке належало картяреві, було продане непольському власнику, на чому з жалем акцентує Л. Ліпковський [157, с. 146].

Т. Бобровський, описуючи шляхетську присутність у Києві, з докором і зневагою критикував колишнього полковника польських військ Каєтана Швейковського, який організовував у своєму будинку часті гуляння, де

здебільшого грали в карти: «Дім завжди був людний і гамірний, розважалися з паннами та грали в карти. Нестача та визискування гостей були звичайним явищем» [150, с. 307]. Швейковський знав про фінансові спроможності своїх гостей і знайомих, щоб позичити у них кошти. Як стверджує Бобровський, колишній полковник ніколи не віддавав свої борги та не любив визнавати свій програш у картах.

Описуючи дозвілля польської шляхти, неможливо оминути релігійний аспект, зокрема вплив католицизму на повсякденне життя, адже костел був не тільки релігійним осередком, а й культурним осердям і стрижнем польської самоідентифікації. Завдяки вірі шляхтичі пов'язували себе із західною культурою, яку вони вважали більш розвинутою та цивілізованою порівняно з російською. Свої маєтки вони порівнювали з островами цивілізації, які дрейфують у морі варварства та православного безкультур'я [374, с. 99].

Релігійні святкування не могли проходити без гулянь і зібрань, які починали після завершення костельних обрядів. Нерідко релігійні дійства проходили в один день із так званими шляхетськими з'їздами, на яких вирішували різні економічні питання та зав'язували нові знайомства. Наприклад, подібну практику описав Г. Улашин на святкування святих Петра та Павла в Умані, що було пов'язане з традиційним шляхетським з'їздом 29 червня. «Це також була своєрідна атракція, тим паче, що богослужіння проходило з великою пишністю, за численної допомоги прибулих священників» [159, с. 114]. Після релігійних обрядів гості міста та місцеві йшли на прогулянку до «Софіївки», де грали музиканти. Також згадку про святкування Петра та Павла в Умані залишив Леон Ліпковський, відзначаючи масштаб і тривалість дійства [157, с. 73–74]. Шляхтичі жартівливо називали ці дійства «уманськими контрактами». Лише через декілька днів після їх завершення, коли більшість шляхтичів поверталися до своїх маєтків, Умань входила в буденний ритм життя.

На початку XX ст. в Умані проходила сільськогосподарська виставка, яка також поєднувала в собі економічний і розважальний характер. Це дійство відмінне від інших тим, що організували його здебільшого поляки, хоч охоплювало всю

Київську губернію, у якій було багато російських підприємців. Програма виставки, яка проходила з 26 серпня по 3 вересня, свідчить, що на завершення майже кожного дня був концерт у клубі «Огніско» або виступ російської трупи. Також гості міста охоче відвідували парк «Софіївка». Сільськогосподарська виставка в Умані вкотре доводить, що шляхта прагнула поєднувати економічні чи релігійні події з відпочинком [197, с. 11].

Польська шляхта подорожувала як у межах країни, так і за кордоном, проте виїзд до інших країн був привілеєм більш заможної шляхти, адже такі мандрівки вимагали значних фінансових витрат і залучення відповідних зв'язків. Описуючи цей вид відпочинку, передусім варто назвати основні причини, які спонукали шляхтичів до подорожей. Очевидно, їх було декілька: туристичні, рекреаційні, лікувальні, освітні, релігійні, економічні тощо. Перераховані мотиви мандрівок зазвичай поєднували в одну подорож, у такий спосіб вони були більш насиченими та фінансово менш затратними. Наприклад, лікування було основною причиною виїзду за кордон для Зигмунда Котюжинського. Він планував відвідати Німеччину, щоб хірург Ланґенбек оглянув його ногу. Однак крім лікувальної мети подорожі, він планував відвідати дорогою і Варшаву, де мав вирішити декілька питань, пов'язаних із Київським сільськогосподарським товариством. Також Котюжинський хотів зробити за кордоном хімічний аналіз землі, на якій вирощував цукрові буряки, тому взяв із собою дві проби землі із с. Яроповець, яке нещодавно придбав. У такий спосіб він хотів з'ясувати, які добрива краще пасуватимуть цій землі, аби збільшити врожай цукрових буряків. Подорож за кордон Зигмунд хотів також використати для аналізу та спостереження за веденням господарства в Королівстві Варшавському та інших країнах, аби перейняти чи вдосконалити якісь елементи господарювання [155, с. 76–77].

Подорож за кордон у досліджуваний період розглядали як значущу подію, що знаходила відображення на сторінках тогочасних періодичних видань. Зокрема, 1857 р. в № 27 газети «Кіевскіе губернскіе вѣдомости» повідомлено про виїзд поміщика міста Липовець Фердинанда Здзяховського разом із дружиною до Франції та Італії [106, с. 3]. Опублікування подібних повідомлень у пресі свідчить

про суспільну значущість самого факту виїзду за межі Російської імперії, що, ймовірно, відображало як статус власників, так і особливу увагу до подорожей серед шляхетського середовища.

Польська аристократія подорожувала майже по всій Європі та Близькому Сходу, хоча найпопулярнішими місцями були Англія та Іберійський півострів. У спогадах шляхтичів можна знайти інформацію про більш віддалені та екзотичні країни, такі як Єгипет чи Індія, які вони відвідали чи планували відвідати. Під час мандрівок в інші країни шляхтичі милувалися архітектурними пам'ятками, скульптурами та іншими культурними надбаннями нової країни. Вони із зацікавленням спостерігали за іншою культурою, прагнули потрапити на концерти та вистави відомих митців [374, с. 100]. Наприклад, А. Іванський (батько), прибувши до Вільна, після короткої прогулянки по місту відразу навідав видатного музиканта Міллера, якого також попросив про приватні уроки гри на фортепіано [153, с. 88]. В Остенде Август відвідав концерт, де грали різні композиції Мендельсона. На заході він також побачив Вільгельма I, майбутнього першого імператора Німецької імперії [153, с. 123]. Син А. Іванського успадкував від батька любов до подорожей і відвідав багато країн світу: Італію, Іспанію, Грецію, Бельгію, Голландію та ін., однак найбільше йому сподобалося в Єгипті та Кавказі, які вразили своїм колоритом, культурою та надзвичайно гарною природою [153, с. 355–356].

У Німеччину, Швейцарію, Францію та Італію шляхта їздила на лікування та рекреацію. Для цієї мети подорожі було найпростіше отримати закордонний паспорт [374, с. 100].

Окрім відпочинку та лікування в інших містах і країнах, шляхта здобувала освіту, особливо це стосується хлопчиків і юнаків. Після завершення початкової освіти, отримуваній зазвичай у родинному маєтку, дітей відправляли на подальше навчання в міста, що можна розцінювати як подорож із метою здобуття освіти. Також батьки та близькі родичі часто їздили навідувати своїх дітей під час навчання. Про подібний досвід згадує А. Іванський, описуючи подорож до

Петербурга, під час якої він навідував старшого брата Генріка, який навчався в Кадетському корпусі [153, с. 80–83].

Повертаючись з інших країн та міст, шляхтичі привозили картини, книги, одяг та інші речі, які могли доповнювати домашню колекцію.

Колекціонування посідало важливе місце в дозвіллі польського шляхтича. Колекціонували різні предмети: картини, меблі, посуд, монети, книги, скульптури тощо. Зробивши аналіз інверторних описів маєтків, Т. Епштейн у праці «Z piórem i paletą» зазначає, що найчастіше колекції накопичували не свідомо або без чіткої систематизації [337, с. 348-349]. Подібного висновку дійшов і польський дослідник М. Устшицький. Сама присутність накопичених різноманітних культурних предметів у маєтку не означала, що їх власник сильно задіяний у збиранні чи робить це з колекційною метою. Здебільшого польська шляхта, накопичуючи культурні твори в маєтках, намагалася створити певну атмосферу, яка мала підкреслювати їх цивілізаційну вищість і протиставляти зовнішньому світу [374, с. 78–79].

З упевненістю можна зазначити, що найпоширенішим колекційним предметом були книжки через доступність і дешевизну колекціонування. Майже в кожному польському маєтку була невелика бібліотека чи книгозбірня із зібраною різною літературою. Також нерідко книги накопичували для престижу і підкреслення статусности власника, на що відразу вказували більш досвідчені читачі. Однак варто зазначити, що навіть некористування літературою мало для власника бібліотеки позитивні наслідки. Передусім у такий спосіб шляхтичі (купуючи польську літературу та часописи) підтримували польських авторів і видавництва. Також книгозбірнями користувалися інші більш зацікавлені представники шляхетського загалу.

Література переважно була польською чи французькою мовами, також усе частіше можна було натрапити в бібліотеках на твори англійською чи німецькою мовами. Російськомовної літератури було небагато, проте деякі представники польської шляхти захоплювалися нею [374, с. 84–85].

Польська художня література пробуджувала найбільше зацікавлення у шляхетських читачів. Поміж них найбільше емоцій викликали романтичні твори, особливо драма «Dziady», поема «Konrad Wallenor» А. Міцкевича [374, с. 84–85]. Інші твори Міцкевича, такі як «Pan Tadeusz», збірник «Sonetów», теж можна було побачити в шляхетських бібліотеках. Твори А. Міцкевича, заборонені імперською цензурою, як і інші подібні книжки, привозили нелегально із закордону або купували здебільшого в іноземних торговців чи євреїв [337, с. 64]. Окрім Міцкевича, читали Генріка Сенкевича («Potop»), Юзефа Ігнація Крашевського («Powieści historyczne», «Bez serca», «Latarnia czarnoksięska»), Міхала Бавуцького («Romans bez miłości i miłość bez romansu» «Byle wyżej», «Mój pierwszy występ literacki»), Пйотра Якса-Биковського («Syn znajdy», «Nomina sunt odiosa», «Faktor hetmański. Powieść zaszłowieczna»), Юліуша Словацького («Hugo», «Król-Duch», «Samuel Zborowski») та ін. [337, с. 50–51].

У спогадах А. Іванського (батько) можна знайти опис літературних смаків польської шляхти: «Крашевський і Коженьовський, а також Поль і Сирокомля панували тоді в шляхетських будинках України, змітаючи з полиць французькі любовні романи, перекладені польською мовою» [153, с. 77].

Генрік Сенкевич і Юзеф Ігнацій Крашевський були одними з найулюбленіших тогочасних авторів. Їхні твори найбільше потрапляли в зацікавлення та смаки польської шляхти. Творчість обох авторів дуже поширена на території так званих кресів, їхні твори можна було знайти в багатьох польських маєтках.

У тогочасних польських часописах публікували літературного спрямування статті, які висвітлювали творчість польських письменників або поетів. Також були дослідження діяльности того чи того митця з нагоди річниць чи урочистостей. Наприклад, у № 65 «Dziennika Kijowskiego» було опубліковано наукові напрацювання А. Брукхера, І. Хжановського та В. Токажа, присвячені творчій діяльності Міколая Рея, який «рідну літературу зустрів дерев'яною, а залишив кам'яною». У статті простежено намагання зацікавити читача творчістю Рея та продемонструвати його заслуги перед польською літературою: «Рей не був першим

автором у Польщі, який писав польською: він отримав мову, стиль і навіть форму готовими та усталеними. Тож його заслуга полягає в іншому. Він був першим світським письменником у нашій країні, який звільнив польську національну літературу від духовної та релігійної служби і вивів її на широкі поля національного служіння. Він також першим зняв із польської літератури кайдани наслідування, здобувши їй незалежність, звільнивши її від латинської мови» [125, с. 1]. Часописи літературно-суспільно-політичного характеру, такі як «Głos» чи «Kresy», приділяли значно більше уваги питанням літератури та мистецтва. У таких газетах і журналах розміщували огляди нових творів польських та іноземних авторів, аналізували класичні твори, порушували різні дискусійні питання, пов'язані з літературними вподобаннями польської шляхти тощо. Тому можна з упевненістю стверджувати, що часописи прагнули формувати літературні смаки своїх читачів. Про значний вплив часописів на формування літературних уподобань польської шляхти також пишуть Т. Епштейн і М. Устшицький.

Українська література не викликала сильного зацікавлення у шляхти. Попри широке використання української мови в спілкуванні із селянами, література цікавила здебільшого поціновувачів фольклору, літературознавців і хлопоманів. Г. Улашин, учень Уманської прогімназії, цікавився українською літературою: «З українською мовою я ближче познайомився в п'ятому класі Уманської гімназії, читаючи "Кобзаря" та "Катерину" Шевченка, а також "переписану" "Енеїду", відомий твір Котляревського та популярну його театральну п'єсу "Наталка Полтавка"» [159, с. 151].

У часописі «Głos» 1891 р. було опубліковано статтю Р. Скжицького про зміну літературних смаків у польському середовищі. За словами автора, у суспільстві набирали популярности повісті белетристичного характеру. Цю зміну в літературних уподобаннях Скжицький пов'язує із доступом до освіти ширших суспільних мас із непривілейованих станів. Автор нарікає на занепад філософського та духовного аспекту літератури, які надають перевагу розважальним цілям.

Окрім художньої літератури, шляхта читала та накопичувала й інші види літератури – наукову, науково-популярну, прикладну, різні календарі, довідники тощо. Т. Епштейн зазначає, що у шляхетських бібліотеках найбільше поміж наукових праць було історичного спрямування, особливо генеалогічно-геральдичного (Т. Швецкі, «Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski»). Були шляхтичі, для яких захоплення історією та геральдикою було надзвичайно важливим. Наприклад, самотній та освічений Антоній Кораб-Бжозовський, який проживав у невеликому маєтку в с. Антонівці, мав велику кількість історичних праць у своїй бібліотеці, однак його сильне захоплення історією відштовхувало від інших шляхтичів [153, с. 362]. Окрім історичних праць, у шляхетських книгозбірнях були філософські, теологічні, соціологічні, економічні, географічні та ін. книги. Важливу увагу приділяли книгам, присвяченим землеробству та веденню господарства (Ю. Єзіораньський, «Jak obecnie gospodarować? Wskazówki dla rolników») [337, с. 55–56]. Полювання було одним з найпоширеніших видів дозвілля серед чоловіків шляхетського загалу, тому друкували багато різноманітної дорадчої літератури, мисливських календарів тощо [343, с. 178]. XIX ст., а особливо друга його половина, знаменна значними соціально-економічними змінами, що спричинили трансформацію сприйняття сексуальности та відносин між чоловіком і жінкою. У цей період на цю тематику друкують багато наукових, публіцистичних напрацювань. Здебільшого вони висвітлювали різноманітні медичні питання та надавали поради (Adam Nalepiński, «O instynkcie rozpłodowym i wynikach jego»). Також була література порнографічного змісту, яку зазвичай привозили з-за кордону та поширювали потай (Jochn S. Farmera, «The Way of Man With a Maid») [340, с. 398–401].

У польському середовищі також була популярною періодична преса. Газети та журнали виписували здебільшого більш заможні та освічені родини. Періодичні видання першочергово читали для отримання актуальних новин у регіоні, країні та за кордоном. До таких часописів можна зарахувати «Wiek», «Echo», «Słowo», «Kresy», «Kraj», «Dziennik Kijowski». Останні два мали особливу популярність на Правобережній Україні. «Kraj» розпочали видавати 1882 р. в Петербурзі. У

часописі багато уваги приділено політичним та економічним питанням. «Dziennik Kijowski» почали видавати 1905 р. в Києві. Право на видання «Dziennika Kijowskiego» 1905 р. отримав граф Владимір Мечиславич Грохольський, а 1909 р. він продав своє право на публікацію часописа Фомі Тітовичу Михаловському та Антону Августу Червицькому, які взяли на себе повну відповідальність за ведення газети [60, арк. 32–35]. Річна передплата на «Dziennik Kijowski» складала 8 руб. 1913 р. було зроблено 6000 передплат [337, с. 43]. Ця газета поставала при значній підтримці шляхти, тому в ній можна було знайти багато корисної інформації для цього суспільного прошарку. На сторінках «Dziennika Kijowskiego» можна знайти інформацію про київські контракти [118, с. 1–2], про брак кваліфікованих адміністраторів маєтків [139, с. 1–2], про ведення господарства, цукрову промисловість у регіоні [114, с. 1] тощо. У програмі «Dziennika Kijowskiego» було зазначено десять основних висвітлюваних категорій, зокрема: статті на найважливіші питання, пов’язані з громадським життям, внутрішні та закордонні телеграми, огляд іноземної політики, хроніки подій місцевого життя, економічний розділ, сільськогосподарський, промисловий і торговельний, судовий відділ, огляд іноземної та російської літератури, фейлетони, літературна, театральна та мистецька хроніки, різні оголошення [60, арк. 16]. На першій та останній сторінках завжди розміщували рекламу різних культурних заходів (театральні вистави, концерти, виступу цирку тощо), магазинів (парфуми, одягу тощо), надання послуг (оренда велосипедів, рукописного тексту на друкарській машинці) та реклама інших періодичних видань.

Польська шляхта також читала часописи російською мовою. «Кіевскій голосъ» був одним із них. 1905 р. Станіслав Ігнатійович Дрелінг отримав право на випуск щоденної суспільно-політичної, літературної та економічної газети «Кіевскій голосъ». Від 1907 р. часопис почали видавати у двох щоденних примірниках: один – зранку, інший – увечері, також раз на тиждень виходив ілюстрований додаток із карикатурами. Ціна за річну передплату ранкового випуску складала 8 руб., за вечірню – 4 руб., а за ілюстрований додаток – 3 руб. Повна річна передплата за всі випуски включно з ілюстрованим додатком складала

13 руб. У програмі газети були такі теми та рубрики: провідні статті, внутрішні та закордонні новини, огляд російського та закордонного друку, місцева хроніка, новини провінції, театр і музика, судові звіти, літературні фейлетони на суспільні та політичні питання, торгівельні та біржові звіти, телеграми й оголошення [58, арк. 2]. 1906 р. Станіслав Дрелінг отримав штраф у розмірі 3000 руб. за публікацію в № 88 «Кіевскаго голоса» трьох статей, які не сприйняла російська адміністрація: «Подъ знакомъ циркуляра», «Герой дня» та «Упраздненная Законность». 21 березня 1907 р. Станіслав Дрелінг передав право на публікацію газети «Кіевскій голосъ» графу Сергію Слюсаревському [58, арк. 19].

Окрім періодичних видань польською та російською мовами, у шляхетських маєтках читали часописи французькою, іноді німецькою та англійською мовами [374, с. 88].

У другій половині XIX ст. набирають популярности різноманітні ілюстровані газети та журнали. Деякі такі часописи збирали здебільшого через їх ілюстрації («Tygodnik Ilustrowany», «L'Illustration», «Kłosy»). На сторінках ілюстрованих часописів розміщували різні літературні твори, поділені на фрагменти із продовженням у наступних номерах. Публікували рецензії на художні твори та роздуми літературознавців на розвиток літератури. Однак в ілюстрованих часописах могли обговорювати і важливі політичні чи соціальні питання. Наприклад, у № 157 «Kłosy» можна знайти колонку Максиміліана Ґліцкіберга (Maksymilian Gliicksberg) про емансипацію жінок у польському суспільстві [116, с. 15–16].

Шляхтичі читали різні періодичні видання залежно від своїх уподобань: мисливські, наукові, господарчі, педагогічні тощо. Зазвичай їх купували, якщо залишалися кошти після передплати часописів новинного характеру.

Окрім літератури, іншими популярними предметами колекціонування були документи. Більшість шляхетських родин мали власний архів, адже кожна з них мусила мати документи, які підтверджували їхнє шляхетське походження. Тому в маєтках нагромаджували різні метричні дані, щоденники та інші документи [337, с. 183].

Родинні документи та книжки були не єдиними предметами колекції у шляхетських маєтках. Полювання було одним із найпопулярніших традиційних видів дозвілля польського шляхтича, тому в маєтках можна знайти колекції впольованих звірів чи стрілецької зброї [343, с. 183]. Картини та інші види культурних творів були окрасою маєтків і предметами приватних колекцій. У кожному маєтку на стінах висіла колекція чи невелика добірка портретів членів родини. Часто колекції накопичували не свідомо, однак були шляхтичі, які робили це цілеспрямовано зі сподіваннями, що їхню роботу продовжать нащадки. Наприклад, Л. Ліпковський не тільки любив малювати, але й колекціонував картини та інші твори мистецтва: «З ранніх років, маючи порівняно скромні на той час матеріальні можливості, я постійно, хоч і дуже обережно й повільно, збирав твори мистецтва: ескізи великих майстрів, гравюри, кераміку та археологічні предмети. Моя колекція разом із картинами, отриманими від батьків, склала досить велику і цінну колекцію, яка була окрасою мого дому і справжньою насолодою для мене у хвилини самотности. Мені приємно відвідувати Красносілку, знаючи, що ця колекція, яку так дбайливо та з великою мистецькою пошаною зберігає моя невістка, дає мені приємну моєму серцю впевненість, що ця колекція є плодом моїх багаторічних зусиль і особистої праці, збережеться в цілості і в сімейному гнізді надовго» [157, с. 131] (див. додаток 10 [157, с. 134–135].) Про колекцію Л. Ліпковського були згадки в его-документах інших шляхтичів. А. Іванський (син) відзначав аристократичний смак і стиль життя Ліпковського. Колекція Ліпковського містила здебільшого гарно виконані копії картин відомих митців: Рафаеля Санті, Антоніа да Корреджо, Антоніса ван Дейка та Пітера Пауля Рубенса.

Александр Браницький, як і Л. Ліпковський, свідомо приділяв значні зусилля для накопичення колекції. Він у с. Ставищі збудував літню резиденцію, у якій мав значну колекцію різноманітних предметів розкоші: срібний сервіз паризького ювеліра Одіо на 120 осіб, китайський порцеляновий посуд, родинні портрети, полотна іноземних митців, турецькі меблі та інші види розкоші та прикрас. Окрім колекціонування, у другій половині XIX ст. А. Браницький був одним із перших фотографів-аматорів на Правобережній Україні [178, с. 33–34].

Не менш важливим здобутком, отриманим за кордоном, який шляхта привозила із собою додому, був досвід та знання, які вона імплементувала у своїх оселях. У другій половині XIX ст. набирає популярности англійська культура, що знайшло відображення в одязі, літературі та проведенні вільного часу. У шляхетські маєтки привнесено нові види дозвілля, такі як теніс, крикет, бокс, велопрогулянки тощо [374, с. 74].

Проводячи вільний час у місті, шляхтичі полюбляли відвідувати театри, вистави, концерти та інші культурні заходи. Про значну культурну активність поляків у містах може свідчити кількість оголошень і реклами прийдешніх дійств. У кожному випуску «Dziennika Kijowskiego», «Głosa», «Kresów» та ін. на перших шпальтах можна побачити оголошення про приїзд співаків чи театральних труп із п'єсами до міста. Наприклад, у випуску № 37 за 1906 р. розміщено програму п'єс у різних театрах Києва. До прикладу, у театрі «Бергоніер» заплановано п'єси польського репертуару: «Dzierżawca z Olesiowa», «Państwo Młodzi», «Obrona Częstochowy» та ін. [118, с. 1].

Про театр і цирк також згадує Г. Улашин, описуючи Умань: «дерев'яна будівля театру, де влітку давали вистави приїжджі російські трупи (польські були заборонені), а також виступали чарівники-чорнокнижники». Учні старших класів Уманської прогімназії відвідували також цирки, які приїздили до міста [159, с. 216].

Захоплення театром, як і іншими видами дозвілля, польська спільнота сприймала як ознаку інтелектуальности та цивілізованости особи. У популярних у шляхетському загалі часописах публікували окремі рубрики, присвячені театру, де розміщували анонси вистав, публікували огляди та рецензії критиків на п'єси тощо. У польському середовищі зростала повага до акторів. У маєтках шляхтичі проводили імпровізовані театральні виступи, де презентували власно написані п'єси або відомих авторів [374, с. 77–78].

Важливим аспектом у висвітленні повсякденного життя польської шляхти є час, проведений в ув'язненні за участь у збройному протистоянні 1863–1864 рр., відоме як Січневе повстання. Після його поразки в'язниці Київської губернії були наповнені польськими повстанцями. У Києві від травня 1863 р. до березня 1865 р.,

за різними даними, в ув'язненні перебувало від 1 336 до 1 421 колишніх учасників Січневого повстання [360, с. 68–69]. Попри суттєві обмеження, вони прагнули урізноманітнити своє перебування в ув'язненні. А. Іванський (батько), учасник Січневого повстання, залишив спогади про перебування в Київській фортеці та інших місцях його утримання. Довгі дні ув'язнення колишні повстанці проводили в різних активностях. Найпопулярнішими видами дозвілля були спів, гра на музичних інструментах і читання газет. Колишні студенти Київського університету св. Володимира співали повстанські пісні, наприклад «Marsz żuawów», та під час спільної молитви хор виконував «Zdrowaś, Maria». Газети та музичні інструменти ув'язнені отримували від родичів і близьких у короткі миті відвідувань. Колишні повстанці отримували листи від близьких осіб. Зокрема, у липні 1865 р. до Київської губернії було направлено 20листів для «политическихъ приступнековъ» [13, арк. 4–7]. А. Іванський, окрім часопису «La France», у який загорнули хліб, отримав і гармонію. На музичному інструменті він виконував різні композиції для підняття настрою: «Красний сарафан» («Krasnyj sarafan») та твори Олександра Варламова та Олександра Аляб'єва. Ув'язнені з підручних матеріалів виготовляли різні предмети, наприклад, із хліба виготовляли різні прикраси, зокрема персні чи фігурки для шахів. Окрім цього, колишні студенти та інші вчені особи проводили імпровізовані лекції для в'язнів, з-поміж слухачів також були й українці, на чому наголошує сам автор спогадів [153, с. 186].

Одягом на рівні з дозвіллям були елементи повсякденного життя, які слугували маркерами статусности та належности до певної соціальної групи. У довгому XIX ст. польська аристократія задавала тон не тільки у проведенні вільного часу, а й у моді в одязі. Їх, своєю чергою, надихали ідеї романтизму, який ширився Європою в XIX ст.

Жовті жилети, сюртуки, блакитні фраки, циліндри та краватки становили невід'ємні складові гардероба чоловіків зі шляхетських родин, відображаючи вплив французької моди. На початку XIX ст. в одязі польської еліти було збережено елементи вбрання Речі Посполитої, про що свідчило використання польських мундирів, кунтушів і жупанів. Кунтуші зазвичай виготовляли із сукна гранатового

кольору, вони мали відкладний двобортний комір, їх одягали поверх білих жупанів. Одяг для хлопчиків наслідував дорослий чоловічий. Основною відмінністю дитячого одягу, окрім розміру, була гірша якість матеріалу, що робило його дешевшим [177, с. 155–156].

Наслідування західних трендів моди виокремлювало шляхтичів на тлі інших мешканців Російської імперії. Під час візиту до Санкт-Петербурга 1855 р. А. Іванський (батько) був одягнений у чорний альмавів (широкий італійський плащ) та італійський чорний капелюх, що привертало надмірну увагу місцевих перехожих. Це викликало інтерес поліції, яка після перевірки документів порекомендувала Іванському змінити вбрання, оскільки в такому одязі він мав вигляд іноземця. Згодом у столичному військовому клубі шляхтич Ришард Малахольський розповів, що інтервенція правоохоронців врятувала його, бо простий люд міг його «потурбувати». Протягом декількох днів Іванський носив українську бурку, через яку йому заборонили відвідати столичний музей, заявивши, що такі заклади можуть відвідувати виключно особи благородного походження [153, с. 86]. У спогадах А. Іванський не акцентує на цих інцидентах, однак вони демонструють різницю в одязі та зовнішності польської шляхти від інших мешканців імперії.

Аксесуари, як і одяг, допомагали підкреслити соціально-матеріальний стан шляхтича. Протягом XIX ст. чоловіки носили: ювелірні прикраси (коштовне каміння, персні та шпильки до краваток), тростини, окуляри, шаблі тощо. Останні поступово втрачають свою популярність, особливо під тиском російського уряду після двох національних повстань. Популярними у другій половині XIX ст. стають кишенькові годинники, які були дуже дорогими.

Листопадове (1830–1831) та Січневе (1863–1864) повстання відігравали провідну роль у формуванні суспільно-економічної, освітньої, культурної, релігійної та інших сфер життя польської шляхти в регіоні. Ці події також мали своє відображення в моді та зовнішньому вигляді польської еліти. Після розстрілу російськими військовими варшавських демонстрантів у лютому 1861 р. польські

демократи оголосили національний траур, який, зокрема, передбачав носіння національного одягу та використання патріотичних символів у побуті.

Основними кольорами жалобного вбрання стали поєднання чорного та білого. Цю кольорову гаму особливо часто використовували в одязі жінок, які втратили чоловіків, синів, братів або батьків під час повстання. Усвідомивши потенційну загрозу поширення такого виду «моди», російський уряд запровадив систему штрафів і покарань за носіння траурного та національного одягу, намагаючись у такий спосіб обмежити прояви національної солідарности та патріотизму [177, с. 159–160].

Так мода чоловіків шляхетських родин протягом XIX ст. перестала бути виключно елементом приватного життя і стала відображенням соціально-політичної ситуації в Російській імперії. Вона була засобом пасивної демонстрації незгоди та непокори урядовій політиці імперської адміністрації. Паралельно з цим убрання польського шляхтича зазнавало змін під впливом західноєвропейської культури, яка була взірцем для польської еліти.

Отже, відпочинок був невід'ємною складовою щоденного життя польської еліти Київської губернії. Чоловіки шляхетських родин в досліджуваний період мали до диспозиції різноманітні види дозвілля, визначені фінансовими можливостями та індивідуальними бажаннями. Попри різнорідність проведення вільного часу, з упевненістю можна стверджувати, що полювання, гра в карти, читання літератури, колекціонування та подорожі були найпоширенішими видами дозвілля серед чоловіків шляхетських родин. Проте варто зважати на зміну ставлення до різних видів відпочинку, наприклад заняття різними видами спорту набувало неабиякої популярности, водночас гра в карти та полювання поступово втрачати популярність. Дозвілля для шляхти було не лише джерелом інтелектуального задоволення, а й підкреслення їхнього високого соціального та культурного статусу. Чоловіки на полюванні та різноманітних зібраннях, ярмарках, балах обговорювали політичні, економічні, господарські та інші питання. Подорожуючи іншими країнами, вони воліли отриманий досвід і враження відтворити у своїх маєтках. Західна культура була взірцем для наслідування, що

знаходило відображення не тільки в одязі та інтер'єрі, а й у дозвіллі. Читання у вільний час можна було допасувати до будь-яких смаків і зацікавлень шляхти. Воно також могло мати характер самоосвіти, що допомагало у веденні господарства чи покращувало інші практичні навички та розширювало кругозір.

Отже, сім'я завжди була основним осередком повсякденного життя, адже саме в її межах проходили ключові моменти людського існування: від побутових практик і спільних трапез до виховання дітей і вирішення життєво важливих питань. У зв'язку з цим сімейно-шлюбні відносини є невід'ємною складовою історичних досліджень повсякдення чоловіків шляхетських родин Київської губернії. Особливе значення родина мала в шляхетському суспільстві, адже саме вона забезпечувала збереження культурних і національних традицій, сприяла передачі соціального статусу та формуванню ідентичности наступних поколінь.

Протягом довгого XIX ст. шляхетська сім'я зазнала значних трансформаційних змін, які в подальшому призвели до зміни традиційної шляхетської сім'ї.

Польська шляхта Київщини мала широкий вибір дозвілля, визначений як матеріальним становищем, так і особистими вподобаннями. Попри різноманіття доступних форм відпочинку, найбільш поширеними були полювання, картярські ігри, читання літератури, колекціонування та подорожі. Проте згодом шляхта змінила уподобання: спортивні заняття набували дедалі більшої популярности, тоді як полювання та азартні ігри поступово втрачали свою привабливість. Дозвілля відігравало не лише рекреаційну, а й соціальну функцію, оскільки демонструвало високий статус шляхтича та його культурний рівень. Подорожуючи європейськими країнами, представники польської еліти прагнули відтворити отримані враження у власних маєтках. Західноєвропейська культура була для них своєрідним орієнтиром, що знаходило відображення не лише в архітектурі та моді, а й у способах проведення вільного часу.

ВИСНОВКИ

Протягом тривалого часу історія повсякденности була малозатребуваним напрямом досліджень серед українських і зарубіжних науковців. Основну увагу дослідники зосереджували на політичній історії, аналізі суспільних інституцій, економічних процесів та інших макросоціальних аспектах. Однак із другої половини XX ст. у Європі та на початку XXI ст. в Україні виникло зацікавлення та необхідність у вивченні повсякденного життя окремої людини та соціальних груп у різних історичних контекстах. Історія повсякденности швидко здобула популярність серед західних істориків і представників інших суспільних дисциплін, що підтверджує її значний науковий потенціал у розкритті багатогранности історичного досвіду. Така зміна перспективи дослідження сприяла відкриттю нових горизонтів для аналізу історичних процесів і трансформацій.

Наявна історіографічна та джерельна база дала змогу провести структурований і комплексний аналіз повсякденного життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії (1793–1917 рр.). У ході дослідження було залучено широкий спектр джерел, зокрема архівні матеріали, его-документи (спогади, мемуари, щоденники, записки), періодичні видання того часу, статистичні дані, а також напрацювання істориків, які вивчали діяльність польської шляхти в регіоні. Такий підхід дав змогу забезпечити комплексний аналіз і поглиблене розуміння особливостей повсякденного життя чоловіків шляхетського середовища в зазначений історичний період.

Від кінця XVIII до початку XX ст. виховання та здобуття освіти для чоловіків шляхетських родин Київської губернії зазнали відчутних змін. Після приєднання значних територій Правобережної України перед імперською владою постала проблема інтегрування та зросійщення нових регіонів. Одним із важливих напрямів цієї діяльности було знищення польської системи освіти та впровадження російської моделі шкільництва. Через значний спротив католицької церкви та польської еліти, які докладали чималих зусиль не лише для збереження польських шкіл, але й для їхнього подальшого розвитку та зміцнення, цей процес позначений

труднощами. Протистояння між прагненням до зросійщення освіти та спробами захистити національну культурну ідентичність створювало напружену ситуацію, яка відображала ширші соціально-політичні процеси того часу. Після поразки Листопадового повстання (1831) російський уряд фактично зумів ліквідувати польську систему освіти на Правобережній Україні.

Зросійщення та політичні утиски сприяли тому, що польська еліта дедалі активніше використовувала освіту і патріотичне виховання молоді як засіб протидії російському самодержавству. Особливу увагу приділяли збереженню національної ідентичности через навчання хлопчиків польської мови, історії та виховання в католицьких традиціях. Початкову освіту зазвичай забезпечували вдома, і в цьому процесі провідну роль відігравала мати, яка навчала синів базових знань і навичок. Із віком хлопчиків починали готувати до вступу в школи та гімназії, де освітній процес проводили російською мовою. Для цього батьки часто наймали репетиторів, завданням яких було не лише підготувати дітей до вступних іспитів, а й навчити російської мови. Не всі юнаки продовжували навчання у вищих навчальних закладах, однак у другій половині XIX ст., особливо після скасування кріпосного права (1861 р.), спостережено зростання числа шляхтичів, які здобували вищу освіту. Вступ до університетів давав змогу отримати спеціальність, яка гарантувала гідний рівень життя та професійну реалізацію. Польські студенти активно долучалися до діяльности напівлегальних молодіжних організацій і товариств, таких як «Korporacja» («Корпорація»), «Filarecja» («Філарецію»), «Polonia» («Полонія») та ін. Ці організації відігравали важливу роль у структуруванні позауніверситетського життя молоді, створюючи альтернативний простір для інтелектуального і культурного розвитку.

За сприяння таких напівлегальних польських об’єднань сформовано соціальні мережі, які об’єднували шляхтичів, переважно студентів Імператорського університету св. Володимира. Такі товариства не лише сприяли зміцненню польської ідентичности серед молоді, але й виконували функції інтелектуального і патріотичного виховання, слугуючи платформою для обговорення актуальних національних, соціальних і культурних питань.

Господарська діяльність шляхтичів у маєтках відігравала ключову роль у збереженні їхнього панівного становища в регіоні протягом досліджуваного періоду. Усвідомлюючи це, російська адміністрація прагнула забезпечити лояльність найзаможнішої частини польської еліти, гарантуючи їй збереження прав і захист майнових інтересів. Водночас імперська влада послідовно реалізовувала політику інкорпорації новоприєднаних територій Правобережної України, спрямовану на послаблення впливу польського землеволодіння. Листопадове (1830–1831) та Січневе (1863–1864) повстання стали для самодержавства зручними приводами для посилення репресій та обмеження прав польської еліти.

Зіткнувшись із новими політичними та соціально-економічними умовами, польські землевласники мали адаптуватися до змін, що безпосередньо вплинуло на їхні господарські стратегії. Особливим викликом для шляхтичів стало скасування кріпосного права (1861), що змусило переглянути традиційні моделі ведення господарства. На зміну старим аграрним підходам поступово приходили нові, орієнтовані на промислове виробництво.

Одним із найприбутковіших напрямів економічної діяльности польських землевласників у XIX ст. стало цукроваріння. Незважаючи на значні фінансові витрати та технічні труднощі, пов’язані з організацією виробництва, цукроварні активно будували на Правобережній Україні, зокрема й у Київській губернії. Це стало одним із ключових факторів економічної трансформації регіону, що сприяло зростанню промислового потенціалу й адаптації шляхти до нових соціально-економічних реалій. Не всі шляхтичі змогли адаптуватися до нових економічних реалій. В его-документах чоловіків шляхетських родин наголошено на складнощах, яких ті зазнали. Молодше покоління шляхтичів було гнучкішим і більш готовим до викликів другої половини XIX ст. Однак і поміж них були ті, для яким зміни були дуже складними, що призводило до банкрутств родинних фільварків.

Тривале співіснування польської шляхти та українського селянства сприяло взаємовпливу двох народів, який, залежно від історичних умов, міг слугувати як основою для мирного співіснування, так і джерелом соціальної напруженості, що провокувала ворожість і конфлікти. У спогадах польських шляхтичів є приклади

приязних відносин між паном і селянином, свідчення про суперечності та відкриті конфлікти. В архівних фондах уміщено значну кількість справ, присвячених розгляду скарг, судовим розслідуванням, пов'язаних із побиттям чи приниженням сільського населення.

Частина польської шляхти, користуючись своїм соціально-економічним становищем, прагнула зберегти привілейований статус навіть після скасування кріпосного права. Однак поряд із цим існували спроби вибудови гармонійних стосунків із місцевим населенням, ґрунтовані на взаємній вигоді та соціальній адаптації. Представники польської аристократії фінансували будівництво лікарень, православних храмів, шкіл. У такий спосіб шляхтичі підтримували місцеве населення. Українське селянство, своєю чергою, могло переймати більш прогресивні методи ведення господарства, а також певні культурні та поведінкові моделі шляхти.

Важливим чинником, що загострював україно-польські відносини, була політика імперської влади, яка використовувала суперечності між двома спільнотами у власних інтересах. Цілеспрямована маніпуляція національними та соціальними протиріччями ще більше заглиблювала кризові явища у стосунках між шляхтою та селянством, перешкоджаючи можливому порозумінню і стабільному співіснуванню. Однак налагодження прийнятних відносин з українським селянством допомагало в захисті шляхетських інтересів. Селяни на судах могли свідчити на користь свого пана, що рятувало його від ув'язнення та конфіскації майна.

Чоловіки шляхетських родин мали можливість реалізовувати себе у приватному секторі, зокрема в галузі адміністрування, яке відігравало важливу роль у господарській діяльності шляхти. Адміністрування було одним із поширених засобів економічного забезпечення, що охоплювало як безземельних і малоземельних шляхтичів, для яких ця діяльність ставала основним джерелом доходу, так і заможних власників маєтків. Останні використовували адміністративну діяльність як механізм раціоналізації господарських процесів і примноження капіталу, здійснюючи управління не лише власними маєтностями, а

й володіннями інших землевласників. Завдяки цьому шляхтичі сприяла розвитку економічних відносин, ефективному управлінню ресурсами та загальному вдосконаленню господарської системи регіону.

У XIX ст. шляхетська родина була переважно патріархальною. У такій сімейній структурі батько відігравав провідну роль, маючи вирішальний вплив на долю своїх дітей і дружини. Він керував фінансовими справами, забезпечував матеріальне благополуччя сім'ї та представляв її інтереси в суспільстві. Саме батько приймав важливі рішення, зокрема про вибір нареченої для сина та напрям його освіти. Водночас жінці в межах цієї суспільно-моральної парадигми відведена допоміжна роль – вона була радницею та підтримкою чоловіка, але не мала самостійного впливу на прийняття рішень.

Романтичний досвід і навички спілкування з протилежною статтю шляхтичі починали здобувати під час середньої освіти, а згодом продовжували це в університетському середовищі. Серед юнаків шляхетських родин поширеним був культ маскулінности, у якому впевнене поводження з жінками та сексуальний досвід вважали важливими ознаками мужности та соціальної зрілости.

Ослаблення родинних зв'язків у другій половині XIX ст. сприяло поширенню моди на подружні зради, особливо серед заможних представників польської еліти. Попри сувору заборону католицької церкви, релігійні обмеження часто не мали значного впливу на шляхтичів, які шукали любовних утіх поза шлюбом.

Індустріалізація, модернізація та демократичні ідеї у шляхетському середовищі поступово розпочали процес трансформації традиційної сімейної моделі, проте на цьому етапі зміни мали лише зародковий характер, а кардинальні перетворення в сімейних відносинах відбулися вже у XX ст.

У досліджуваний період чоловіки шляхетських родин Київщини мали доступ до різноманітних видів дозвілля, визначених як фінансовими можливостями, так і індивідуальними вподобаннями. Серед найпоширеніших занять шляхтичів можна виокремити полювання, гру в карти, читання літератури, колекціонування та подорожі. Водночас слід зазначити, що ставлення до різних форм відпочинку поступово зазнавало змін. Зокрема, заняття спортом набували дедалі більшої

популярности, тоді як гра в карти та полювання поступово втрачали свою актуальність. Чоловіки поєднували відпочинок із працею. Наприклад, подорожуючи за кордоном, вони купували сільськогосподарську техніку чи налагоджували торговельні зв'язки. Під час полювання шляхтичі спілкувалися з іншими землевласники, зміцнюючи свої зв'язки.

Дозвілля виконувало не лише функцію розваги чи інтелектуального задоволення, а й слугувало засобом підкреслення високого соціального та культурного статусу шляхти. Подорожі до інших країн відкривали шляхтичам доступ до нових культурних ідей, які вони прагнули інтегрувати у своїх маєтках. Західна культура слугувала для них взірцем для наслідування як у моді та дизайні інтер'єрів, так і в організації дозвілля.

Особливо популярним було читання, яке могло задовольнити найрізноманітніші смаки та інтереси шляхтичів. Воно не лише слугувало розвагою, а й виконувало функцію самоосвіти, допомагаючи в управлінні господарством, покращуючи практичні навички та сприяючи розширенню світогляду. Отже, дозвілля чоловіків шляхетських родин Київщини було багатогранним явищем, яке одночасно відображало як соціальні й культурні вподобання, так і прагнення до інтелектуального та естетичного розвитку.

Отже, упродовж довгого XIX століття повсякденне життя чоловіків шляхетських родин Київської губернії зазнало суттєвих змін, спричинених як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Зовнішній вплив найяскравіше проявлявся через цілеспрямовану мовну політику імперської влади, що мала на меті витіснення польської мови з адміністративного, освітнього та культурного простору. До цього додавалися постійні соціальні утиски, конфіскація земель шляхетських родів, заборона відкриття польських навчальних закладів, а також суворі обмеження діяльности католицької церкви.

Паралельно з цим відбувалися й глибокі внутрішні процеси, пов'язані з модернізацією суспільства, індустріальними трансформаціями, розвитком нових економічних практик та поступовою еволюцією традиційної сімейної моделі. Ці фактори змушували чоловіків шляхетських родин переглядати усталені ролі та

життєві орієнтири, сприяючи поступовій адаптації до нових соціально-економічних реалій. Зміна джерел доходу, перехід до підприємницької діяльности або служби в нових адміністративних структурах вимагали нових знань, навичок і гнучкости в поведінці.

У сукупності ці зміни не лише трансформували господарську діяльність, дозвілля та освітні практики чоловіків шляхетських родин, а й мали глибокий і безпосередній вплив на збереження її соціокультурної ідентичности в умовах постійного тиску з боку імперської влади. Попри численні виклики, шляхтичі виявили здатність зберігати та відтворювати ключові елементи своєї культури, підтримувати певний рівень соціального статусу та впливу, а також залишатися активними учасниками регіональних політичних, економічних і культурних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Архівні джерела

Державний архів Київської області (ДАКО)

Ф 1. Київське губернське правління, м. Київ

Оп. 239.

1. Спр. 56. О разрешении графу В.А. Браницкому устройства электрического освещения в с. Прусах, 12 февраля 1903 г. – 28 февраля 1903 г. 24 арк.

Ф. 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора, м. Київ

Оп. 11

2. Спр. 87. Дело по представлениям предводителей дворянства о лицах, желающих занять должности почетних мировых судей, 1861 г. арк 7.
3. Спр. 260. Дело по иску помещика Говоровского к помещику Мозараки за деньги, переплачение за землю, отошедшую чиншевим, 23 декабря 1875 г. – 30 Марта 1876 г. 13 арк.

Оп 23

4. Спр. 21. О видаче разним лицам свидетельств на право покупки имений по уездам: Киевскому, 28 января 1887 г. – 3 мая 1888 г. 166 арк.
5. Спр. 21а. О видаче разним лицам свидетельств на право покупки имений по уездам: Киевскому Часть 2, 8 сентября 1887 г. 148 арк.
6. Спр. 22. О видаче разним лицам свидетельств на право покупки имений по уездам: Радомильскому, 9 января 1887 г. 312 арк.
7. Спр. 22а. . О видаче разним лицам свидетельств на право покупки имений по уездам: Радомильскому Часть 2, 9 июля 1887 г. – 20 апреля 1888 г. 583 арк.
8. Спр. 23. О видаче разним лицам свидетельств на право покупки имений по уездам: Васильковскому, 27 марта 1887 г. – 6 июня 1888 г. 144 арк.
9. Спр. 24. О видаче разним лицам свидетельств на право покупки имений по уездам: Каневскому, 9 февраля 1887 г. – 28 февраля 1888 г. 32 арк.

10. Спр. 25. О видаче разним лицам свидетельств на право покупки имений по уездам: Уманскому (1 янв. 1887 г.) , 28 января 1887 г. – 3 мая 1888 г. 122 арк.
11. Спр. 92. По делу недопущения лиц польського происхождения к содержанию казенних и оброчних статей, 26 февр. 1887 г. 58 арк.

Оп. 178.

12. Спр. 13. Дело об обыске на квартире студентов Киевского университета, которые сохраняли воспрещенною литературу, 10 февраля 1865 г. 79 арк.

Оп. 180.

13. Спр. 11. О письмах, посылаемых арестованным и осужденным уже мятежникам для передачи их родственникам, а также получаемых от сих последних для передачи первым. Часть 1, январь 1865 г. 288 арк.
14. Спр. 11а. О письмах, посылаемых арестованным и осужденным уже мятежникам для передачи их родственникам, а также получаемых от сих последних для передачи первым. Часть 2, январь 1865 г. 122 арк.
15. Спр 16. О порядке утверждения приговоров военно-судных комиссий о лицах, причастных к польскому мятежу. 8 января 1865 г. 40 арк.
16. Спр. 27. По просьбе разных лиц о разрешении им держать на квартире воспитаников гимназии, 12 января 1865 г. 38 арк.
17. Спр. 32. О содержащихся в тюрмах политических преступников, январь 1865 г. 35 арк.
18. Спр. 42. Об увольнении с должностей чиновников-поляков и определении их на места чиновников руського происходжения в канцелярии Бердичевского уездного суда, 18 января 1865 г. 2 арк.
19. Спр. 72. Об однодворце Онуфрии Витковском, воспитивающим своих двух детей православного исповедания в польском духе, 27 января 1865 г. 9 арк.
20. Спр. 95. О слабом надзоре за содержащимся в Киевском тюремном замке арестантом Фейном, 8 февраля 1865 г. 2 арк.

Оп. 189.

21. Спр. 184. Об открытии дворянином Леонидом Берлинсуим приготовительной школи для мальчиков, 1874 г. 3 арк.

22. Спр. 192. О выдаче свидетельства на право воспитания в Варшаве Пашковскому, 28 марта 1874 г. – 27 июля 1874 г. 18 арк.
23. Спр. 228. Об учрежденни надзора за студентами технологического института, 21 сентября 1875 г. – 22 ноября 1875 г. 119 арк.
24. Спр. 228а. Об учрежденни надзора за студентами технологического института. 1875 г. 257 арк.
25. Спр. 329. О запрещении розничной продажи газеты «Голос». 29 августа 1874 – 8 марта 1875. 9 арк.

Оп. 190.

26. Спр. 258. О собранни сведений не имеется ли в Киевской губернии школ не дозволених правительством и содеражимих лиц католического веросповедания, 20 Июня 1874 г. – 6 июля 1878 г. 49 арк.
27. Спр. 633. О безпорядках на Саливонском заводе Браницкого Васильковского уезда, 1878 г. 17 арк.

Оп. 192.

28. Спр. 2. Дело о разрешении разным лицам покупки пороха, 1876 г. 44 арк.
29. Спр. 59. О выдаче дворянину Иосифе Гейбовичу сведетельства на право воспитания его сыновей в г. Варшаве, 14 февраля 1876 г. – 4 августа 1876 г. 7 арк.
30. Спр. 73. О разрешении землевладельцу Феликсу Тишковскому построить фамильный склеп, 1876 г. 8 арк.

Оп. 202.

31. Спр. 45. О газете «Беседа», издаваемой в г. Варшаве по распоражению МВД, 17 января 1886 г. – 29 января 1886 г. 15 арк.
32. Спр. 73. О незаконном приобритении поляком Рудницким имения при с. Хмелевке Липовецкого уезда, 1886 г. 9 арк.
33. Спр. 282. По ходотайству разных лиц о выдаче им свидетельств на поступление в учебные заведения Царства Польского, май 1886 г. 66 арк.
34. Спр. 601. О недопущении лиц польского происхождения к приобритению в Юго-Западном крае земельной собствености и о не назначении таких лиц опекунами к имуществу лиц русского происхождения, 10 августа 1886 г. 8 арк.

Оп. 203.

35. Спр. 111. По жалобе крестьянина Емельяна Морского на повереного графа Браницкого Гидзевича, 4 марта 1887 г. 5 арк.

Оп. 231.

36. Спр. 608. Сведения о состоянии Уманского уезда на 20 июня 1915 года, 1915г, 28 июня 1915 г. 8 арк.

Ф. 282 Киевский губернский распорядительный комитет, г. Киев

Оп 1

37. Спр. 16. Дело об установлении количества земли в имениях графа Браницкого в Каневском уезде, 2 апр. 1875 г. – 13 февр. 1893 г. 12 арк.
38. Спр. 17. Дело об установлении количества леса в имении помещика Тарчевского в с. Межиречьи Черкасского уезда в связи с жалобой на неправильное взискание налога с него, 31 декабря 1875 г. – 15 мая 1899 г. 9 арк.
39. Спр. 51. Дело о ходатайстве помещика Сувчинского П. об исключении из налогового обложения принадлежащего ему винокуренного завода в с. Вербовке Таращанского уезда в связи с его разрушением, 15 апреля 1885 г. – 31 мая 1889г. 11 арк.
40. Спр. 84. Дело об установлении количества земли графа Константина Браницкого в уездах Киевском, Васильковском, Таращанском, Звенигородском и Радомисльском для определения налогового обложения и доимок по ним, 4 февраля 1888 г. – 15 марта 1888 г. 24 арк.
41. Спр. 137. Дело об отмене обложения налогом с недвижимих имуществ имения графа Тишкевича в м. Белополье Бердичевского уезда, 31 октября 1891г. – 20 мая 1893г. 14 арк.

Ф. 782. Киевское губернское дворянское депутатское собрание, г. Киев

Оп. 1.

42. Спр. 4837. Иваньские, 1856 г. 29 арк.

Оп. 2.

43. Спр. 415. Родословная книга дворян Киевской губернии за 1832– 1839 гг., 1832–1839 гг. 132 арк.

Державний архів Черкаської області (ДАЧО)

Ф. 722. Мировий посередник 1-ї дільниці Звенигородського повіту, м. Звенигородка Звенигородського повіту Київської губернії

Оп. 1.

44. Спр. 1. Мировий посередник 1-ї дільниці Звенигородського пові- ту, м. Звенигородка Київської губернії. Частина 1, 1895-1896 рр. 546 арк.
45. Спр. 2. Мировий посередник 1-ї дільниці Звенигородського пові- ту, м. Звенигородка Київської губернії. Частина 2, 1895-1896 рр. 489 арк.
46. Спр. 3. Мировий посередник 1-ї дільниці Звенигородського пові- ту, м. Звенигородка Київської губернії. Частина 3, 1895-1896 рр. 512 арк.

Ф. 768. Черкаський і Чигиринський повітовий земський суд, м. Черкаси Київської губернії

Оп. 1.

47. Спр. 1. Черкасский и Чигиринский уездный земский суд, г. Черкассы Киевской губернии. Часть 1, 1802 г. 682 арк.
48. Спр. 2. Черкасский и Чигиринский уездный земский суд, г. Черкассы Киевской губернии. Часть 2, 1802 г. 637 арк.
49. Спр. 3. Черкасский и Чигиринский уездный земский суд, г. Черкассы Киевской губернии. Часть 3, 1802 г. 477 арк.

Оп. 2.

50. Спр. 3. Журнал засиданий суда за 1803 г., 1803 г. 491 арк.

Оп. 3.

51. Черкасский и Чигиринский поветовий земский суд, 1805 г. 446 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України)

Ф. 49. Потоцькі

a. Оп1.

52. Спр. 624. Статистические сведения о посеве и урожае озимых хлебов Немировского ключа, 1900 г. 10 арк.

a. Оп. 2.

53. Спр. 316. Реестер ведомость о податях выплачиваемых Потоцкому городами, местечками и селами Уманской волости и Дашавского ключа, 1806-1807 гг. 902 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління м. Київ

Оп. 1.

54. Спр. 2982. Дело об аресте нелегального собрания студентов-поляков Киевского университета и политехнического института, обвиняемых в принадлежности к польскому обществу «Полония». Уставы и программы различных польских обществ, копии листовок и статей из польских газет и журналов, экономическая характеристика польского населения. Ч. 1, 9 ноября 1912 – 20 апреля 1915 гг. 348 арк.

Ф. 275. Киевское охранное отделение. 1902–1913 гг.

Оп. 1.

55. Спр. 675. Дело о студенческих беспорядках, забастовках рабочих и служащих Южнорусского машиностроительного завода, Киевского арсенала и других предприятий и учреждений города Киева в октябре 1905 г., 10 октября 1905 г. – 30 ноября 1905 г. 665 арк.

56. Спр. 1934. Переписка с киевским губернатором о сборе сведений о деятельности в г. Киеве польского общества «Осьвята»,14 января – 28 марта 1909 г. 17 арк.

Ф. 295. Киевский временный комитет по делам печати

Оп. 1.

57. Спр. 19. Дело о издании присяжным поверенным Лиховским И. В. газеты на польском языке «Kresy» и её приложения «Lud Boży», 1906– 1913 гг. 28 арк.

58. Спр. 39. Дело о издании присяжными поверенными Дрелингом С. И. и Слюсаревским С. Г. общественно-политической, литературной и экономической газеты «Głos Kijowski», 29 декабря 1905 г. – 30 мая 1907 г. 23 арк.

59. Спр. 53. Дело о издании инженером-технологом Новинским Р. Д. газеты на польском языке «Świt», 1908 г. 6 арк.
60. Спр. 100. Дело о издании гр. Грохольским В. М., Михайловским Ф. Т. и др. газеты на польском языке «Dziennik Kijowski», 1905–1916 гг. 44 арк.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ

Оп. 48.

61. Спр. 328. Расписание процентного сбора с имений польских помещиков в Западных губерниях на 1870, 3 марта 1871 г. 278 арк.

Оп. 101.

62. Спр. 204. Ведомость об имениях, принадлежащих польським подданным в Киевском уезде, 1868 г. 5 арк.

Оп. 102.

63. Спр. 228. Сведения о количестве и состоянии фабрик и заводов Киевской губернии у 1869 г., 1870 г. 193 арк.

Оп. 127.

64. Спр. 26. По прошению шляхтича Войцеха Белецкого с жалобой на медленность производства дел его с посессором села Багны Бродзевским о захваченном им последним у него хлеба и вещей, 7 марта 1830 г. – 9 мая 1834 г. 14 арк.

Оп. 433.

65. Спр. 19. Ведомости об имениях, подлежащих продаже ипроданых в Киевской, Подольской и Волынской губерниях за долги, 5 марта 1877 г. 9 арк.
66. Спр. 48. Переписка с Министерством государственных имуществ и киевским губернатором о разрешении помещику Подгорскому Б. передать по наследству имения в Сквирском у Киевской губ. Сыну и племяннику, 15 июля 1877 – 19 мая 1880 гг. 17 арк.

Оп. 441.

67. Спр. 1. Переписка с киевским губернатором и Сквирским земским судом о производстве следствия о жестоком избиении єкономом имения в м. Корнице

Сквирского у. Киевской губ. Григоровичем А. кр-на Луценко, 4 января 1857 – 7 мая 1860 г. 12 арк.

68. Спр. 7. Переписка с киевским губератором и Липовецким земским судом о производстве следствия о самоубийстве кр-на с. Камянка Липовецкого у. Киевской губ. Бойчука после избиения его помещиком Збышевским, 26 января 1857 – 14 июля 1858 г. 16 арк.
69. Спр. 12. Переписка с киевским губернатором и Таращанским земским судом о производстве следствия о смерти кр-нки с. Стадницы Таращанского у Киевской губ. Криволаповой после избиения ее дворецким Лабочевским, 14 марта 1857 - 5 апеля 1858 г. 18 арк.
70. Спр. 14. Переписка с киевским губернатором и Липовецким земским судом о производстве следствия о нєуплате денег арендным владельцем имения в с. Зюбрихи Липовецкого у. Киевской губ. Ваховичем крестьянам за сгонные дни, 18 марта – 31 мая 1857 г. 12 арк.
71. Спр. 17. Рапорт киевского земского исправника об отдаче помещиком дер. Бендюговки Киевского у Войшицким А. кр-на Безвисильного Е. в исправительные роты за бродяжничество, 5 апреля 1857 г. 8 арк.
72. Спр. 19. Переписка с киевским губернатором и Липовецким уездным судом о производстве следствия о предевременных родах кр-нки г. Липовца Киевской губ. Процишиной П. после избиения ее управляющим имения Чахорским, 20 мая 1857 - 19 июня 1858 г. 17 арк.
73. Спр. 21. Переписка с киевским губернатором и киевски земским исправником о рассмотрении жалобы кр-на с. Новая Гребля Киевского у. Корчака на помещика Карповича, не освободившего его от отработки барщины по-старости, 31 мая 1857 – 27 июля 1859 г. 15 арк.
74. Спр. 29. Переписка с киевским губернатором и Таращанским земским судом о производстве следствия о преждевременных родах кр-нки Ленно-Кошеватского имения в Таращанском у. Киевском губ. Несмыховой Ф. после избиения ее єкономом Длужневским, 18 июля 1857 г. – 13 августа 1860 г. 21 арк.

Оп. 532.

75. Спр. 202. Обзор Киевской губернии за 1878 г, 1879 г. 72 арк.

Оп. 590.

76. Спр. 6. Переписка с министром внутрених дел и киевским губернатором о принятии мер к закрытию Ходоровского капуцинского монастыря в Киевской губ, 24 января – 16 августа 1879 г. 11 арк.

Оп. 638.

77. Спр. 402. Сведения о землях в Киевской, Подольской, Волынской губерниях, приобретенных поляками у русских, и русскими у поляков за 1905 – 1908 гг., 1908 г. 5 арк.

Оп. 642.

78. Спр. 199. О замечаниях начальника Юго-Западного края, сделанных при его служебных поездках по краю, 1912 г. 44 арк.

Оп. 644.

79. Спр. 337. Договори на покупку и продажу имений, 1880 – 1891 гг. 36 арк.

Оп. 696.

80. Спр. 253. О Богуславской богадельне Каневского уезда устраиваемой на проценте с капитала графини Александры Браницкой, 12 декабря 1897 г. – 23 июля 1907 г. 16 арк.

Оп. 782.

81. Спр. 231. По высочайшему повелению, о собрании сведеней о детях мужского пола дворян и шляхты участвовавших в мятежах, 25 августа – 9 мая 1835 г. 421 арк.

82. Спр. 245. Правила как должно поступать относительно лиц принимавших участие в мятежах и имений им рпинадлежащих, 21 декабря – 7 апреля 1833 г. 110 арк.

Оп. 790а.

83. Спр. 99. Дело о приезде в г. Умань на праздник Петра и Павла большого количества окрестных помещиков и об гуляниях в Уманском саде, 9 июля 1840 – 22 июля 1840 г. 4 арк.

Оп. 811.

84. Спр. 10. Переписка с киевским губернатором о принятии мер к усилению надзора полиции за польскими помещиками, инностранными поданными и студентами в

связи с предстоящей крещенской ярмаркой в г. Киеве, 14 января – 4 марта 1861 г. арк 47.

85. Спр. 34. Переписка с III отделением, киевским, подольским и волынским губернаторами о принятии мер к предотвращению распостранения в Киевской, Подольскей и Волынской губерний воззвания к полякам, изданого в Англии польским комитетом. Имеется воззвание, 11-14 февраля 1861 г. арк 8.
86. Спр. 44. Переписка с III отделением, киевским и волынским губернаторами о сьезде польских ємисаров во Флоренции и принятии мер к установлению наблюдения за ємисарами, направляющимся в Киевскую, Подольскую и Волынскую губернии для формирования отрядов и подготовки нового польского восстания, 11 февраля -19 декабря 1861 г. арк 2.
87. Спр. 58. Переписка с попечителем Киевского учебгого округа о студентах Киевского университета Романовском, Врисеще и Лукашевиче выбивших стекла в окгах пансиона Залесской в г. Киеве, 11 марта – 24 декабря 1861 г. 21 арк.
88. Спр. 59. Переписка с подольским губернаторм и попечителем Киевского учебного округа о студентах Киевского университета Пашковском К. И Еловицком не снявших шапки при чтении Манифеста об освобождении крестьян от крепостной от крепостной зависимости, 12 марта 1861 – 31 декабря 1861 гг. 14 арк.

Оп. 813.

89. Спр. 113. Дело о правилах для лиц занимающихся охотою, 1863 г. 4 арк.

Оп. 822.

90. Спр. 233. Дело по ходатайству графа Владислава Браницкого о разрешении купить имение в Киевской губернии у помещика Казимира Подгорского, 16 февраля 1872 г. 3 арк.

Оп. 823.

91. Спр. 7. Переписка с министром внутренних дел и Штабом Харьковского военного округа о разрешении дворянину Вольскому М., отданому в солдаты в Курскую сборною команду за пение в костеле польских патриотических гимнов, возвратиться на жительство в г. Житомир Волынской губ., 3 января-31 марта 1873 г. арк 9.

92. Спр. 55. Переписка с Министерством внутренних дел и Штабом Киевского военного округа об утверждении приговора о запрещении вьезда в Россию гр. Тышкевичу М., бывшему студенту Киевского университета Одживольскому Ю., однодворцу Витвицкому Л. и др. за участвие в польском востании 1863-64 гг., 2 апреля 1873 г. – 6 мая 1874 г. 13 арк.
93. Спр. 62. Переписка с III отделением и одесским градоначальником о присылке сведений о степени 1863-64 гг. и приговоре о бывшем студенте Киевского университета Лукашевиче П. И., находящемся под надзором полиции в Иркутской губ., 18 апреля 1873 – 26 июля 1885 гг. 7 арк.
94. Спр. 82. Дело о сборе сведений о происхождении и политической благонадежности и установлении надзора полиции за сыном помещика с. Медведовки Бердичевского у. Киевской губ. Моргульцом К.-И. М., возвратившемся из-за границы в Россию. 14 июля 1873 – 21 сентября 1883 гг. 89 арк.
95. Спр. 110. Дело об освобождении от секвестра имений участников польского восстания 1863-64 гг. ємигрированвших за границу и пропавших без вести в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, 28 августа 1873 г. – 23 марта 1878 г. 171 арк.
96. Спр. 135. Прошение дворянки Ящовской Ф. о разришении сыну, бывшему студенту Киевского университета Ящовскому Ф. В. приехать из Иркутской губ. в г. Киев для свидания с родственниками, 31 октября 1873 г. 2 арк.
97. Спр. 152. Сообщение III отделения о получении сведений о Денке Г. имеющим задание польской партии ультрамонтонов выехать в Киевскую, Подольскую и Волынскую губернии для сбора сведений о религиозном настроении населения, 29 ноября 1873. арк 2.
98. Спр 162. Переписка с киевским, волынским губернаторами т Киевским цензурным комитетом об установлении строго секретного надзора полиции за отставным юнкеромЛюбецким К. в связи с обнаружением при оби(р)ске в г. Владимире Волынской губ. нелегальной литературы на польском языке, 18 августа 1861 – 1862 гг. 24 арк.

99. Спр 207. Переписка с киевским, подольским и волынским губернаторами о запрещении назначать волостными писарями в Киевской, Подольской м Волынской губерниях лиц польской национальности, 21 октября 1861 – 18 сентября 1862 гг. 16 арк.

Оп. 857.

100. Спр. 54. Постановление генерал-губернатора о запрещении издания в г. Киеве польского журнала «Kresy» на время действия в Киевской губ. Военного положения. Журнал «Kresy» № 2 за 1907 г., 15 января 1907 г. 17 арк.

101. Спр. 96. Донесение киевского губернатора о производстве дознания о собрании лиц польской национальности в доме помещика Тышкевича в дер. Конюшевка Бердичевского у. Киевской губ., 2 февраля 1907 г. 1 арк.

Ф. 533. Київський військовий губернатор

Оп.1

102. Спр.61. Дело о разрушении домов и высылке чиншовой шляхты из сс. Рызиной и Рубанского моста за отказ платить чинш помещику Потоцкому; о распространении слухов о приезде в Киевскую губ. Военнослужащих для агитации крестьян против помешиков; о шведских военнослужащих, перешедших на службу в Россию и др., 6 января – 15 декабря 1802 г. арк. 72.

103. Спр. 101. Дело о запрещении продажи книг, противорочащих гражланским и церковным законам, 19 мая 1802 г. 3 арк.

Оп. 2.

104. Спр. 1143: Дело Евстахия Лубенского, который был отчислен из Виленской Медико-хирургической академии по состоянию здоровья и отправлен на проживание к матери в Киевский уезд, 25 августа 1831 г. – 31 ноября 1831г. 19 арк.

Ф. 619. Главная вотчинная контора имений графов Бобринских, г. Смила Черкасского уезда Киевской губернии

Оп.1.

105. Спр. 277. Описание Яблоновского сахарного завода, принадлежащего графам Бобринским, 1874 г. 15 арк.

Опубліковані джерела

Періодична преса

106. Частныя извьщения. Отъѣзжающіе за границу. Кіевскіе губернскіе вѣдомости. 1857 № 27. 192 с.

107. Частныя извьщения. Кіевскіе губернскіе вѣдомости. 1857 № 36. 262 с.

108. Местные известия. Новые лазареты. Киевлянинъ. № 284. 1914 г. 4 с.

109. Учебныя заведенія въ русских областяхъ Польши въ періодъ ея раздѣловъ. Кіевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев. 1882. С. 262-300.

110. Мацѣевич Л. Поляки и русины. (Къ исторіи ихъ бытовыхъ отношеній). Кіевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев. 1882. С. 301-312.

111. Кіевскіе губернскіе вѣдомости. 1885 г. № 16. 4 с.

112. Кіевскіе губернскіе вѣдомости. 1885 г. № 17. 4 с.

113. Beletrystyka popularna. Głos. 1899. № 17. S. 193-204.

114. Dołęga. Przemysł cukrowniczy na Ukrainie, Podołu i Wołyniu. Konjuktury handlowe. Dziennik Kijowski. 1906. № 53. 1-2 s.

115. Gawroński R. Taras Szewczenko i my. Kłosy Ukraońskie. 1914. №1. 69 s.

116. Gliicksberg M. Słówko o emancypacyi kobiety w kraju naszym. Kłosy. 1868. №157. s. 15-16.

117. Jelski O. Przeciw karciarstwó. Kraj. 1893. № 3. 11 s.

118. Kalinowski J. Bilans kontraktów. Dziennik Kijowski. 1906. № 37. 3 s.

119. Kronika Ekonomiczna. Kraj. 1885. № 9. 14-15 s.

120. Kronika prowincyonalna. Srebrne wesele. Dziennik Kijowski. 1913. № 63. 3 s.

121. Kronika prowincyonalna. Z Kijowa. Kraj. 1883. № 8. 15-16 s.

122. Kronika rolnicza. Dziennik Kijowski. 1906. № 67. 3 s.

123. Kronika. Dziennik Kijowski. 1914. № 56. 3 s.

124. Kronika. Egzamina państwowego w jesieni. Dziennik Kijowski. 1906. № 46. 3 s.

125. Kronika. O przyjmowaniu do uniwersytetu kobiet i seminarzystów. Dziennik Kijowski. 1906. № 65. 3 s.

126. Kronika. Przyjmowanie stud. do inst. politechnicznego. Dziennik Kijowski. 1906. № 122. 2 s.

127. Kronika. Szkolnictwo miejskie. Dziennik Kijowski. 1913. № 91. 4 s.

128. Kronika. Wystawa koni wierzchowych w Białej Cerkwi. Dziennik Kijowski. 1906. № 58. 3 s.

129. Kronika. Z politechniki. Dziennik Kijowski. 1912. № 285. 2 s.

130. Kronika. Z Uniwersytetu. Dziennik Kijowski. 1906. № 131. 3 s.

131. Kronika. Z Uniwersytetu. Dziennik Kijowski. 1912. № 141. 2 s.

132. Pogoń. Z Podolskiego T-wa rolniczego. Dziennik Kijowski. 1913. № 79. 2 s.

133. Poręka A. Z Ukrainy. Kraj. 1884. № 8. 6-7 s.

134. Poznański J. Ze statystyki przemysłu fabrycznego. Kraj. 1882. № 5. 5-6 s.

135. Różne. Z kontraktów kijowskich. Rolnik Ukraiński. 1914. № 1. 8 s.

136. Społeczeństwo. 1909. № 20. S. 233-244.

137. Społeczeństwo. 1910. № 33. S. 377-388.

138. Społeczeństwo. 1910. № 6. S. 61-72.

139. Trzaska. Pracodawcy a pracownicy rolni II. Dziennik Kijowski. 1906. № 43. 1 s.

140. Zebranie organizacyjne Związku oficyalistów, pracujących w rolnictwie i przemyśle rolnym na Rusi. Dziennik Kijowski. 1907. № 7. 2 s.

Статистичні джерела

141. Весь Юго-Западный край: справ. и адрес. кн. по Кіевской, Подольской и Волынской губерніям. Юго-Зап. отд-ние Рос. экспорт. палаты ; сост. М. В. Довнар-Запольский ; под ред. А. И. Ярошевича. Кіевъ: Изд. Т-ва Фиш и Вольсов, 1913. 1202 с.

142. Памятная книжка и адрес-календарь Кіевской губерніи на 1889 год. Издание Кіевского Губернского статистического комитета. Подъ редакц. В.Г. Мозговаго. Кіевъ: Кіевская губернская типография. 1889. 149 с.

143. Памятная книжка и адрес-календарь Кіевской губерніи на 1905 год. Издание Киевского Губернского статистического комитета. Кіевъ: Кіевская губернская типография. 1905. 293 с.

144. Памятная книжка Кіевской губерніи на 1856 год. съ приложеніемъ карты. Редактором издания Кіевскихь губернскихь віедомостей И. Чернешевымь. Кіевъ: Кіевская губернская типография. 1856. 211 с.

145. Памятная книжка Кіевской губерніи на 1857 год : с прил. плана г. Кіева и видом Киево-Печерской лавры с юж. стороны. Редактором издания Кіевскихъ губернскихъ віедомостей И. Чернешевымь. Кіевъ: Кіевская губернская типография. 1857. 385 с.

146. Памятная книжка Кіевской губерніи на 1891 год. Издание Кіевского Губернского статистического комитета. Подъ редакц. Д.И. Навротского. Кіевъ: Кіевская губернская типография. 1891. 25 с.

147. Памятная книжка Кіевской губерніи на 1893 год. Издание Киевского Губернского статистического комитета. Кіевъ: Кіевская губернская типография. 1893. 122 с.

148. Статистическое описание Кіевской губерніи изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Санкт-Петербург: Типография МВД, 1852. 592 с.

Его-документи

149. Вигель Ф. Ф. Записки Филипа Филиповича Вигеля. Москва, 1891. Ч. 1. 224 с.

150. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Warszawa, 1979. T. 1. 505 s.

151. Bobrowski T. Pamiętniki. Lwów, 1900. T. 2. 512 s.

152. Groza A. Mozaika kontraktowa pamiętnik z roku 1851. Nakwad i druk Józefa Zawadzkiego. Wilno. 1857. 256 s.

153. Iwański A., senior. Pamietniki, 1832-1876; Iwański A., junior. Wspomnienia, 1881-1939. Slowo wstepne Jaroslawa Iwaszkiewicza. Opracowal Waclaw Zawadzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. 573 s.

154. Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień. Czytelnik. Warszawa, 1975. 388 s.

155. Kotiużyński *Z*. Pamiętniki Zygmunta Kotiużyńskigo 1826-1894. Kraków: Skład Główny. 1911. 179 s.

156. Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia. Kraków, 1933. T.1. W kraju.

157. Lipkowski L. Moje wspomnienia 1849 – 1912. Kraków. Druk W.L. Anczyca i spółki. Nskładem autora. 1913. 324 s.

158. Tarszę E. Zamieć w stepach. Opowiadanie obywatela z polskiej, w pierwszych latach XIX wieku. Petersburg, 1862. 120 s.

159. Ulaszyn H. Kontrakty Kijowskie szkic historyczno-obyczajowy. Petersburg 1900. 275 s.

160. Ułaszyn H. Z Kopiowatej na katedry uniwersyteckie. Wspomnienia. Opracowal Mirosław Skarżyński. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. 524 s.

161. Wierzejski W. Fragmenty z dziejów Polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834-1920. Wydaje Instytut Józefa Piłsudskiego poświęcony badaniu najnowszej historii Polski. Warszawa. 1939. 160 s.

Дисертації та автореферати дисертацій

162. Білобровець О. М. Поляки в Україні: суспільно-політичний та культурний аспекти. 1914–1918 рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2006. 486 с.

163. Брославський В. Аграрна політика російського царату на Правобережній Україні у 1793–1861: зміни у землеволодінні і землекористуванні : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2007. 223 с.

164. Войтенко Ю. М. Еліта Правобережної України в Російському імперському суспільстві : політико-соціальні виміри (1793 – 1832 рр.). : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2008. 19 с.

165. Гладченко Т. Польське студентство в культурному і суспільно-політичному житті правобережної України (1793–1833 рр.). дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2011. 235 с.

166. Гончарова О. Повсякденне життя польської шляхти Київської губернії (1863 – 1917 рр.). дис. ... д-ра істор. наук : 032. Умань, 2023. 240 с.

167. Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму: еволюція, проблематика, поетика : дис. … д-ра філол. наук : 10.01.03. Київ, 2010. 500 с.

168. Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2012. 310 с.

169. Кривошея І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 268 с.

170. Лобко О. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2008. 20 с.

171. Мочернюк Я. М. Дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії (1861 – 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2018. 256 с.

172. Оліпер С. І. Громадсько-політичне життя польської меншини Правобережної України 90-х рр. XIX – на початку XX століття. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Камянець-Подільський, 2016. 275 с.

173. Прищепа О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ, 2020. 591 с.

174. Самчук Т. Студентська субкультура Університету св. Володимира (1834-1863) : дис. ... д-ра істор. наук : 032. Київ, 2020. 289 с.

175. Темірова Н. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр. : дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01. Київ, 2003. 517 с.

176. Шандра І. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861 – 1919 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький національний університет. Вінниця, 2016. 490 с.

177. Ярцун Ю. Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2018. 252 с.

Література

178. Антонюк Д. Замки і резиденції в Україні пов’язані із польським родами. Вінниця : ТВОРИ, 2023. 720 с.

179. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе. Ч. 4. Т. I. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Киев, 1867. 579 с.

180. Білобровець О. Антипольські заходи царату в контексті політики русифікації на території Правобережної України (друга половина XIX - початок XX ст.). *Мандрівець*. 2005. № 3 (56). С. 31 – 34.

181. Білобровець О. Польська суспільна думка і розвиток польської освіти в підросійській Україні в 1914-1916 рр. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія.* 2016. Вип. 21. С. 87–93.

182. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / пер. з фр. З. Борисюк. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.

183. Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863–1914 рр.) *Пам'ять століть.* 2001. № 5. С. 42–70.

184. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. / пер. з фр. З. Борисюк. Київ : Кліо, 2020. 870 с.

185. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ : Інтел, 1996. 416 с.

186. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.

187. Вержанська Т. Особливості самоідентифікації магнатерії Правобережної України у XIX ст. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С. 154–161.

188. Волошенко В. Польські товариства і просвіта селянства Правобережної України на зламі XIX-XX ст. *Український селянин.* 2014. Вип. 14. С. 64–66.

189. Гладченко Т. Польське студентство в умовах реформування системи освіти на Правобережній Україні в першій чверті XIX ст. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки.* 2009. Вип. 12. С. 53–59.

190. Головко В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напрямку. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2007. Вип. 17. С. 97–101.

191. Гончарова О. Дозвілля польської шляхти Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2022. № 1. С. 86–95.

192. Гончарова О. Маєтки польської шляхти Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. *Старожитності Лукомор'я.* 2022. № 5 (14). С. 49–59.

193. Гончарова О. Польська шляхетська сім'я Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: загальна характеристика. *Емінак*. 2020. № 4 (32). С. 52–60.

194. Гончарова О., Кривошея І. Діяльність Польського товариства допомоги жертвам війни на Київщині. *«Z tarczą albo na tarczy»: wojny w historii cywilizacji światowej* : monografia zbiorowa. Warszawa ; Paryż : Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2022. S. 88–97.

195. Гончарова О., Кривошея І. Діяльність таємних польських шкіл у Київській губернії (остання третина XIX – початок XX століття). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 5 (8). С. 32–42.

196. Гончарова О., Кривошея І. Общественно-политическая активность поляков Правобережной Украины в конце XIX – начале XX века. *Textus et Studia.* 2020. № 23. Т. 3. S. 33–56.

197. Гончарова О., Кривошея І. Участь польської шляхти в Уманській сільськогосподарській виставці (26 серпня – 3 вересня 1910 р.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла*

Коцюбинського. Серія: Історія / за заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця : ВДПУ. 2022. Вип. 41. С. 9–17.

198. Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків : Акта, 2018. 480 с.

199. Гудь Б. Польсько-український етносоціальний антагонізм на Київщині, Волині і Поділлі XIX – початку XX століть у дзеркалі української історіографії. *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze* : spotkania polsko ukraiskie / pod redakcj Stefana Kozaka. Warszawa : Uniwersytet Warzawski, 2006. Z. 21–22. C. 39–53.

200. Документы объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше. Спб., 1865. – 866 с.

201. Драч О. Студенство університету св. Володимира доби Шевченка: соціокультурний портрет. *Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX—XXI століть: шевченкознавчий дискурс* : (до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 трав. 2014 р.). Київ, 2014. С. 10–21.

202. Дуб С. Міграційна політика царського уряду щодо “неблагонадійних верств” Правобережної України у XIX столітті. *Наукові записки :* зб. праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2009. Т. 17. С. 130–138.

203. Ернест Ф. Контракти та контрактовий будинок у Києві. 1798-1923 : культурно-історичний етюд. Київ : Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1923. 118 с.

204. Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? *Історія повсякденності: теорія та практика*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.) / упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 38–43.

205. Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. 350 с.

206. Земський Ю. Станова ієрархія польської шляхти Українського Правобережжя як перешкода національній консолідації та боротьбі за відродження державності середини XIX ст. *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 2. С. 38–54.

207. Земський Ю. Стратегія організації Січневого повстання 1863–1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди в її реалізації. *Історичний архів.* 2011. Вип. 6. С. 26–30.

208. Земський Ю., Дозвілля та розваги шляхетської молоді українського правобережжя першої половини 19 ст. *Консенсус.* 2024. № 4. С. 79–94.

209. Земський Ю., Мудрик Ю. Портрет російського дипломата у повсякденному житті його подільського помістя кінця 18 ст.: Аркадій Морков. *Емінак.* 2024. № 2 (46). С. 134–154.

210. Земський Ю., Тригуб О. Внутрішні та зовнішні "вороги" як засіб консолідації росіян у боротьбі за статус міжнародного лідерства Російської імперії середини XIX ст. *Емінак*. 2022. № 3. С. 26–48.

211. Земський Ю., Тригуб О., Польська проблема у російській консервативній політичній думці середини XIX ст. *Przegląd Wschodnioeuropejski.* Olsztynie : Wyd-wo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. 2021. XII/1. S. 11–19.

212. Зінчук М. Історія повсякденності як новий напрямок гуманітарних досліджень. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вінниця, 2010. Вип. 18. С. 391–394.

213. Ісса Т. В. Благодійницька діяльність представників дворянства київської губернії в роки першої світової війни. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія.* 2013. Вип. 29. С. 53–58.

214. Ісса Т. В. Мотиви благодійності польського дворянства під час Першої світової війни: міждисциплінарне дослідження. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки.* Київ, 2015. Вип. 2. С. 73–77.

215. Ісса Т. В. Роль приватних дворянських лазаретів в організації медичної допомоги під час Першої світової війни. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 1. С. 18–22.

216. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. / НАН України, Інститут історії України ; відп.ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. 653 с.

217. Казьмирчук М., Мех Н. Періодизація розвитку маєткової культури України (XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2022. Чис. 3. С. 134–141.

218. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. / пер. з нім. Х. Назаркевич ; наук. ред. М. Крикун. Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.

219. Київські полоністичні студії. Київ : Талком, 2021. Т. XXXVII. 480 с.

220. Клименко Т. Поляки на Черкащині у другій половині XIX – першій половині XX ст. (за документами Державного архіву Черкаської області). *Архіви України*. 2023. № 2. С. 118–130.

221. Колесник В. Мемуари Тадеуша Бобровського (1829–1894) як джерело з історії Правобережної України. *Подільська старовина* / Вінницький обл. краєзн. музей. Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2008. Вип. IV. С. 283–286.

222. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія*. Харків, 2011. Вип. 4. С. 8–21.

223. Коляструк О. А. Повсякденність як об'єкт історичного дослідження: окремі методологічні зауваження. *Література та культура Полісся.* 2009. Вип. 52. С. 187–196.

224. Коляструк О. Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2010. Вип. 18. С. 387–390.

225. Кривошея І. І. Декласація польської шляхти в 30–50-х роках XIX ст. (на прикладі Уманського повіту Київської губернії). *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Серія: «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині»* / відп. ред. М. Ю. Кострица. Житомир : Волинь, 1998. Т. 18. С. 123–127.

226. Кривошея І. І. До історії дворянства Уманського повіту Київської губернії (остання третина XIX – початок XX ст.). *Український історичний збірник.* 2003. Вип. 5. С. 149–168.

227. Кривошея І. І. Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796–1830 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. 2005. Вип. 1. С. 94–100.

228. Кривошея І. І. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII перша половина XIX ст.). Умань : Візаві, 2014. 254 с.

229. Кривошея І. І., Кривошея Ір. І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Південний архів*. *Серія: Історичні науки.* Херсон : Вид-во ХДУ, 2004. Вип. 16. С. 82–91.

230. Кривошея І., Моравець Н. Польське національне повстання 1863-1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. моногр. Умань : Жовтий О. О., 2014. 184 с.

231. Кривошея І. І. Польські аристократи Потоцькі (герб «Пилява») в дзеркалі щоденників та мемуарів російської еліти. *Гілея*. 2009. Вип. 25. С. 7–19.

232. Кривошея І., Квасневська О. Російська ментальна "матрьошка" у дзеркалі європейських тревелогів миколаївської доби. *Емінак*. 2017. № 1 (2). С. 9–17.

233. Кривошея І. І. Польсько-українська спадщина Уманської василіянської школи: погляд крізь століття. *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 1. С. 76–88.

234. Кривошея І. І. Ян Креховецький (1805-1885) – вихованець василіян, повстанець, історик. *Старожитності Лукомор'я.* 2023. № 2. С. 20–31.

235. Кузнець Т. Землеробство в Уманському повіті за матеріалами київських губернських газет останньої чверті XIX – початку XX ст. *Емінак*. 2022. № 1 (37). С. 46–59.

236. Кузнець Т. Суспільно-політична діяльність поляків Уманського повіту початку XX ст. у висвітленні газети «Киевлянин». *Eminak.* 2022. No 4 (40). С. 103–119.

237. Кузнець Т. Приватні аспекти жіночого повсякдення в київських губернських газетах останньої чверті XIX – початку XX століття. *Культурологічний альманах*. 2022. № 4. С. 45–54.

238. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. 282 с.

239. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Т. 2. Список легітимованої шляхти Київської губернії / уклад.: С. Лисенко, Є. Чернецький. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2006. 224 с.

240. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання. (Повсякденна історія війни: методологічні нотатки). *Історія повсякденності: теорія та практика* : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.) / упоряд.: О. М Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 11–19.

241. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Біла Церква : Пшонківський О. В., 2007. 448 с.

242. Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ : Ін-т історії України, 1993. 87 с.

243. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 43–54.

244. Любовець Н. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика.* 2010. Вип. 7. С. 66–104.

245. Маркова О. Є. Київська губернія. *Енциклопедія історії України* / НАН України, Інститут історії України ; редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4 : Ка-Ком. С. 220–221.

246. Мєлєкєсцев К., Темірова Н. Політика зросійщення України та інших європейських територій Російської імперії: порівняльний аналіз. *Емінак.* 2022. № 2 (38). С. 43–57.

247. Михайлюк О., Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження. *Український селянин*. 2016. Вип. 16. С. 9–14.

248. Мондзік М. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832–1921 роках. Київ : Ніка-Центр, 2017. 288 с.

249. Нагайко Т. Історія повсякденності : погляд на проблему. *Історія повсякденності: теорія та практика* : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.) / упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 43–48.

250. Незабитовский В. Замечания по вопросу о чиншевом владении в Западных губерниях. Киев, 1883. 87 с.

251. Ніколаєнко О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Харків : Вид-во НТМТ, 2015. 360 с.

252. Ніколаєнко С. Досвід вивчення проблем гендеру із використанням нових методологічних підходів. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгомонова. Серія 12: Психологічні науки*. 2007. Вип. 16 (40). С. 41–46.

253. Ніколенко Ю. Політика російського царизму в галузі освіти шляхетства Правобережної України в першій третині XIX ст. *Гілея.* 2008. Вип. 17. С. 26–35.

254. Окаринський В. Хлопомани як народолюбство методом занурення, або Перша українська інтелектуальна контркультура. *Український Альманах-2015*. Варшава, 2015. С. 239–251.

255. Перерва В. Графи Браницькі: підприємці та меценати. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2010. 269 с.

256. Перерва В. Графиня Олександра Браницька (1754-1838). Найщедріша меценатка історії, або Як стати незабутньою жінкою. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2016. 480 с.

257. Петренко І. Міждисциплінарні зв'язки в дослідженні шлюбно- сімейних відносин у контексті історії повсякденності. *Історія повсякденності: теорія та практика* : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.) / упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 64–66.

258. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

259. Поліщук Ю. Приєднання Правобережної України до Російської імперії та доля польського населення (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Ucrainica Polonica*. Київ ; Житомир, 2009. Т. 3. С. 12–19.

260. Потапенко Я. Перспективи розвитку історії повсякденності через призму дискурсу постмодерну. *Історія повсякденності : теорія та практика* : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.) / упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 52–54.

261. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст : монографія / НАН України. Черкаси : Вертикаль, 2007. 640 с.

262. Прищепа О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія. Рівне : Дятлик М., 2019. 688 с.

263. Реєнт О. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2019. 608 с.

264. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802−1902. Санкт-Петербург : М-во Народного Просвещения, 1902. 785 с.

265. Романовичъ-Славатинский А. Дворянство въ Россіи отъ начала XVII вѣка до отмѣны крѣпостного права. Сводъ матеріала и приуготовительные этюды для историческаго ислѣдованія. С.-Петербургъ: Типографія Министерства внутрених дѣль. 1870. 564 с.

266. Самчук Т. Помешкання та побутові умови життя студентів Університету св. Володимира (1834–1863 рр.). *Місто: історія, культура, суспільство* : Е-журнал урбаністичних студій. 2017. № 4. С. 117.

267. Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава, 1999. 249 с.

268. Священко З., Таціенко В. Діяльність польських молодіжних організацій в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвуз. зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка. 2023. Вип. 64. Т. 2. С. 45–49.

269. Священко З., Таціенко В. Повсякденне життя шляхти Правобережної України у сучасній українській історіографії. *Старожитності Лукомор'я.* 2023. № 3. С. 24–31.

270. Священко З., Таціенко В. Щоденне життя польської шляхти Київської губернії в сучасній польській історіографії. *Вісник науки та освіти. Серія: Філологія, Серія: Педагогіка, Серія: Соціологія, Серія: Культура і мистецтво, Серія: Історія та археологія.* 2023. № 6 (12). С. 733–742.

271. Сидорчук С. Декласація польської шляхти правобережжя та її залучення до виконання рекрутської повинності. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Історичні науки*. Т. 21. С. 346–353

272. Смолій В. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2006. Т. 1. С. 632.

273. Списокъ дворянъ Киевской губерніи. Издание Кіевскаго Дворянскаго Депутатскаго Собранія, Кіевъ 1905, 327 с.

274. Темірова Н. Велике польське землеволодіння у Правобережній Україні у другій половині XIX століття. *Międzyzaborowe kontakty ziemiaństwa* / pod red.: W.

Cabana, S. Wiecha. Kielce : Wyd-wo Uniwersytetu HumanistycznoPrzyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2010. S. 71–83.

275. Темірова Н. Наукові підходи до агрокультури у великих господарствах на зламі XIX–XX ст. *Український селянин.* 2023. С. 62–67.

276. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНу., 2003. 319 с.

277. Темірова Н. Поміщицька демократія Євгена Чикаленка. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія /* за заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця : ТВОРИ, 2021. Вип. 38. С. 32–38.

278. Темірова Н., Витоки великого землеволодіння у Наддніпрянській Україні в науковій концепції Михайла Грушевського. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. Вип. № 12 (18). С. 1235–1247.

279. Темірова Н., Отземко О., Шандра І. Соціально-економічні трансформації в Україні на межі XIX-XX ст. за мемуарами представників економічної еліти. *Сторінки історії.* 2022. № 54. С. 53–66.

280. Темірова Н., Стоберська Н. Польське землеволодіння у правобережних губерніях України: радянська візія. *Гілея.* 2020. Вип. 154 (№ 3). С. 131–135.

281. Темірова, Н. Освіта у «світі» великих аграріїв українських губерній на зламі XIX-XX ст. *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 1 (28). С. 138–146.

282. Терещук А. Вплив культурних та соціальних аспектів на трансформацію родинних відносин у шляхетській сім'ї (на прикладі Київської губернії). *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «X Міждисциплінарні гуманітарні читання»*. Київ, 2021. С. 44–46.

283. Терещук А. Дозвілля польського шляхтича у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Київської губернії). *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 5. С. 40–48.

284. Терещук А. Домашня освіта в шляхетських родинах Київщини після листопадового повстання. *Матеріали XXX Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.*

«Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії». Переяслав, 2020. С. 39–40.

285. Терещук А. Повсякденне життя у довгому XIX столітті у світлі чоловічих его-документів шляхти Київської. *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 1. С. 89–98.

286. Терещук А. Січневе повстання 1863-1864 рр. у спогадах Августа Іванського. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2016. Вип. 47. С. 126–134.

287. Терещук А. Читацькі практики та колекціонування в житті чоловіка шляхтича XIX – початок XX ст. *Вісник аграрної історії.* 2024. № 49–50. С. 47–56.

288. Тімоті С. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. : пер. з англ. Вид. 3-тє. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 464 с.

289. Томаш В. Любощі. Шлюб та сексуальне життя селян Речі Посполитої XVII – XVIII століть / з пол. пер. Олексій Вінниченко. Львів : Локальна історія, 2024. 376 с.

290. Удод О. Про історію повсякденності. *Бористен.* 2000. № 4. С. 19–23.

291. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство.* Київ, 2010. № 3. С. 6–9.

292. Удод О. Історія повсякденності: питання історіографії. *Історія повсякденності*: *теорія та практика* : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.) / упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 19 – 23.

293. Удод О. Істрія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст*. Київ, 2004. Т. 2. С. 286–313.

294. Фицик І. «Патріотична свідомість» шляхти Правобережної України. *Гілея.* 2013. № 78. С. 25–29.

295. Фицик І. Лояльність/опозиційність Російській імперії дворянських депутатських зібрань Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). *Наукові праці. Серія: Історія.* 2014. Т. 241. № 229. С. 40 – 44.

296. Храбан Г. Спалах гніву народного (антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр.). Київ : Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. 176 с.

297. Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні початку XX століття: національна ідея чи крайова ідеологія?. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 186–206.

298. Чернецький Є. Браницькі. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2011. 726 с.

299. Чернецький Є. Історико-демографічний аналіз походження та розміщення шляхти на теренах радомишльського повіту Київської губернії (на прикладі білоруської і литовської шляхти). *Архіви України.* 2009. № 6. С. 106–115.

300. Чернецький Є. Шляхта Радомишльського повіту Київської області (кінець XVIII – перша третина XIX ст..): генеалогічний та історико-демографічний аналіз. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2016. 554 с.

301. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII - початок XX ст.) : джерела, структура стану, роди. Біла Церква : Пшонківський О. В, 2007. 176 с.

302. Шандра В.С. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. № 22. С. 5–13.

303. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. Київ, 1998. 75 с.

304. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ, 2005. 427 с.

305. Шандра В. С. Державні стимули до набуття дворянами військової професії у другій половині XIX — на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст*. 2019. Вип. 29. С. 95–111.

306. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство. 1832–1914: історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. Київ, 1999. 143 с.

307. Шандра В. С., Крижанівська О. О., Вільшанська О. Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2006. Вип. 11. С. 28–39.

308. Шандра В.С. Участь у всеросійських дворянських з'їздах уповноважених від "українських" дворянських зібрань: персональна характеристика. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст*. 2018. Вип. 28. С. 141–156.

309. Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації / НАН України, Інститут історії України ; відп. ред. В. Смолій. Київ : Академперіодика, 2022. 706 с.

310. Шандра В.С. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. № 22. С. 5–13.

311. Шауренко А. Методологічні підходи до вивчення історії повсякдення: від шляхетських родин Київщини до сучасного українського суспільства. *Вісник науки та освіти.* 2024. № 12 (30). С. 1769–1779.

312. Шевчук А. Локальна шляхта Правобережної України в імперській політиці пошуку компромісів (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 5. С. 36–48.

313. Шмалюх А. Поміщицький «світ» перших десятиріч XX століття у спогадах Д. Дорошенка. *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 1. С. 147–157.

314. Щербак Н. Асиміляційна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX століття). *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 10. С. 55–58.

315. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2005. 616 с.

316. Ярмошик І. Польська історіографія 1800–1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині : автореф. дис. … д-ра іст. наук. Київ, 2011. 47 с.

317. Ярцун Ю. Дозвілля уманської шляхти у XIX ст. *Уманська старовина*. Умань : Візаві, 2016. Вип. 2. С. 101–107.

318. Ярцун Ю. Дозвілля шляхти Київської губернії у XIX ст. (короткий огляд). *Historia III. Polsko-ukraińskie spotkania z Klio* / red. nauk.: Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec, Rafał Terszak. Częstochowa, 2016. T.III. S. 49–59.

319. Ярцун Ю. Молодь Київської губернії в суспільно-політичному житті шляхти (1830–1831 та 1863 рр.). *Історичний архів. Наукові студії*. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 19. С. 161–167.

320. Ярцун Ю. Повсякденне життя шляхти Київської губернії в сучасній російській та польській історіографії (короткий огляд). *Уманська старовина*. Умань : Сочінський М. М., 2016. Вип. 1. С. 106–110.

321. Ярцун Ю. Польська освіта на теренах Київської губернії після Листопадового повстання 1830–1831 рр. *Шевченківська весна – 2015: Історія* : матеріали XIII Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. Київ : Логос, 2015. С. 389–391.

322. Ярцун Ю. Сімейне життя шляхти Київської губернії у XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету 231 імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / за заг. ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1, ч. 1. С. 23–28.

323. Adamski Ł., Dębski S. Wbrew królewskim aliansom. Rosja, Europa i polska walka o niepodległość w XIX wieku. Warszawa, 2016. 412 s.

324. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11 : Województwo kijowskie / pod red. Andrzeja Baranowskiego. Warszawa, 1993. 409 s.

325. Becker S. Nobility and Privilege in Late Imperial Russia. DeKalb, Ill. : Northern Illinois University Press, 1985. 273 p.

326. Beauvois D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie- Skłodowskiej, 2021. 792 s.

327. Beauvois D. Rosyjsko-polska wojna o oświatę na terenie Ukrainy (1863- 1914). Europa nie prowincionalna. *Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w latach 1772–1999. (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999* / Instytut Studiów Politycznych PAN. Warszawa : Rytm, 1999. S. 401– 432.

328. Bogucka M. Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV-XVIII w. Warszawa : Wyd-wo Naukowe Semper, 2008, 443 s.

329. Bogucka M. Życie codzienne – spory wokół profilu badań i definicji. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1996. No 3. S. 247–253.

330. Connell R.W. Masculinities. Publiched by arrangement with Polity Press. Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 2005. 324 p.

331. David F. Alltagsgeschichte: A New Social History "From below"? *Central European History German Histories: Challenges in Theory, Practice, Technique*. Sep. - Dec., 1989. Vol. 22, No. 3/4. P. 394–407.

332. Epsztein T. Edukacja domowa dzieci i młodyieży ziemiańskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1864-1914. *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku. Zbiór studiów* / pod red.: K. Jakubiaka, A. Winiarza. Bydgoszcz, 2004. S. 333–347.

333. Epsztein T. Edukacja dzieci i młodziezy w polskich rodz inach ziemiańskich na Wolyniu, Podolu i Ukrainie w II polowie XIX wieku. Warszawa : DiG, 1998. 235 s.

334. Epsztein T. Małżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podoly i Ukrainie w latach 1815–1880. *Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. T. IX Studia o rodzinie* / red. J. Lieskiewiczowa. Warszawa : Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1991. S. 201–239.

335. Epsztein T. Polska własność ziemska na Ukrainie w 1890 roku / Instytut Historii PAN. Warszawa : Neriton, 2008. 618 s.

336. Epstein T. Wokół definicji ziemiaństwa. O polskich elitach raz jeszcze. Studia ofiarowane pofesor Janinie Leskiewiczowej z okazji dziewięćdziesiątych urodzin.

Uczniowie i przyjaciele / red.: T. Epstein, S. Górzyński, A. Karpiński. Warszawa, 2007. S. 55–69.

337. Epsztein T. Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukraine w II połowie XIX w. Warszawa, 2005. 592 s.

338. Feduszka J. Polscy badacze przeszłości Ukrainy w pierwszej połowie XIX wieku. *Wrocławskie studia wschodnie*. Wroclaw : Wyd-wo Uniwersytety Wroclawskiego, 2014. No 18. S. 25–48.

339. Hud B. Od unii lubelskiej do umowy warszawskiej. Trzy eseje o historii polsko-ukraińskiej. Warszawa, 2022. 227 s.

340. Janicka I. Pod małżeńską pierzynką. Źródła intymnej edukacji Polaków w II połowie XIX wieku. *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*. Olsztyn, 2013. S. 387–403.

341. Jara R. K. Dwór ze święcan. Czyli Domu szlachecko-ziemiańskiego życia opisanie podług urządzenia i sprzętów w nim się znajdujących. Sanok : Muzeum Budownictwa Ludowego, 2014. 445 s.

342. Jurkowski R. Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864- 1904. Działalność społeczno-gospodarcza. Warszawa, 2001. 603 s.

343. Kargol T. Łowiecto polskiego ziemiaństwa na ziemiach zabranych w drugiej połowie XIX wieku (1864-1918). *Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej*. Kraków, 2018. № 17. S. 171–191.

344. Klonder, A. Obyczaje i życie codzienne na przestrzeni dziejów, studia przypadków. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* 2023. No 71 (1). S. 101–104.

345. Kolbuszewska J. Historia codzienności i prywatności jako perspektywa badawcza w historii i historii historiografii. *Życie prywatne Polaków w XIX wieku.* Olsztyn. 2013. S. 13–22.

346. Korotkich K. Uniwersytet Kijowski w życiu i twórczości polskich romantyków. Humanistyka między narodami: interdyscyplinarne studia polsko-ukraińskie / red. nauk.: J. Ławski, L. Suchanek. Białystok ; Kraków, 2020. S. 347–361.

347. Korybut-Marciniak M. Pryciuny i wojczyzna – majątki ziemiaństwa polskiego na kresach Północno- wschodnich w II połowie XIX wieku. *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego.* 2018. № 32. S. 311–324.

348. Korzeniowski M. Z działalności kulturalno-oświatowej Polaków w Kijowie w latach 1905–1918. *Wrocławskie studia wschodnie.* Wroclaw : Wyd-wo Uniwersytety Wroclawskiego 2011. No 15. S. 65–89.

349. Kostecki J. Rowicka M. Granice wolności słowa w zaborze rosyjskim w latach 1865-1904. Wykaz publikacji polskojęzycznych zakwestionowanych oraz dopuszczonych do obiegu przez carską cenzurę zagraniczną. T. 1. Warszawa, 2006. 543 s.

350. Krywoszeja I. Tereshchuk A. Humań w recepcji polskiego szlachcica. Codzienne życie miasta we wspomnieniach Henryka Ułaszyna. *Textus et Studia.* 2023. № 2(34). S. 7–33.

351. Krywoszeja I., Morawiec N. Między szlachecką demokracją, rosyjskim samodzierżawiem a unicką duchowością – szkoła bazylianów w Humaniu. *Echa Przeszłości.* 2023. XXIV/2. S. 55–88.

352. Krzysztof J., Nawrot-Borowska M. Rodzina polska w XIX wieku jako środowisko wychowawcze i jej funkcje edukacyjna. Studia Paedagogica Ignatiana. *Rocznik Wydziału Pedagogicznego Akademii "Ignatianum" w Krakowie.* 2016. 19/2. S. 15–46.

353. Kuklo C. Odmienność rytmów rozwoju? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przelomie XVIII i XIX wieku Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekscie europejskim / red.: D. Kalwa, A. Walaszek, A. Żarnowska. Warszawa, 2005. S. 11–29.

354. Legieć J., Latawiec K. Prawobrzeźna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka. (1864-1868). Kielce : Wyd-wo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2018. 299 s.

355. Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. 1, Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. Kraków : Skł. gł. Księgarnia D. E. Friedleina, 1909. 88 s.

356. Lisak A. Życie towarzyskie w XIX wieku. Bellona. Warszawa, 2013. 335 s.

357. Łos P. S. Szkice do portretu ziemian polskich XX wieku. Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2005. 725 s.

358. Łuczak A. Polscy ziemianie. Szkice o losach i dziedzictwie / Instytut pamięci narodowej. Warszawa, 2020. 439 s.

359. Małek A., Nawrot-Borowska M. Praktyczne przewodniki wychowania. *Problematyka poradników wychowawczych dla rodziców z lat 1900–1939. Wychowanie w Rodzinie.* 2018. T. XVIII. No 2. S. 175–201.

360. Micel M. Uczestnicy Powstania Styczniowego na Ukrainie w kijowskiej twierdzy Kosyj Kaponir. *Niepodległość i Pamięć*. 1995. 2/1 (2), S. 65–80.

361. Molik W. Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku. Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 1999. 531 s.

362. Napierała A. Dlaczego się nie żenią? O przyczynach starokawalerstwa w humorystycznych narracjach polskich publikacji popularnych od drugiej połowy XIX do początku XX wieku. *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „O mężczyźnie (nie)zwyczajnie”.* Łódź-Olsztyn, 2019. S. 305–323.

363. Nawrot-Borowska M. Dom czy szkoła? Wady i zalety nauczania domowego i szkolnego na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku. *Edukacja Elementarna w Teorii.* 2013. № 4 (30). S. 29–53.

364. Nawrot-Borowska M. O zabawach i zabawkach dzieci ziemiańskich w II połowie XIX i na początku XX wieku w świetle wspomnień pamiętnikarzy z Wielkopolski. *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*. 2015. № 15. S. 94–123.

365. Nawrot-Borowska M. Zabawy dzieci ziemianskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w świetle pamiętnikarstwa. *Biuletyn Historii Wychowania.* 2013. № 29. S. 43–71.

366. Pachocka A. Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku. Kraków : Avalion. 2009. 268 s.

367. Raińska K. O powinnościach względem męża miejsce mężczyzny w małżeństwie w świetle XIX-wiecznych poradników dla kobiet. *Życie prywatne Polaków w XIX wieku.*

„O mężczyźnie (nie)zwyczajnie”. Łódź-Olsztyn. 2019. S. 277–305.

368. Siedlecki, M. Wątek odsetki w Pamiętnikach Augusta Iwańskiego, ojca i syna. *Polacy w Odessie. Studia Interdyscyplinarne* / red. nauk.: Jarosław Ławski, Natalia Maliutina, Robert Szymula. Białystok ; Odessa : Wyd-wo Prymat. 2021. S. 321–330.

369. Siekierski S. Kultura szlachty polskiej w latach 1864–2001. Pultusk, 2003. 352 s.

370. Stroński H. Nie tylko nauka. Z życia Polaka-studenta politechniki w Kijowie na początku XX wieku. *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „O mężczyźnie (nie)zwyczajnie”*. Łódź-Olsztyn. 2019. S. 127–139.

371. Szwarc A. Rygorystyczne normy i swobodne obyczaje. Małżeństwo i związki pozamałżeńskie w opiniach ziemiańsko-arystokratycznej elity w połowie XIX wieku *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX* : zbiór studiów / pod red.: Anny Żarnowskiej, Andrzeja Szwarca. Warszawa, 2004. T. VIII. S. 89–101.

372. Temirova N., Shandra S., Birova J. Entrepreneurship Culture: Export Technologies, Strategies and Promoting Ukrainian Goods to the Market of the Ottoman Empire (Late 19th–Early 20th Centuries). *Journal of History Culture and Art Research. Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. 2020. Vol. 9, No. 4. P. 184–194.

373. Ustawa Towarystwa pod mianem: "Związek oficyalistów, pracujących w rolnictwie i przemyśle rolnym na Rusi". Kijów, 1906. 33 s.

374. Ustrzycki M. Ziemianie Polscy na kresach 1864-1914. Świat wartości i postaw. Kraków : Ancara, 2006. 406 s.

375. Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początk ów XX wieku / pod red. nauk.: Krzysztofa Jakubiaka, Tomasza Maliszewskiego. Kraków : Oficyna Wydawnicza, 2010. 536 s.

376. Zasztowt L. Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX-XX wieku. W kręgu edukacji i polityki. Warszawa : Studium Europy Wschodniej. Warszawski Uniwersytet : Przegląd Wschodni, 2007. 561 s.

377. Zasztowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1997. 456 s.

378. Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „O mężczyźnie (nie)zwyczajnie". T. 8 / red.: J. Kita, M. Korybut-Marciniak. Łodź-Olsztyn : Wyd-wo Uniwersytetu Łodzriego, 2019. 381 s.

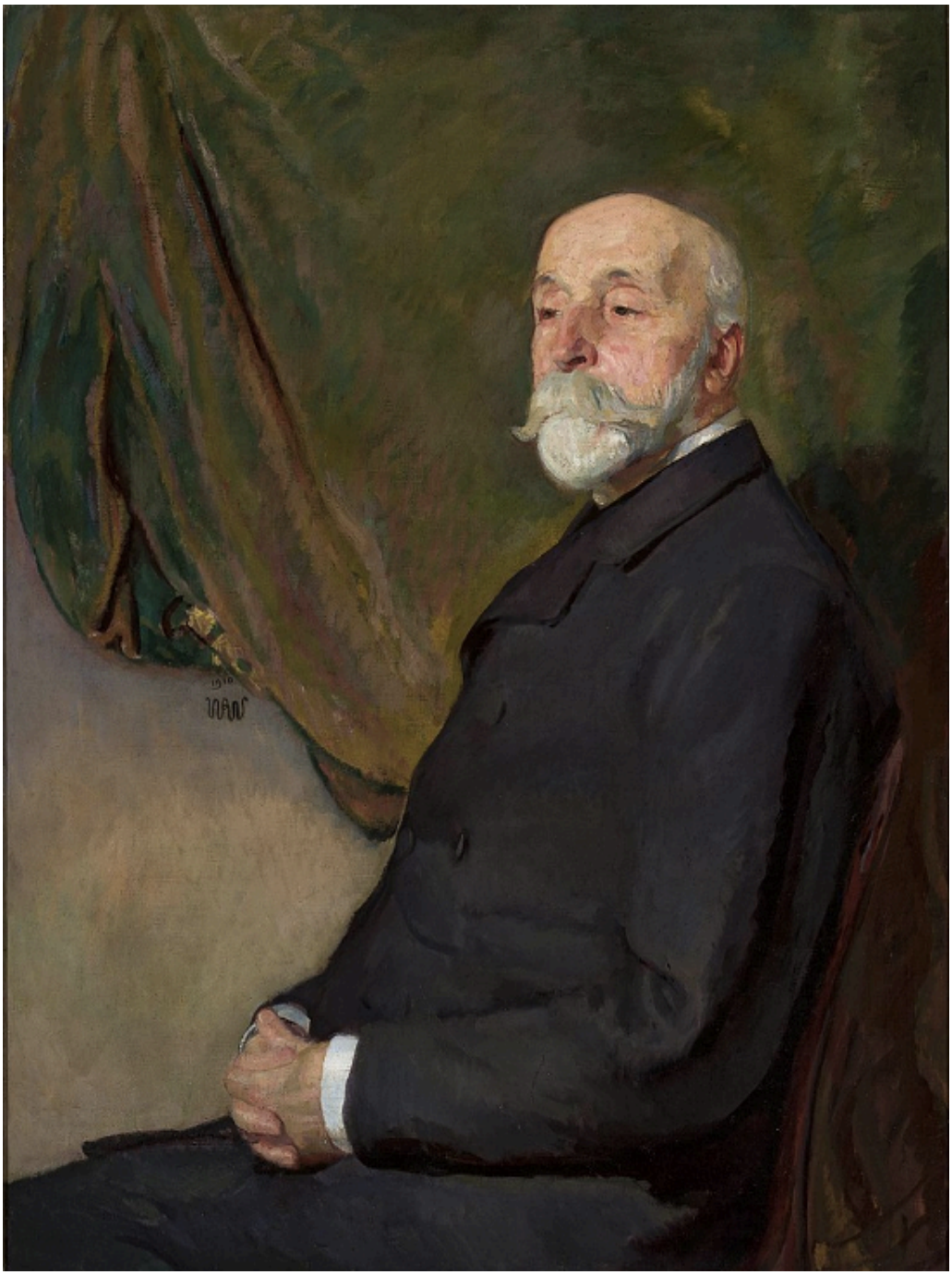
379. Życie prywatne polaków w XIX wieku. T. 4. «Marginesy» / red.: J. Kita, M. Korybut-Marciniak.. Łodź-Olsztyn : Wyd-wo Uniwersytetu Łodzriego, 2021. 277 s.

380. Życie prywatne polaków w XIX wieku. T. 1 / red.: M. Korybut-Marciniak., M. Zbrzeźniak. Olsztyn : Wyd-wo Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytet Warmiańsko-Mazurski, 2013. 461 s.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Август Іванський (батько) (1832-1921)

Iwański A., senior. Pamietniki, 1832-1876; Iwański A., junior. Wspomnienia, 1881-1939. Slowo wstepne Jaroslawa Iwaszkiewicza. Opracowal Waclaw Zawadzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. 13 s.

Додаток 2

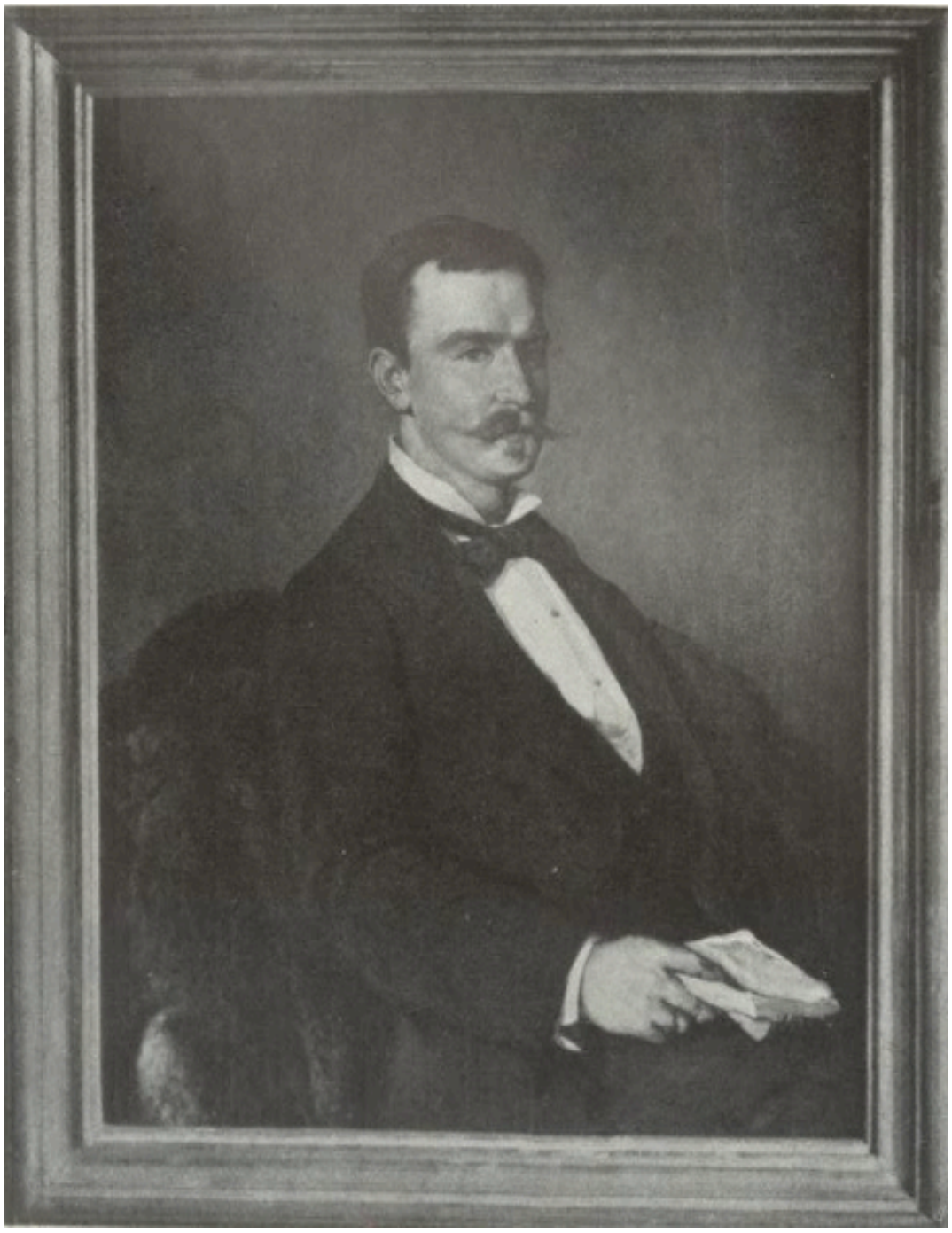
Зигмунд Котюжинський (1826-1894)

Kotiużyński *Z.* Pamiętniki Zygmunta Kotiużyńskigo 1826-1894. Kraków: Skład Główny. 1911. 2 s.

Додаток 3

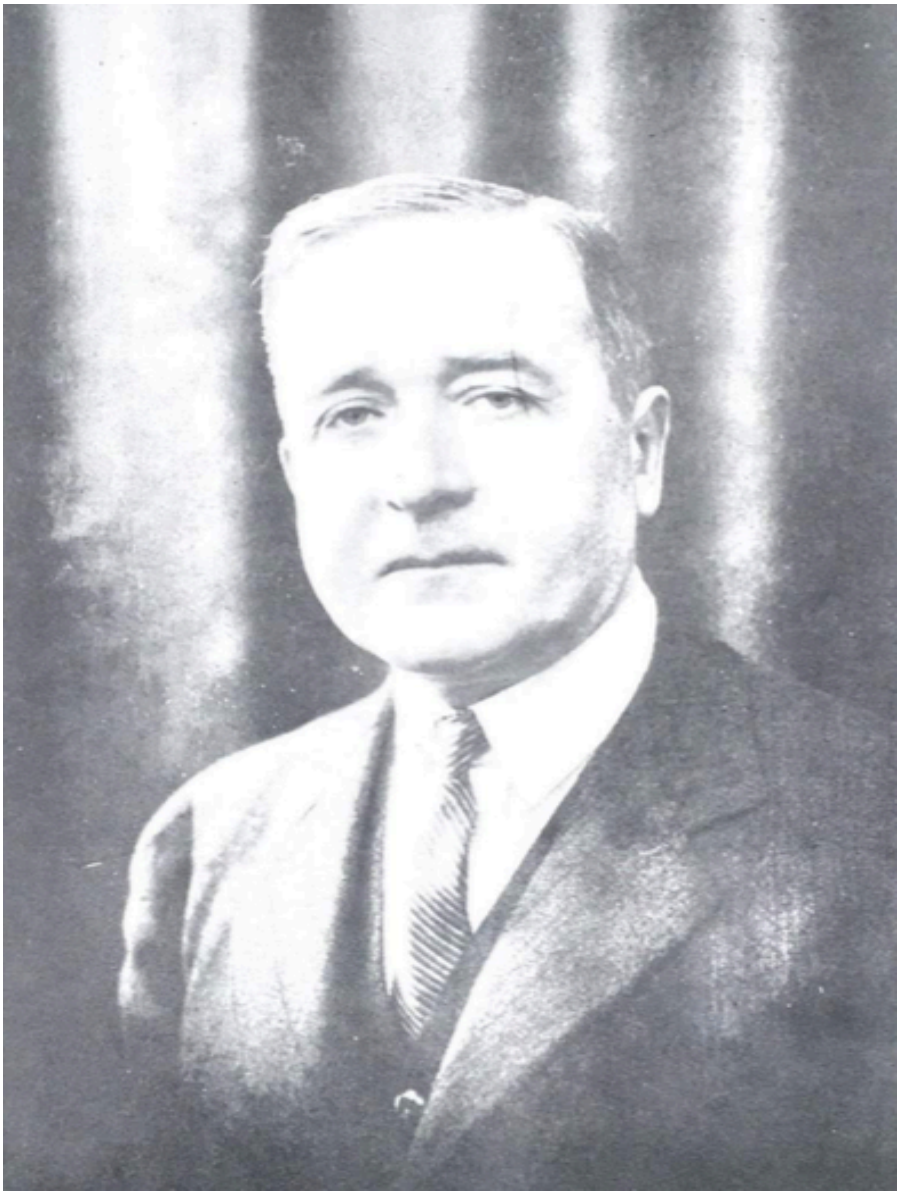
Леон Ліпковський (1844-1933)

Lipkowski L. Moje wspomnienia 1849 – 1912. Kraków. Druk W.L. Anczyca i spółki. Nskładem autora. 1913. s. 19.

Додаток 4

Август Іванський (син) (1881-1972)

Iwański A., senior. Pamietniki, 1832-1876; Iwański A., junior. Wspomnienia, 1881-1939. Slowo wstepne Jaroslawa Iwaszkiewicza. Opracowal Waclaw Zawadzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. 262 s.

Додаток 5

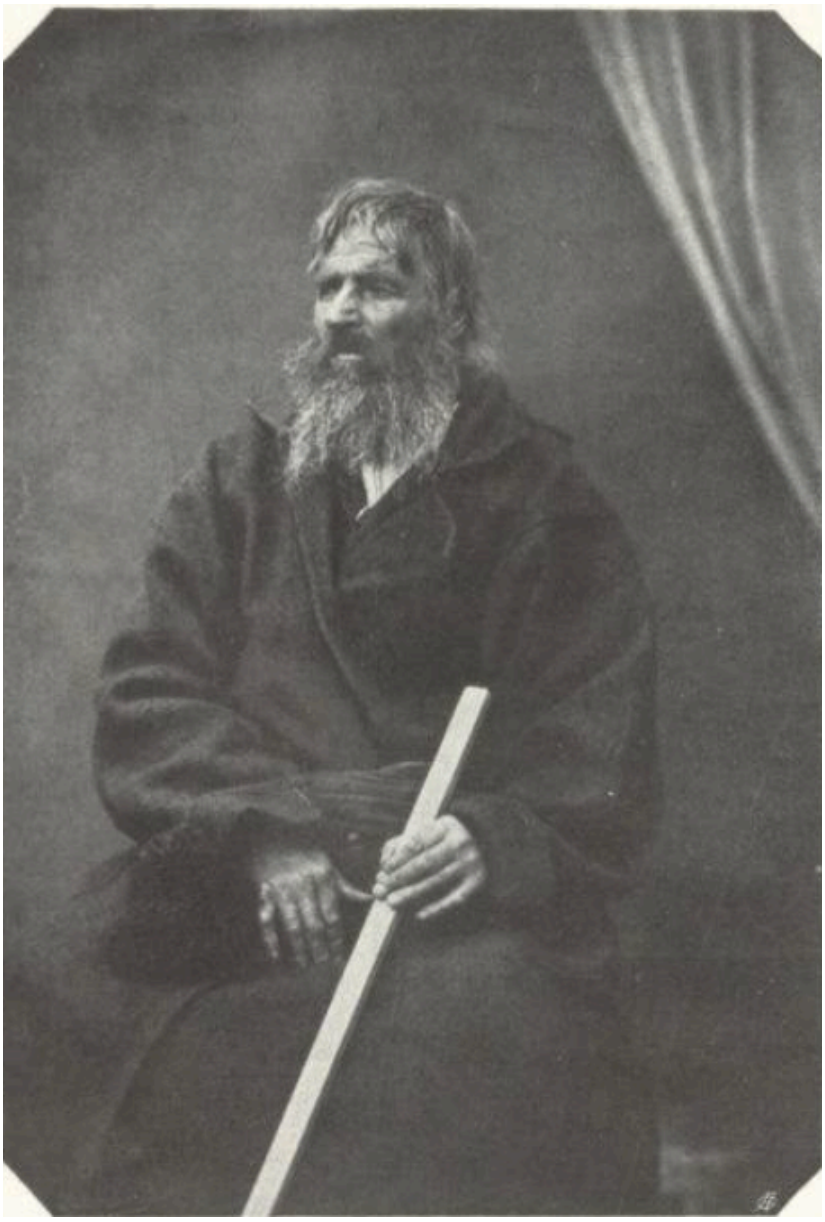
Генрік Улашин (1874-1956)

Ułaszyn H. Z Kopiowatej na katedry uniwersyteckie. Wspomnienia. Opracowal Mirosław Skarżyński. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. 4 s..

Додаток 6

Селянин Захарко, муляр в с. Красносілці.

Lipkowski L. Moje wspomnienia 1849 – 1912. Kraków. Druk W.L. Anczyca i spółki. Nskładem autora. 1913. 32 s.

Додаток 7

Селянин Антошек, ключник в с. Красносілці.

Lipkowski L. Moje wspomnienia 1849 – 1912. Kraków. Druk W.L. Anczyca i spółki. Nskładem autora. 1913. 33 s.

Додаток 8

Фото з парку Леона Ліпковського в с. П`ятигорах

Lipkowski L. Moje wspomnienia 1849 – 1912. Kraków. Druk W.L. Anczyca i spółki. Nskładem autora. 1913. 129 s.

Додаток 9

Фото з парку Леона Ліпковського в с. П`ятигорах

Lipkowski L. Moje wspomnienia 1849 – 1912. Kraków. Druk W.L. Anczyca i spółki. Nskładem autora. 1913. 129-130 s.

Додаток 10

Приватна колекція Леона Ліпковського

Lipkowski L. Moje wspomnienia 1849 – 1912. Kraków. Druk W.L. Anczyca i spółki. Nskładem autora. 1913. 134-135 s.

Додаток 11

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Список публікацій здобувача

Статті у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань України:

1. Терещук А. Дозвілля польського шляхтича у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Київської губернії). Старожитності Лукомор'я. 2022. №5. С.40-48. DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.5.178 URL: http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/178
2. Терещук А. Січневе повстання 1863-1864 рр. у спогадах Августа Іванського. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 47. С. 126-134. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-126-134
URL: https://library.vspu.net/items/6674d3fa-975b-44ef-9c23-f8751706fc6f
3. Терещук А. Читацькі практики та колекціонування в житті чоловіка шляхтича XIX – початок XX ст. Вісник аграрної історії. № 49-50. 2024. С. 47-56. DOI:https://doi.org/10.31392/VAH-2024.49-50.5 URL: https://www.agrarian-history.com.ua/читацькі-практики-та-колекціонуванн/
4. Терещук А. Повсякденне життя у довгому XIX столітті у світлі чоловічих его-документів шляхти Київської губернії. Старожитності Лукомор'я. 2025. №1. С. 89-98. DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.311 URL: http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/311

Статті у зарубіжних періодичних наукових виданнях:

1. Krywoszeja I. Tereshchuk A. Humań w recepcji polskiego szlachcica. Codzienne życie miasta we wspomnieniach Henryka Ułaszyna. Textus et Studia. № 2(34), 2023. S. 7-33. DOI: https://doi.org/10.15633/tes.09201 URL: https://czasopisma.upjp2.edu.pl/textusetstudia/article/view/4959

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Терещук А. Домашня освіта в шляхетських родинах Київщини після листопадового повстання. Матеріали XXX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії». Збірник наукових праць. Переяслав, 2020. С. 39-40.

2. Терещук А. Вплив культурних та соціальних аспектів на трансформацію родинних відносин у шляхетській сім'ї (на прикладі Київської губернії) . Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «X Міждисциплінарні гуманітарні читання». Збірник наукових праць. Київ, 2021. С. 44-46.